

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ EYLEMSİLERİN
BATI TÜRKÇESİNDEKİ EYLEMSİLERLE KARŞILAŞTIRILMASI**

SERDAR ÖZDEMİR

DANIŞMAN
YRD. DOÇ. DR. FERHAT KARABULUT

MANİSA
2007

**YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU**

Tez No: _____ Konu: _____ Üniv.Kodu: _____

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin yazarının

Soyadı: ÖZEMİR Adı: Serdar

Tezin Türkçe adı: Özbek Türkçesinde Kullanılan
Eylemlerin Bazı Türkçesindeki
Eylemlerle Mukayesesi

Tezin Yabancı adı: The comparing of Uzbek Turkish's
nonfinite verbal forms with west
Turkish nonfinite verbal forms.

Tezin yapıldığı

Üniversite: CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ Enstitü: SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ Yılı: 2007
Diğer kuruluşlar:

Tezin Türü: 1- Yüksek Lisans (X)
2- Doktora
3- Tıpta uzmanlık
4- Sanatta yeterlilik

Dili: Türkçe
Sayfa sayısı:
Referans sayısı:

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: Yard. Doç. Dr Adı: Ferhat
Ünvanı: Adı:

Soyadı: KARABULLUĞ
Soyadı:

Türkçe anahtar kelimeler:

- 1- Eylemler
- 2- Özbek Türkçesi
- 3- Türkmen Türkçesi
- 4- Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi
- 5- Mukayese

İngilizce anahtar kelimeler:

- 1- Nonfinite verbal forms
- 2- Uzbek Turkish
- 3- Turkmen Turkish
- 4- Azerbaijan and Turkey Turkish
- 5- Compare

Tarih: 20.07.2007

İmza:

ÖZET

"Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsilerin Batı Türkçesindeki eylemsilerle mukayesesi" adlı tez çalışmamızda Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsileri saptayıp bunların Batı Türkçesi ile ilişkisine dahil ettiğimiz Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanılan eylemsiler ile mukayesesini gerçekleştirdik. Bu çalışmamız esnasında Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsileri isim-fiiller, sıfat-fiiller ve zarf-fiiller olmak üzere üç gruba ayırarak her grup ile ilişkisine göstermiş olduğumuz eklin özelliklerini ve bu özelliklere uygun olacak şekilde örneklendirmelerini verdik. Ayrıca tezimizin konusuna uygun olarak vermiş olduğumuz her eklin Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsi ekleri ile mukayesesini gerçekleştirdik.

ABSTRACT

My thesis name is "the comparing of Uzbek Turkish's nonfinite verbal forms with west Turkish nonfinite verbal forms." In my study; firstly I found out the nonfinite verbal forms which are using in Uzbek Turkish. Then these nonfinite verbal forms compared with the Turcoman Turkish, Azerbaijan Turkish and Turkey Turkish's nonfinite verbal forms which are included in West Turkish. According to my study I grouped the nonfinite verbal forms in Uzbek Turkish to three; noun verbs, adjective verbs, adverb verbs. In each groups property's and suitable examples were given. Finally every nonfinite verbal forms in my study were compared with Turcoman Turkish, Azerbaijan Turkish and Turkey Turkish.

EK-6

Yüksek Lisans / ~~Doktora tezi~~ olarak sunduğum "~~Öztek İ. Fojem. Baza İ. By. Mük.~~" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

20/7/2007

Adı Soyadı

Sender ÖZDEMİR

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 02/07/2007 tarih ve 12/Ek.2 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisans Üstü öğretim Yönetmeliği'nin 24. Maddesi gereğince Enstitümüz Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı yüksek lisans programı öğrencisi Serdar ÖZDEMİR'in "Özbek Türkçesindeki Eylemsellerin Batı Türkçesindeki Eylemsellerle Karşılaştırılması" Konulu tezi incelenmiş ve aday 20/07/2007 tarihinde saat 11.00'de jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna	☒	<u>OY BİRLİĞİ</u>	☒
DÜZELTME yapılmasına	☐ *	<u>OY ÇOKLUĞU</u>	☐
RED edilmesine	☐ **	ile karar verilmiştir.	

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

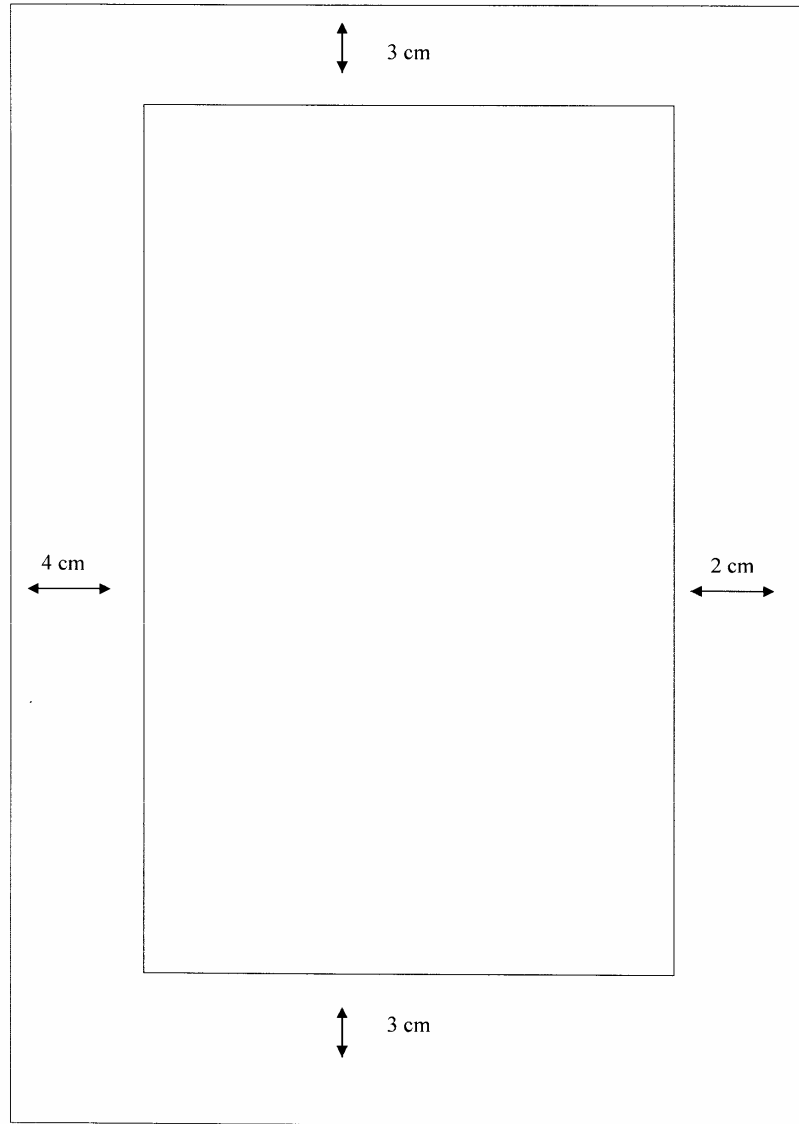
** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN
Yrd.Doç.Dr.Ferhat KARABULUT
(Danışman)

ÜYE
Doç.Dr.Kenan ERDOĞAN

ÜYE
Yrd.Doç.Dr.Ertan GÖKMEN

<u>Evet</u>	<u>Hayır</u>
☐	☐
*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir	
☐	☐
Tez, mutlaka basılmalıdır	
☐	☐
Tez, mevcut haliyle basılmalıdır	
☐	☐
Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.	
☒	☐
Tez, başını gereksizdir.	
☐	☐

ÖN SÖZ

“Özbek Türkçesinde Kullanılan Eylemsilerin Batı Türkçesindeki (Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi) Eylemsiler İle Karşılaştırılması” adlı tez çalışmamızda Türk dilinin üç ana kolundan bir tanesi olan Doğu Türkçesi içerisinde yer aldığı kabul edilen ve Çağatay dilinin devamı olarak görülen Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsileri Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanılan eylemsiler ile mukayesesini gerçekleştirdik. Bu çalışmamızı gerçekleştirirken ileriki tarihlerde yapılacak olan bu tarz çalışmalar için yararlanılabilecek geçerli bir kaynak oluşturmak amacıyla hareket ettik. Bu amaçla pek çok kitap ve metin incelemesi gerçekleştirerek çalışmamız içerisinde geçen örnekleri bol tutmaya gayret gösterdik.

Üç bölümden meydana gelen çalışmamızın ilk bölümünde Türk dili, Türk dilinin tarihi gelişimi, Türk lehçeleri ve Türk lehçeleri üzerinde yapılan tasnif çalışmaları hakkında bilgi verdik. İkinci bölümde ise çalışmamız içerisinde ana bölüm olarak nitelendirebileceğimiz Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsiler üzerinde durduk ve bu eylemsilerin Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanılan eylemsiler ile mukayesesini gerçekleştirdik. Üçüncü ve son bölümümüzde ise eylemsiler hakkında verdiğimiz örnekleri seçerken taradığımız eserleri ve çalışmamızın bütününde bize yardımcı olan kaynakları vererek çalışmamıza son noktayı koyduk.

Yukarıda ana hatları ile tanıtmaya çalıştığımız çalışmamız konuya ilgi duyan bütün insanlar düşünülerek hazırlanmış olup çalışmamızda adı geçen lehçeler ise büyük bir titizlikle seçilmiştir. Çalışmamızda örneklendirmeler bol tutulmuş ve bu sayede konunun daha rahat bir şekilde anlaşılabilmesi sağlanmak istenmiştir. Sonuç olarak ortaya koyduğumuz bu çalışmanın Özbek Türkçesinin gelişiminde ve araştırılmasında faydalı olacağını umuyor, çalışmamızı hazırlarken yardım ve teşviklerini gördüğümüz herkese teşekkür ediyoruz.

Serdar ÖZDEMİR

Haziran 2007, MANİSA

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KONU – AMAÇ – KAPSAM.....	1
2. METODOLOJİ.....	2
3. TÜRK ADI.....	7
4. TÜRK SOYU.....	8
5. BÖLGELERE GÖRE DÜNYA TÜRKLÜĞÜ.....	8
6. DİL NEDİR?.....	11
7. TÜRK DİLİ.....	13
8. TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ.....	15
a-) Kaynak Bakımından Dünya Dillerinin Sınıflandırılması.....	16
b-) Yapı Bakımından Dünya illerinin Sınıflandırılması.....	18
9. TÜRK DİLİNİN TARİHİ GELİŞİMİ.....	19
a-) Altay Dil Birliği Dönemi.....	20
b-) En Eski Türkçe Dönemi.....	20
c-) İlk Türkçe Dönemi.....	21
d-) Eski Türkçe Dönemi.....	21
e-) Orta Türkçe Dönemi.....	25
f-) Yeni Türkçe Dönemi.....	36
g-) Modern Türkçe Dönemi.....	40
9. TÜRK LEHÇELERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ.....	41
10. TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASI.....	43
11. ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNE UMUMİ BİR BAKIŞ.....	58
a-) Özbekistan.....	60
b-) Özbek Adı.....	60
c-) Özbek Tarihi.....	61

d-) Özbek Dili.....	65
e-) Özbek Edebiyatı.....	69
12. ÇALIŞMAMIZDA ADI GEÇEN TÜRK LEHÇELERİNE KISA BİR BAKIŞ.....	72
a-) Türkmen Türkçesi.....	72
b-) Azerbaycan Türkçesi.....	73
c-) Türkiye Türkçesi.....	75

İKİNCİ BÖLÜM

1. EYLEMSİLER.....	78
a-) İsim-fiiller.....	81
b-) Sıfat-Fiiller.....	85
c-) Zarf-Fiiller.....	91
2. ÖZBEK TÜRKÇESİNDE EYLEMSİLER.....	102
a-) Sıfat-Fiiller.....	102
b-) Zarf-Fiiller.....	206
c-) İsim-Fiiller.....	306

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. SONUÇ.....	322
2. TARANAN ESERLER.....	324
3. KAYNAKÇA.....	335

I. BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1 KONU – AMAÇ – KAPSAM

Yapmış olduğumuz tez çalışmamızda Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsileri saptayarak bunların Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde kullanılan eylemsiler ile mukayesesini gerçekleştirdik. Özbek Türkçesindeki eylemsilerin saptanması ve saptanan bu eklerin Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde kullanılan eylemsilerle mukayesesi çalışmamızda konunun daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi amacıyla tez çalışmamızın giriş kısmında Türklüğü, Türk dilini, Türk dilinin tarihi gelişimi ve bu dil üzerine yapılan tasnif çalışmalarını, Özbek adı, tarihi ve dilini, aynı şekilde çalışmamızda mukayeseli olarak ele aldığımız Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçeleri hakkında bilgi vermeyi uygun gördük. Tez çalışmamızın ileriki evrelerinde ise çalışmamızda ana temayı oluşturan eylemsiler hakkında bilgi vererek Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsilerin Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde kullanılan eylemsiler ile mukayesesini gerçekleştirdik.

“Özbek Türkçesinde Kullanılan Eylemsilerin Batı Türkçesindeki (Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi) Eylemsiler ile Karşılaştırılması” adlı çalışmamızı gerçekleştirmemizdeki amacımız Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsileri saptamak, bu ekler hakkında bilgi sahibi olmak ve Özbek Türkçesinde eylemsilerin Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde kullanılan eylemsiler ile mukayesesini gerçekleştirerek mevcut lehçeler arasındaki yakınlığı ispat etmektir. Bilindiği üzere XX. yüzyıla kadar Türk dünyasında Oğuz ve Çağatay Türk yazı dilleri hâkimdir. Bu yazı dilleri dil birliğine önem veren Türk aydınları tarafından yaşatılmaya çalışılmış; ancak bu girişimler 1924 yılında Sovyet Rusya’nın gerçekleştirdiği bazı hamleler ile son bulmuştur. 1924 yılında Türkistan; Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan ve Tacikistan olmak üzere beş ayrı cumhuriyete ayrılmış ve her birine birbirinden uzak, daha çok konuşma diline dayanan yazı dilleri benimsettirilerek Türk dünyası içerisinde mevcut bulunan ortak yazı dili unutturulmaya çalışılmıştır. İşte biz yapmış olduğumuz çalışmamız ile Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsilerin Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde kullanılan eylemsiler ile mukayesesini gerçekleştirerek bu lehçeler

arasındaki yakınlığı ispat etmek ve bu sayede Türk dil birliği anlayışına bir katkıda bulunmak istedik.

Yapmış olduğumuz tez çalışmamızı üç bölümden oluşturduk. Birinci bölümü “Türk Adı, Türk Soyu, Bölgelere Göre Dünya Türklüğü, Dil Nedir?, Türk Dili, Türk Dilinin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri, Türk Dilinin Tarihi Gelişimi, Türk Lehçelerinin Sınıflandırılması, Çağdaş Türk Lehçelerine Umumi Bir Bakış, Çalışmamızda Adı Geçen Türk Lehçelerine Kısa Bir Bakış” ikinci bölümü “Eylemsiler, Özbek Türkçesinde Eylemsiler”, üçüncü yani son bölümü ise “Sonuç, Taranan Eserler ve Kaynakça” alt başlıklarından oluşturduk. Büyük bir topluluğa hitap eden Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsilerin saptanması ve bunların Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde kullanılan eylemsiler ile mukayesesini gerçekleştirmeyi hedeflediğimiz bu çalışmamızda; birçok dergi, roman, hikâye ve şiir kitapları taradık ve kullanmış olduğumuz örneklerde buralardan aldığımız kelime, kelime grupları ve cümlelerden yararlandık. Tez çalışmamızın ikinci bölümünde verilen örnek sayısı beş yüz civarında olup, verilen örnekler ve bazı örneklerden sonra yapılan uyarı ve açıklamalar ile konunun daha iyi bir şekilde anlaşılmasını sağladık.

1.2 METODOLOJİ

“Özbek Türkçesinde Kullanılan Eylemsilerin Batı Türkçesindeki Eylemsiler ile Karşılaştırılması” adlı tez çalışmamız üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümü “Türk Adı, Türk Soyu, Bölgelere Göre Dünya Türklüğü, Dil Nedir?, Türk Dili, Türk Dilinin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri, Türk Dilinin Tarihi Gelişimi, Türk Lehçelerinin Sınıflandırılması, Çağdaş Türk Lehçelerine Umumi Bir Bakış, Çalışmamızda Adı Geçen Türk Lehçelerine Kısa Bir Bakış” ikinci bölümü “Eylemsiler, Özbek Türkçesinde Eylemsiler”, üçüncü yani son bölümü ise “Sonuç, Taranan Eserler ve Kaynakça” alt başlıklarından oluşturduk. Çalışmamızın ikinci yani Eylemsiler ve Özbek Türkçesinde Eylemsiler alt başlıklarını içeren bölümümüzde dergi, roman, hikâye ve şiir kitaplarını tarayarak vermiş olduğumuz örneklerde buralardan aldığımız kelime, kelime grupları ve cümleleri kullandık. Çalışmamızda kullanmış olduğumuz örneklerin tamamında Latin alfabesi ile yazılmış örneklere yer verdik. Tez çalışmamızda farklı kaynaklardan elde ettiğimiz örneklere yer verdiğimiz

için kullanmış olduğumuz kaynakların birkaçında bazı harflerin transkrip yazımında farklılıklar görüldü. Örneğin; Özbek Türkçesinde mevcut bulunan eylemsiler ile ilgili vermiş olduğumuz örneklerde Özbek Türkçesinde görülen dil özelliklerine bağlı olarak¹ a ünlüsü bazı durumlarda ä ve å şeklinde kullanıldı. (paxtä, mädäniy, qulâq vb.) Yine aynı şekilde ‘k’ harfi bazı örneklerde ‘q’ şeklinde kullanılırken bazı örneklerde ise ‘k’ şeklinde görüldü. (älläqaçân, ketgän) Kullanmış olduğumuz örneklerde ‘h’ ve ‘n’ harflerinin kullanımlarında da farklılıklar görüldü. ‘h’ harfi bazı örneklerde ‘x’ bazılarında ise ‘h’ şeklinde kullanıldı. ‘n’ harfi de bazı örneklerde ‘ñ’ bazı örneklerde ise ‘n’ şeklinde kullanıldı. Türkmen Türkçesinde ise vermiş olduğumuz bazı örneklerde uzun ünlülerin kullanımı söz konusudur. Türkmen Türkçesinde uzun ünlüler asli ve dolaylı uzun ünlüler olmak üzere iki grupta ele alınmaktadır. Asli uzun ünlüler Türkmence kelimelerin ilk hecesinde bulunarak sözcükte mana değişikliğine sebep olurlar. Örneğin; aaç, gaap, ööç, yaaz vb. Dolaylı uzun ünlüler ise kelimelerin ikinci ve daha sonraki hecelerinde bulunurlar. Ancak dolaylı ünlülerin sözcüklerdeki tespiti sadece uzun ünlülerle ilgili kapsamlı bir araştırma ile mümkün olmaktadır. Aslında Türkmen Türkçesinde uzun ünlülerin oluşumu kısa olan ünlülerin genellikle kök sonu ve ek başında üst üste gelmesiyle veya ses düşmesi yoluyla uzamaları sonucunda meydana gelirler. Bu uzamalar sadece düz ünlülerde meydana gelir. Örneğin; enääni, öylään, sözläap, ülkääñ, garaan vb. Konuyla ilgili çalışmamızda vermiş olduğumuz birtakım örneklerde ise uzun ünlülerin kullanımına rastlanmaz. Bu durum tamamen çalışmamızda kaynaklarından yararlandığımız Türkologların yorum farklılıklarında kaynaklanmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde de uzun ünlülerin kullanımında farklılıklar mevcuttur. Kullanmış olduğumuz bazı kaynaklarda uzun ünlülere yer verilirken bazılarında ise böyle bir kullanıma yer verilmemiştir. Örneğin; Şah İsmayıl yana – yana, Yoh, Murad, gedä bilärik vb. Türkiye Türkçesinde ise böyle bir kullanım söz konusu değildir. Bu bölümde konunun daha kapsamlı bir şekilde anlaşılabilmesi amacıyla uyarı adı altında eylemsiler ile ilgili bir takım bilgiler vermeyi uygun gördük. Tez çalışmamızın son bölümünde ise taranan eserleri ve yararlandığımız kaynakçayı vererek çalışmamızı noktaladık.

¹ Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde bulunan uzun ‘a’ ünlüsü, Özbek Türkçesinde å ünlüsüne dönüşmektedir. Yine uzun olmayan a ünlüsü ise q, x, ğ ünsüzlerinin dışındaki ünsüzlerin yanında çoğunlukla ä ünlüsüne dönüşmekte, bazen de a olarak kalmaktadır. Yani å ve ä ünlülerinin kökeni a ünlüsüdür.

“Özbek Türkçesine Kullanılan Eylemsilerin Batı Türkçesinde Kullanılan Eylemsiler ile Karşılaştırılması” adlı tez çalışmamızın Metodoloji başlıklı bölümünde detaylı bir literatür çalışması yapmayı uygun buluyoruz. Çalışmamız süresince pek çok kaynaktan yararlanarak Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsileri saptadık ve bunların Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanılan eylemsiler ile mukayesesini gerçekleştirdik. Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsilerin saptanması sürecinde yararlandığımız en önemli kaynak ise Volkan Coşkun tarafından yazılmış olan “Özbek Türkçesi Grameri” adlı kaynaktır. Eserde 190 ilâ 200 sayfaları arasında Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsiler yer verilmektedir. Volkan Coşkun Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsileri sıfat-fiiller (sifâtdâş) ve zarf-fiiller (Râvişdâş) olmak üzere iki grupta incelemiş; ancak isim-fiil grubuna yer vermemiştir. Buradan anlaşılacağı üzere de Volkan Coşkun Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsiler içerisinde isim-fiillerin varlığını kabul etmemektedir. Eser içerisinde ayrıca zarf-fiil ekleri asıl zarf-fiil ekleri ve zarf-fiil fonksiyonundaki birleşik şekiller olmak üzere iki gruba ayrılmış ve bu şekilde incelenmiştir. Volkan Coşkun, sıfat-fiil eklerinin incelenmesinde ise bu şekilde bir gruplandırma yapmamıştır. “Özbek Türkçesi Grameri” adlı eserde Latin alfabesi ile yazılmış pek çok örneğe yer verilmiş, bu örneklerin hangi kaynaklardan alındığı ise kitabın giriş kısmında Roma rakamları ile XX ve XXI sayfalarında yer alan “Taranan Eserler” adlı bölümde belirtilmiştir. Bu konuda yararlandığımız bir başka kaynak ise Ahmet Buran tarafından yazılmış olan “Çağdaş Türk Lehçeleri” adlı eserdir. Belirtilen bu kaynak 347 sayfa olup 123 ilâ 125 sayfaları arasında Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsilere yer verilmektedir. Buran kaleme almış olduğu bu eserde Volkan Coşkun’dan farklı olarak Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsileri sıfat-fiiller, zarf-fiiller ve isim-fiiller olmak üzere üç gruba ayırmış, isim-fiil grubu içerisinde “(i)ş”, “-mâq” ve “-(u)v” eklerine yer vermiştir. Ayrıca eserde her bir ek için yapılan açıklama ve verilmiş olan örnekler Volkan Coşkun’a göre daha sınırlıdır. Çalışmamız içerisinde yararlandığımız bir diğer kaynak ise Fuat Bozkurt’un “Türklerin Dili” adlı eseridir. Eser 444 sayfadan meydana gelmektedir. 267, 268 ve 269’uncu sayfalarda Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsilere yer verilmiştir. Fuat Bozkurt da tıpkı Volkan Coşkun gibi Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsileri sıfat-fiil ve zarf-fiil olmak üzere iki gruba ayırmış isim-fiil grubuna ise yer vermemiştir. Eserde ayrıca bazı sıfat-fiil ve zarf-fiil

eklerine yer verilmemiş, ekler ile ilgili verilen bilgiler ve örneklerde yetersiz kalınmıştır. Eksik bırakılan bu ekler sıfat-fiil grubunda “-mäs”, zarf-fiil grubunda ise “-kän”, “-bän” ve çalışmamız içerisinde “Zarf-Fiil Fonksiyonudaki Birleşik Şekiller” alt başlığı adı altında verdiğimiz “-mäsän”; “-gänçä (-känçä, -qançä)”; “-gändä (-kändä, -qandä)”; “-gängä (-kängä, -qangä)”; “-günçä (-künçä, -qunçä)” ekleridir.

Çalışmamız içerisinde bu konu hakkında yararlanmış olduğumuz bir diğer kaynak ise Kültür Bakanlığı Yayınları tarafından çıkarılmış olan “Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü” adlı eserdir. Eserde Azerbaycan Türkçesi, Başkurt ve Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Rusça üzerine incelemeler yapılmış, Özbek Türkçesi üzerine yapılan inceleme ise Berdak Yusuf tarafından gerçekleştirilmiştir. Kitap sözlük - gramerler ve konuşmalar adı altında üç bölümden meydana gelmektedir. Toplam 1183 sayfa hacminde olan eserin gramerler başlığı altında bulunan 1085 ve 1086’ncı sayfalarında Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsiler sıfat-fiiller ve zarf-fiiller başlıkları altında iki gruba ayrılarak verilmiştir. Eser içerisinde isim-fiillere ait hiçbir bilgiye yer verilmemiş ayrıca sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerine ait verilen bilgiler ve örnekler sınırlı tutulmuştur.

Türkmen Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsilerin saptanmasında kullanmış olduğumuz en önemli kaynak ise Mehmet Kara tarafından kaleme alınmış olan “Türkmence” adlı eserdir. Kültür Bakanlığı Yayınları tarafından çıkartılmış olan eser 254 sayfadan oluşmakta olup giriş – gramer – metinler – sözlük alt başlıklarından meydana gelmektedir. Mehmet Kara, eserinin 54, 55 ve 56’ncı sayfalarında Türkmen Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsilere yer vermiş, Türkmen Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsileri sıfat-fiiller ve zarf-fiiller adı altında iki grup halinde incelemiştir. Sıfat-fiiller grubu içerisinde “-an / -en”, “-ar / -er”, “-cak / -cek”, “-maan / -mään”, “-madık / -medik”, “-maz / -mez” ve “-yaan / -yään”; zarf-fiiller grubu içerisinde ise “-a / -e”, “-aağada / ääğede”, “-anda / -ende”, “-dikça / -dikçe”, “-kaa / -kää”, “-maan / -mään”, “-ip / -ip / -üp / -p” eklerine yer verilmiş ayrıca ekler ile ilgili verilen örnekler zengin tutulmuştur. Eser içerisinde Latin alfabesi ve Kril alfabesi ile yazılmış metinler çalışmamız için önemli bir kaynak oluşturmuştur.

Türkmen Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsileri Ahmet Buran ise “Çağdaş Türk Lehçeleri” adlı eserinin 95 ve 96’ncı sayfalarında yer vermiştir. Buran, eserinde Türkmen Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsileri sıfat-fiiller, zarf-fiiller ve isim-

fiiller adı altında üç gruba ayırmış ve isim-fiiller grubu içerisinde “-mak”, “-ma” ve “-(1)ş” eklerine yer vermiştir.

Türkmen Türkçesine ait bir başka önemli kaynak ise Mehmet Göklenov tarafından yazılmış olan “Türkmen Türkçesi” adlı eserdir. Mehmet Göklenov eserinde Türkmen Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsileri sıfat-fiiller ve zarf-fiiller olmak üzere iki grup halinde incelemiş ve örneklemelerini zengin tutmuştur.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsilerin saptanmasında kullanmış olduğumuz kaynaklardan bir tanesi Metin Karaörs tarafından kaleme alınmış olan “Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi” adlı eserdir. Eser, Akçağ yayınları tarafından çıkarılmakta olup 363 sayfadan oluşmaktadır. Metin Karaörs eserinde mevcut Türk Lehçeleri arasında bir mukayese gerçekleştirmiştir. Üzerinde çalışılan bu Türk lehçelerinden biri de Azerbaycan Türkçesidir. Eserde Azerbaycan Türkçesine ait olan gramer özelliklerine yer verilmiştir. Karaörs Azerbaycan Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsileri sıfat-fiiller ve zarf-fiiller olmak üzere iki gruba ayırmış, sıfat-fiil grubunda “-an”, “-acag / -ecek”, “-ası”, “-dığ, -dik / -dug, -dük”, “-malı”, “-miş”, “-ar”, “-maz”; zarf-fiil grubunda ise “-a”, “-anda”, “-ar...-maz”, “-arag / -erek”, “-ken”, “-dığca, -dikçe / -dugda, -dükte”, “-ib / -ub”, “-ınca / -unca”, “-madan” eklerine yer vermiştir.

Ahmet Buran ise yazmış olduğu “Çağdaş Türk Lehçeleri” adlı eserinde Azerbaycan Türkçesinde kullanılmakta olan eylemsileri sıfat-fiiller, zarf-fiiller ve isim-fiiller olmak üzere üç grupta ele almış ve isim-fiiller grubu içerisinde “-ş”, “-mag / -mek”, “-ma” eklerine yer vermiştir.

Azerbaycan Türkçesi üzerine incelemelerde bulunan bir başka şahsiyet ise Alaeddin Mehmedoğlu Aliyev’dir. Alaeddin Mehmedoğlu Aliyev “Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü” adlı eserde 1027’den 1034’üncü sayfalık bölümü kapsayan “Azerbaycan Türkçesinin Kısa Grameri” adlı bölümü oluşturmuş ve bu çalışmasında Azerbaycan Türkçesinde kullanılan eylemsileri sıfat-fiiller ve zarf-fiiller olmak üzere iki grupta incelemiştir. Aliyev sıfat-fiil grubunda “-acag”, “-diyi / -düyü”, “-ası / -äsi”, “-malı / -mäli”; zarf-fiil grubunda ise “-ib”, “-arag”, “-dığca / -dikcä / -dugca / -dükcä”, “-anda / -ändä” eklerine yer verir.

1.3.1 TÜRK ADI

Türk adı, çok eski zamanlardan bu yana kullanılagelen bir kelimedir. Bu kelimenin çeşitli kaynaklardaki anlamlarını topluca şöyle özetleyebiliriz. Büyük Larousse Ansiklopedisine göre Türk kelimesi **1.** Kuvvetli, büyük bir bedensel gücü olan kimse, **2.** Genç, güzel kimse, **3.** Savaşçı, gözü pek yiğit gibi anlamlara gelmektedir.² Ziya Gökalp'a göre Türk kelimesi töre kelimesinden gelir. Buna göre Türk demek töreli, nizamlı, geleneklerine bağlı demektir.³ Danimarkalı bilgin Wambery'e göre Türk kelimesi Türümekten (Türük) gelir. Buna göre Türk demek türemiş, çoğalmış demektir. Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügat'it Türk adlı eserinde ise Türk kelimesi olgunluk çağı anlamında kullanılmıştır. Genel olarak Türk adı güçlü, kuvvetli manasında kabul edilir.⁴ Türk sözünün cins isim olarak "GÜÇ-KUVVET" manasında olduğu, buradaki Türk kelimesinin milletin adı olan "Türk" kelimesi ile aynı olduğu A.V. Le Coq tarafından ileri sürülmüştür. Bu iddia Kök-Türk kitabelerinin çözücüsü olan V. Thomsen tarafından kabul edilmiş, aynı iddia G. Nemeth'in tetkikleri ile de ispat edilmiştir.⁵

Türk kelimesi özel bir ad olarak ilk kez 420 tarihli bir Pers metninde ve daha sonra 515 tarihinde Hun adı ile birlikte Türk Hun (Güçlü Hun) biçiminde kullanılmıştır.⁶ Türk adının devlet adı olarak kullanılışı ise 6. ve 8. yüzyıllar arasında varlığını sürdürmüş olan Göktürkler ile başlamıştır. Önce bir devlet adı olarak kullanılan bu kelime daha sonra bu devletin himayesi altında olan tüm boyların ortak adı olmuştur. Tevrat kaynaklı bir rivayete göre, Türk isminin geldiği yer Hz. Nuh'a dayanmaktadır. Hz. Nuh'un küçük oğlunun (Yafes) en küçük çocuğu, güçlü, kuvvetli bir babayığittir. Bununla birlikte çalışmayı seven, her türlü işi zor da olsa yapan ve kabilesini tehlikelere karşı koruyan bir gençtir. Bu gence isim verme zamanı gelince yaptığı işlerden ve korkusuz, güçlü oluşundan dolayı kendisine Hz. Nuh tarafından "Türk" ismi verilmiştir. Böylece Türklerin tarihi başlamış olmaktadır.⁷

² *Büyük Larousse Ansiklopedisi (A-Z)*, İstanbul, 1992

³ Ziya GÖKALP (2003), *Türkçülüğün Esasları*, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul, s. 17

⁴ www.yeniturkeli.com, 2006-10-02

⁵ www.turan.tc/html, 02.10.2006

⁶ İbrahim KAFESOĞLU (1984), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, s. 42 – 44

⁷ www.yeniturkeli.com, 2006-10-02

Bugünkü bilgilerimize göre Türk adı, Türkçe yazılmış olan belgelerde ilk defa Orhun Mengü Yazıtlarında görülmüş ve bu dönemden sonra günümüze kadar aralıksız kullanılmıştır.

1.3.2 TÜRK SOYU

Tarihte Türk ırkı hakkında çeşitli tasvirler yapılmıştır. Çin, Latin ve Grek kaynaklarında Türkler daha çok Moğol tipinde tasvir edilmişlerdir. Bunun sebebi ise Türklerin tarih boyunca en çok temasının Moğollarla olmasıdır. Moğol kitleleri yıllarca Türklerin idaresinde yaşamış, göçlere, savaflara Türklerle beraber katılmışlardır. Bunun sonucunda bu kaynaklar Türk ile Moğol tipini birbirine karıştırmıştır.

Son yarım asır içinde yapılan ilmi çalışmalar ve araştırmalar sonucu Türklerin beyaz ırka mensup buldukları, yeryüzünde mevcut üç büyük ırk grubundan ‘‘Europid’’ adı verilen grubun ‘‘Turanid’’ tipine mensup buldukları anlaşılmıştır. Kafa yapıları Brakisfal (yuvarlak kafalı)’dır. Türklerin kendilerini başta ‘‘Mongolid’’ Moğollar olmak üzere diğer topluluklardan ayıran antropolik çizgilere sahip oldukları tespit edilmiştir.

Turan tipine örnek olan Orta Asya, Maveraünnehir ve diğer Yakın Doğu Türkleri beyaz tenli, koyu parlak gözlü, değirmi yüzlü, endamlı, sağlam yapılı erkek ve kadınları ile ortaçağ kaynaklarında güzelliğin timsali olarak gösterilmiş hatta İran edebiyatında Türk sözü ‘‘güzel insan’’ manasında kullanılmıştır. Tevrat’ta nakledilen bir rivayette ise Türk soyunun Yafes’den türemiş olarak beyaz ırdan geldiği gösterilmiştir.

1.3.3 BÖLGELERE GÖRE DÜNYA TÜRKLÜĞÜ

Sayıları 150 milyonu aşan Türkler dünya üzerinde geniş bir coğrafya üzerine yayılmışlardır. Bu saha doğuda Moğolistan ve Çin içlerinden, batıda Yugoslavya içlerine; kuzeyde Sibiryadan, güneyde Bağdat, Lübnan sınırı ve Kıbrıs içlerine kadar uzanan büyük bir coğrafyayı kapsar. Türklerin yaşamış oldukları coğrafya ve yaşamış

oldukları bu coğrafyaya göre sınıflandırılmaları pek çok çalışmada ele alınmış ve detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Ahmet Bican Ercilasun yazmış olduğu makalesinde yaşadıkları yönere göre Türklüğü bir sınıflandırmaya tabii tutar. Buna göre Hazar'ın doğusunda kalan Türkler Doğu Türklüğü; Karadeniz, Kafkaslar ve Hazar'ın kuzeyinde kalanlar Kuzey Türklüğü; aynı sınırların batısında ve güneyinde kalanlar Batı Türklüğü olarak adlandırılır.

Ercilasun bölgelere göre dünya Türklüğünü şu şekilde ayırır:

A. Batı Türklüğü

1. Türkiye Türkleri
2. Rumeli Türkleri (Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya'da; ayrıca Moldavya ve Bulgaristan'daki Gagauzlar)
3. Kıbrıs Türkleri
4. Suriye Türkleri
5. Irak Türkleri
6. Azerbaycan Türkleri (Kuzey Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile İran'daki Güney Azerbaycan'da.)

B. Doğu Türklüğü

1. Batı Türkistan Türkleri (İran'ın Horasan bölgesinde, Afganistan'ın kuzeyinde ve Sovyetler Birliğinde bulunan Türkmen, Özbek, Karakalpak, Kazak ve Kırgız Türkleri)
2. Doğu Türkistan Türkleri (Çin'in batı bölgesinde – Doğu Türkistan'da bulunan Uygur ve Kazak Türkleri)

B. Kuzey Türklüğü

1. Sibiry Türkleri (Yakutlar)
2. Abakan Türkleri (Tuvalar ve Hakaslar)
3. Altay Türkleri

4. İdil – Ural Türkleri (Kazan ve Batı Sibirya Tatarları, Başkurtlar, Çuvaşlar)
5. Kafkas Türkleri (Kafkasların kuzeyindeki Karaçay, Malkar, Nogay ve Kumuk Türkleri)
6. Kırım Türkleri (Özbekistan, Kırım, Türkiye ve Romanya’da)
7. Karay Türkleri (Polonya ve Litvanya’da)⁸

Görsel Genel Kültür Ansiklopedisinde verilen bilgiye göre ise batıda Avrupa ortalarına doğuda Asya’nın bir ucuna kadar 20 milyon kilometrekarelik bir alana yayılmış bulunan Türklerin sayısı 150 milyonu aşar. Geniş bir coğrafya üzerine yayılmış olan Türkler yaşadıkları bölgelere göre şu şekilde ayrılmaktadır:

1. **Batı Türkleri:** Türklerin en kalabalık bölümüdür. Türkiye Türkleri başta olmak üzere Azeriler (Kafkasya’nın güneyinde Azerbaycan, Ermenistan ve İran Azerbaycan’ında yaşayan Türkler), Türkmenler, İran Türkleri (Kaşgay, Afşar ve Hamse Türkmenleri), Irak Türkleri, Suriye, Kıbrıs ve Balkan Türkleri bu gruba girer.
2. **Doğu Avrupa Türkleri:** Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Türkleri, Karaçaylar, Balkarlar, Kalmuklar, İdil – Ural Türkleri, Kırım Türkleri ve Karaylar bu gruba girer.
3. **Doğu Türkleri:** Özbekler, Karakalpaklar, Kazaklar, Kırgızlar, Uygurlar ve Afganistan Türkleri bu gruba girer.
4. **Altay ve Sibirya Türkleri:** Sibirya’nın doğusunda yaşayan Türkler, Çuvaşlar, Yakutlar, vb.

Ansiklopedide aynı zamanda yeryüzünde nerede yaşarsa yaşasın Türkçe konuşan ve kendisini Türk bilen herkes Türk sayılır ibaresi yer alır.⁹

⁸ A. Bican ERCİLÂSUN (1993), “Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları”, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ, Ankara, s. 42 – 43

⁹ *Görsel Genel Kültür Ansiklopedisi (A-Z)*, İstanbul, 1985

1.4.1 DİL NEDİR?

Bu konu yıllarca dilbilimciler tarafından tartışılmış ve bu konu üzerine pek çok araştırmacı görüş belirtmiştir. Peki, ama dil nedir?

Büyük Larousse Ansiklopedisine göre dil; **1.** Bir insan topluluğuna özgü olan, o topluluktaki bireylerin duygu ve düşüncelerini anlatmak ve birbirleriyle iletişim kurmak için kullandıkları sesli ve kimi zaman da yazılı göstergeler dizgesi. **2.** Her türlü söz ediminin altında bulunan soyut dizge. **3.** Her insanda bulunduğu gözlemlenen, düşüncelerini anlatma ve sesli, bir olasılıkla da yazılı göstergeler aracılığıyla iletme yetisi. **4.** Bir dil dizgesindeki çeşitli oluşturuculara ilişkin kurallar bütünü. **5.** Özellikle konuşucuların yararlandıkları anlatım araçları açısından ele alınan konuşma, anlatım biçimi. **6.** Onu kullanan toplumsal gruba ya da meslek grubuna göre tanımlanan anlatım dizgesi. **7.** Bildirişim işlevi gören, sözlü olmayan ve bir yapı oluşturan her türlü gösterge dizgesi şeklinde tanımlanmaktadır.

Süer Eker yazmış olduğu *Çağdaş Türk Dili* adlı kitabında dil için “ Toplumsal yaşamın bir parçası olarak, sonsuz anlam boyutları taşıyan ve bunları ileten; fiziksel, ruh bilimsel, fizyolojik, zihinsel, toplumsal vb. pek çok olgularla kesişimleri bulunan bir işaretler dizgesidir” tanımını yapar.¹⁰

Ö. Asım Aksoy’a göre ise dil, topluca yaşamak zorunda bulunan insanların, anlaşma aracı olarak kullandıkları işaretler ve özellikle ses işaretleri dizgesidir.¹¹

Muharrem Ergin’e göre dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan doğal bir araç, kendisine özgü yasaları olan ve ancak bu yasalar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş toplumsal bir kurumdur.¹²

Zeynep Korkmaz’ın “Dil Nedir?” adli makalesinde dil, bir toplumu oluşturan kişilerin düşünce ve duygularının o toplunda ses ve anlam bakımından geçerli ortak öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü ve gelişmiş bir sistem olarak tanımlanmıştır.¹³

¹⁰ Süer EKER (2003), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınlar, Ankara, s. 3

¹¹ Ali DÜNDAR, “73. Dil Bayramında Türkçe Yaşamak”, *Türk Dili Dergisi*, Sayı:110, Eylül-Ekim 2005

¹² Muharrem ERGİN (1993), *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım, Ankara, s. 12

¹³ Zeynep KORKMAZ (2001), “Dil Nedir?”, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Yargı, Ankara, s. 2

T. Banguoğlu'na göre ise dil, insanların meramlarını anlatmak için kullandıkları bir sesli işaretler sistemidir.¹⁴

Doğan Aksan'a göre dil, bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka nitelikleri beliren, kimi sırlarını bugün de çözemediğimiz büyümlü bir varlıktır.¹⁵

Peki, ama üzerinde yoğun araştırmalar yapılan dilin bu denli önemli olmasının sebebi nedir? Doç. Dr. Cabbar Işankul “ Dil ve Gelişme” adlı makalesine dilin önemini şu şekilde açıklar: “Millet hududu evvel, onun dilinden başlar. Ülkenin harbi sınırları nasıl askerler tarafından korunmaya muhtaçsa milletin dili ve tefekkürü, estetik zevki de muhafaza edilmeye muhtaçtır” der. Işankul aynı makalesine milli gelişmenin dille başladığını, kendi dilini geliştirebilen bir milletin şuurunu ve tefekkürünü geliştirerek dünyaya yeni bir isim, yeni bir görünüş ve anlam kazandırabilen bir millet olacağını söyler.¹⁶ Bize göre de, dilini kaybetmiş bir millet, milli benliğini, değerlerini, özünü daha doğrusu her şeyini kaybetmiştir. Peki, bir dil nasıl olur da kaybedilir? Bunu geçmişimizde görmek mümkündür. Daha yakın tarihe kadar Orta Asya'da genel bir Çağatay dili kullanılırken bu dilin yerini günümüzde Kazakça, Özbekçe, Kırgızca, Türkmençe ve Tacikçe dilleri almıştır. Bu değişimin sebepleri çeşitli olmakla beraber ana etmen Rus devletinin uyguladığı politikalarlardır. Bu değişim sonucunda Orta Asya'da Türk kimliği ortadan kaldırılmış yerine Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek ve Tacik kimlikleri oluşturulmuştur. Dilin bir diğer önemi de düşünmede önemli bir araç olmasıdır. Düşünemeyen insanların fikir üretme gibi bir şansları yoktur. Dil ile düşünme arasındaki bu sıkı bağ, milli hissin oluşmasında da etkilidir. Milli bir his; ancak o milletin dili ile oluşturulabilir. Şöyle diyelim, İngilizce konuşup, fikirler ortaya koyarak bir Fransız milliyetçiliğinden söz edebilir misiniz? Tabii ki bu gülünç bir durum olur. Demek ki dil, bir milletin milli duygularının oluşmasında, bu duyguların geniş kitlelere yayılmasında birinci derecede önemlidir. Her millet ancak kendine özgü bir dil ile milli hislerini kuvvetlendirip, yayabilir. Bu gerçeği gören büyük önder ATATÜRK, Türk Dili'ne son derece önem vermiş, birçok yabancı kelimenin Türkçe karşılığını aramış, Türkçeye hak ettiği değeri göstermiştir. Bugün, matematikte

¹⁴ Tahsın BANGUOĞLU (1990), *Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara, s. 16

¹⁵ Doğan AKSAN (1998), *Her Yönüyle Dil 1, 2, 3*, TDK, Ankara, s. 8

¹⁶ Cabbar IŞANKUL, “Dil ve Gelişme, Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını”, *Uluslararası Bilgi Şöleni Bildiriler*, 7-8 Ocak 2002, Ankara, s. 283

kullandığımız birçok terim ATATÜRK' ün bizzat kendisinin ortaya koyduğu Türkçe kelimelerdir (örneğin; artı, aç, üçgen). Bu konuda ATATÜRK ve ona destek verenlerin, yaptıkları tüm çalışmalar, hep bir düşüncenin ürünüdür: Milli bilinci canlandırmak. Milli bilinç, her şeyden önce dilin ayakta durması, gelişmesi, yabancı kelimelerden arındırılması ile mümkün olabilir. Tabî ki böyle bir milli bilinç sahibi olunabilmesi için de ortada bir milletin bulunması gerekir. Atatürkçülükte, milletin tanımında dâhi “dil birliği” esastır. Millet, dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirine bağlı vatandaşların oluşturduğu siyasi ve toplumsal bir heyettir. Bu sebeple, tüm insanların Türkçeye önem vermeleri ve bu konuya duyarlı olmaları gerekmektedir.

1.4.2 TÜRK DİLİ

Asya ve Avrupa'yı içine alan bir harita üzerinde Türk dilinin konuşulduğu alanlar belirlenecek olursa bu dilin pek çok lehçesiyle geniş bir alana yayıldığı görülür. Türkçe pek çok lehçesiyle Sibiry'a'nın kuzeydoğusundan Çin içlerine, oradan Hazar denizine, Anadolu'yu içine alarak Balkanlar'a uzanan geniş ülke ve bölgelerde konuşulmaktadır. Bugün Türkçenin yaklaşık 150 milyon kişinin ana dili olduğu bilinmektedir.¹⁷ Yeryüzünde, Bu kadar kalabalık konuşura sahip dil, azdır.

Bu büyük coğrafyada konuşulan Türkçe arasındaki farklılıklar lehçe (uzak lehçe – yakın lehçe) ve ağız terimleriyle ifade edilir. Bunlar bir dilin alt kollarıdır. Günümüzde Türk dilinin iki uzak lehçesi bulunmaktadır. Bunlar Çuvaşça ve Yakutçadır. Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Azeri Türkçesi, Kazak Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Tatar Türkçesi, Uygur Türkçesi ise Türkçenin yakın lehçeleridir. Ancak bazı Türkologlar Türk dilinin kolları için lehçe tanımını yaparlarken bazıları ise dil tanımını yapmayı uygun görmüşlerdir. Önemli bir Türkolog olan Wilhelm Radloff Türk dilinin kolları için lehçe tanımını kullanmış ve Türk dilinin lehçelerini coğrafi olarak, Doğu, Batı, Güney ve Orta Asya lehçeleri olmak üzere dört kısma ayırmıştır. Yine Bugadov, Nemeth gibi yabancı Türkologlar Türk dilinin kolları için lehçe tanımlamasını yapmışlardır. Bu konuda R. R. Arat ise Çuvaşça ve Yakutça için lehçe, diğer kollar için şive tanımlamasını kullanmıştır. Arat'a göre, Türk sahasının iki ucunda bulunan Yakut

¹⁷ Doğan AKSAN (2000-2001ikinci basım), *Türkiye Türkçesinin Dünyü, Bugünü, Yarını*, Bilgi yayınevi, Ankara, s. 13

ve Çuvaş lehçeleri, Türk dil bilgisinin bugünkü vaziyetine göre, Türkçenin kardeş lehçeleri addedilebilir. Bu lehçelerdeki hususiyetler (Çuvaş s – y; l – ş; ve Yakut s – y; t – d) Uygur devresi ile izah edilememektedir.¹⁸ Prof. Dr. Talat Tekin ise yapmış olduğu çalışmalarda Çuvaşça ve Yakutçayı kendilerine has arkaik özellikleri olan bağımsız bir Türk dili olarak kabul etmektedir.

Ekim 1917’de meydana gelen Bolşevik İhtilali ve hemen ardından 1918 yılında Radloff’un hayatını kaybetmesi görüş ayrılıklarına sebep olmuş ve bazı Rus Türkologlar lehçe terimi yerine dil kavramını kullanmaya başlamışlar ve Türk lehçelerinin her birine dil denmeye başlanmıştır. (rneğin; zbek dili, Kazak dili, Türkmen dili vb.) Ancak bu durumun yaratacağı tehlikeleri de göz ardı etmemek gerekir. Unutulmamalıdır ki böyle bir anlayış Türklük kavramının sınırlarını daraltarak sadece Türkiye sınırları içerisinde yaşıyan halkların Türk olarak algılanmasına, Orta Asya’da yaşıyan insanların ise Türk olarak görülmemesine sebep olacaktır.

Türk dilinin diğer bir önemli özelliği ise günümüzde varlığını sürdüren diller arasında en eski yazılı eserlere sahip olan dillerden birisi olmasıdır. Türkçenin bugün bilebildiğimiz en eski kaynakları MS. 8. yüzyıldan kalan Orhun Yazıtlarıdır. Orhun Yazıtları, Göktürk İmparatorluğu’nun ünlü hükümdarı Bilge Kağan devrinden kalma altı adet yazılı dikilitaştır. Moğolistan’ın kuzeyinde, Baykal glnn güneyinde, Orhun ırmağı vadisindeki Koşo Saydam gl yakınlarındadır. Bu yazıtlardan Kl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları, Koho Tsaydam bölgesindeki Orhun Irmağı civarında; Bilge Tonyukuk yazıtları ise, Kl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından yaklaşık 360 km uzakta, Tola Irmağı’nın yukarı yatağındaki Bayn Tsokto (Bayn okto) bölgesindedir. Bilge Tonyukuk yazıtlarının, (Orhun Irmağı civarında olmamasına rağmen), Orhun yazıtlarıyla birlikte düşünülmesi, anılması Kl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları ile aynı döneme ait olması ve aynı konuları iermesindedir. Yazıtlar Türk dili, tarihi, edebiyatı, sanatı, tresi hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Türk ve Türkçe adı, ilk kez Doğu Gktrklr dönemine ait bu yazıtlarda geçmektedir.¹⁹ Yazıtlardan birincisi olan Kl Tigin Abidesini, ağabeyi Bilge Kağan, 732’de diktirmiş, ikincisi olan Bilge Kağan Abidesini de ölümünden bir yıl sonra 735’te kendi oğlu tarafından diktirilmiştir. nc olarak vezir Tonyukuk Abidesi ise 720 – 725 senelerinde kendisi

¹⁸ R.R. ARAT, ‘‘Türk Lehçe ve Şiveleri’’, *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil-Kültür-San’at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s. 64

¹⁹ www.dilimiz.com/dil/orhun_abideleri.htm, 2006–09–04

tarafından dikilmiştir. Bilge Kaan ve Kül Tigin Yazıtları Bilge Kaan ve Kül Tigin'in yeğeni Yollug Tigin tarafından yazılmıştır. Her iki abidede de Bilge Kağan'ın sözlerinin dışında Yollug Tigin'in kitabe kayıtları ve ilaveleri yer almaktadır. Tonyukuk anıtı ise Vezir Tonyukuk tarafından yazılmıştır. Yazıtlarda dağılan Göktürklerin, Bilge Kaan ve kardeşi Kül Tigin tarafından bir araya getirilişi ve Göktürk devletinin yeniden kuruluşu anlatılmaktadır. Ayrıca Orhun Yazıtlarında Türk halkına ve devlet yöneticilerine öğütlerde verilmektedir. Orhun Yazıtları çok yönlü vesikalardır. Şöyle ki: "Türk milletinin adının geçtiği ilk Türkçe metin olup; taşlar üzerine yazılmış ilk Türk tarihî; Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi; militle hesaplaşması, devletin ve milletin karşılıklı vazifeleri; Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası; Türk askerî dehasının, Türk askerlik sanatının esasları; Türk feragat ve faziletinin büyük örneğidir. Orhun Yazıtları'nı ilk kez 1889 yılında Rus tarihçi Yardintsev bulmuştur. 1890'da Fin heyeti, 1891'de bir Rus heyeti burada incelemelerde bulunmuş; fakat bu heyetlerden hiçbiri yazıları çözememiştir. Ancak 1893 yılında Danimarkalı bilgin W. Thomsen, 38 harfli alfabeyi çözümlenerek yazıtları okumayı başarmış böylece Türk dili için yeni ufuklar açmıştır.

Yukarıda görüldüğü üzere Türk dili gerek geniş bir coğrafyada konuşulan bir dil olması, gerek konuşan insan sayısının fazla olması ve gerekse de çok eski bir geçmişe sahip olan yazılı eserlerinin bulunması itibarıyla zengin ve büyük bir dil olarak kabul edilir. Bu görüşün aksini savunmak bilime ihanet etmekle eşdeğerdir.

1.4.3 TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

Bugün yeryüzünde, sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte, 2500 ile 5000 dolayında dil olduğu kabul edilmektedir. Ancak bu sayının kesin verilere dayandığı söylenemez; çünkü pek çok bölge dilbilimsel bakımdan henüz bütünüyle incelenmemiştir. Dünya üzerinde mevcut olan bu diller arasında yapılan artzamanlı (diakronik) ve eşzamanlı (senkronik) karşılaştırmalar dünya dilleri arasında yapı ve köken bakımından benzerlikler olduğunu ortaya koymaktadır. Buna bağlı olarak da dünya dilleri yapı ve köken bakımından bir tasnife tabii tutulmuştur. Dünya dillerinin

söz konusu tasnifini ve Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yerini şöyle göstermek mümkündür:

a-) Kaynak Bakımından Dünya Dillerinin Sınıflandırılması

Aynı kaynaktan gelmiş olan diller bir aile teşkil ederler. Dünya dilleri bu şekilde çeşitli dil ailelerine ayrılır. Bir dil ailesi tarihin bilinmeyen devirlerinde bir ana dilden çıkan dillerin oluşturduğu topluluktur. Bu diller arasındaki benzerlikler böyle bir varsayımı kuvvetlendirmektedir. Bir ana dilin yazılı belgeleri olmadığı halde birçok özelliklerini kendisinden türemiş bulunan ailedeki dilleri karşılaştırarak tespit etmek mümkün olabilmektedir. Dünyadaki başlıca dil aileleri şunlardır;

1-) Ural/Altay Dil Ailesi²⁰

1.1. Ural Dilleri: Fince, Macarca, Ugorca, Permce, Estçe, Eskimoca gibi diller yer almaktadır.

1.2. Altay Dilleri: Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca dilleri bulunmaktadır.²¹

Ural-Altay dilleri öteden beri tartışma konusu olmuştur. Ne var ki, genel görüşe göre, bu iki kol tek kaynaktan çıkmış; ancak zaman içerisinde akrabalık bağları oldukça zayıflamıştır. Ural-Altay dillerinin akrabalığı bugün için aşağıdaki benzerliklere dayanmaktadır:

- * Her ikisi de eklemeli dildir. Yani iki kolda da sözcük yapısı aynıdır.
- * Bu dillerin tümce yapıları da birbirinin aynıdır.
- * Bu dillerde ünlü uyumu da ortak özellik olarak kendisini gösterir.
- * Ural-Altay dillerinde bazı eklerin hem eylemlerde çekim eki hem de sözcük türetmede yapım eki gibi kullanılması da önemli bir benzerliktir.
- * Bu diller arasında sözcük benzerliklerine ve eşliliklerine de rastlanmaktadır.

²⁰ Emine Yılmaz, Süer Eker'in yazmış olduğu "Çağdaş Türk Dili" adlı eser için kaleme aldığı "Sunuş" bölümünde dilbilgisi kitaplarının önemli bir bölümünün günümüz bilgi seviyesinin epeyce gerisinde kaldığını söylemiş ve buna örnek olarak Türkçenin Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensup olduğu gibi, neredeyse tabu haline gelmiş yanlış bilgilerin yer aldığını belirtmiştir. Ayrıca Emine Yılmaz ve bazı dilbilimcilere göre, Ural ve Altay dilleri tek bir dil ailesi değil ayrı iki dil ailesini meydana getirmektedir.

²¹ Türk, Moğol, Tunguz (Mançu dâhil), Kore ve Japon dillerinin Altay dili adı verilen ortak bir dilden geldiği görüşüne dayanan Altay Dilleri Teorisi günümüzde bazı itirazlara rağmen varlığını devam ettirmektedir.

2-) *Hint-Avrupa Dil Ailesi:*

2.1. Hint (Asya) Kolu: Bu kolda, Hintçe (Sanskritçe) ve onun dalları Urduca, Bengalce, Çingenece; Farsça, Afganca; Ermenice ve Toharca yer almaktadır.²²

2.2. Avrupa Kolu: Hint-Avrupa dillerinin Avrupa kolu Latin, Slav, Germen alt gruplarıyla diğer bağımsız dillerden oluşur.

* **Latin Dilleri:** Bu kolda Latince'nin üyeleri olan İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Fransızca, Rumence ve Sardca dileri bulunmaktadır. İspanyolca konuşur sayısı bakımından grubun en büyük dilidir.

* **Slav Dilleri:** Bu dal da üç alt bölüme ayrılır. Bunlar:

- Batı Slavca: Lehçe, Çekçe, Slovakça dilleri
- Güney Slavca: Bulgarca, Sırpça/Hırvatça/Boşnakça dilleri
- Doğu Slavca: Rusça, Beyaz Rusça, Ukraynaca dilleri

* **Germen Dilleri:** Bu dalda yer alan diller de, şu üç bölüme ayrılır:

- Batı Germence: İngilizce, Almanca, Frizce²³, Felemenkçe ve Afrikaans dilleri
- Kuzey Germence: Norveççe-İzlandaca ve İsveççe-Danca olarak iki alt bölüm halinde varlığını sürdürür.
- Doğu Germence: Günümüzde ölü dil konumunda olan Gotça, Burgundca, Vandalca dilleri

* **Bağımsız Diller:** Yunanca, Arnavutça, İrlanda dili; Litvanca ve Latviya dili hiçbir alt gruba girmeyen bağımsız Avrupa dilleridir.

3-) Hami-Sami Dil Ailesi: Bu dil ailesi Hami ve Sami olmak üzere iki alt gruba ayrılır. Hami-Sami dil ailesine mensup başlıca diller şunlardır: Arapça, İbranice, Hausa (Çad), Berberi dilleri, Habeşçe, Akadca, Aramca vb. Bu dil ailesinde konuşur sayısı bakımından en yoğun olan dil Arapçadır.

4-) Çin-Tibet Dil Ailesi: Çince ve Tibetçenin önemli üyeleri olduğu bir dil ailesidir.

5-) Kafkas Dilleri: Abazaca, Adigece, Çeçence, İnguşça, Kabantayca, Gürcüce, Avarca, Lezgice gibi diller bu aileyi oluşturur.

6-) Bantu Dil Ailesi: Bantu dil ailesi Afrika'nın orta ve güney bölgelerinde yaygın olarak konuşulan Swahili, Zulu, Çuana, Kongo, Mongo, Gonda vb. dillerden oluşur. Bugün yeryüzündeki en büyük dil ailesi dünya dillerinde %50'lik bir paya sahip olan Hint-Avrupa dil ailesidir. Bunu %20'lik bir oranla Çin-Tibet dil ailesi takip eder.

²² Toharca, bu dil ailesinin Doğu Türkistan bölgesindeki temsilcisi olup, ölü bir dildir.

²³ Frizce, Hollanda'nın Friesland bölgesinde konuşulan bir dildir.

b-) Yapı Bakımından Dünya illerinin Sınıflandırılması

Bu sınıflandırmada, dünyadaki diller üç bölüme ayrılarak incelenir. Bunlar;

- 1-) Tek Heceli (Yalınlayan) Diller
- 2-) Eklemeli Diller
- 3-) Bükümlü Diller

Şimdi bunları sırasıyla inceleyelim.

1-) Tek Heceli (Yalınlayan) Diller:

—Tek heceli sözcüklerden oluşan diller bu gruba girer.

— Bu dillerde türetme ve çekim eki yoktur. Yani tek heceli dillerde sözcük ek almaz, daima yalın halde bulunur.

—Kelimeler, cümle içindeki yerlerine ve yanında buldukları kelimeye göre anlam kazanır, çeşitli görevler üstlenirler.

—Aynı zamanda yazıda da gösterilen vurgu ve tonlamalarla, bir kelimeye değişik anlamlar yüklenebilmektedir. Bu yüzden tek heceli dillerde tonlama ve sıralama çok önemlidir.

—Çince, Tibetçe, Vietnamca, Siyamca, Endonezyaca, Bask dili ile bazı Afrika dilleri bu bölümde yer almaktadır.

—Aşağıda Çince bir tümce ile ilgili örnek verilmiştir.

Taa ba şuu mai le (o, kitabı aldı.)

2-) Eklemeli Diller:

Bu bölümdeki diller, eklemenin yapılış tarzına göre iki gruba ayrılır.

- a-) Bitiştiren Diller
- b-) Kaynaştıran Diller

Şimdi bunları sırasıyla inceleyelim;

a-) Bitiştiren Diller:

— Kelime türetmek veya çekim yapmak için, değişmeyen bir köke birtakım ekler getirilir ve kök ile ek arasındaki birleşme, bağlantı noktası belli olmayacak şekilde gerçekleşir.

Çıkarılacakmışım_Çık-ar-ıl-acak-mış-ım

— Ural-Altay ailesindeki dillerle, bazı Afrika ve Asya dilleri bu gruba girer.

b-) Kaynaştırılan Diller:

— Kelime ve eklerin birbiriyle kaynaştığı, cümlenin tek bir kelime haline geldiği dillerdir.

Eskimo dilindeki şu cümlede olduğu gibi;

Takusariartorumagaluarneipa_ Onun bununla uğraşmaya gerçekten niyetli olduğunu sanıyor musunuz?

— Eskimoca, Gürcüce bu gruba dâhil diller arasında yer almaktadır.

3-) Bükümlü Diller:

— Temel sözcük köklerinden yeni sözcüklerin türemesini sağlayan diller bu gruba girmektedir.

— Bu dillerde kök ve ekler birbirinden ayrılmaz bir biçimde birleşir.

— Bükümlü diller;

a-) Kök Bükümü:

— Kelime kökündeki ünsüzler sabit kalır, ünlüler başka bir ünlüye dönüşür; gerektiği halde kelimeye bazı ünsüzlerde eklenir.

— Hami-Sami dil ailesi bu gruba girer.

— En çarpıcı örneği ise Arapçadır. Bu dilde ketebe (yazan) kökünden elde edilen türevlerden birkaçı;

Katib(yazan), Mektup(yazılan), Mekteb(yazı yeri), Kitabet(yazma sanatı)

b-) Gövde Bükümü:

— Yeni kelime türetilirken veya çekim yapılırken hem kökte yer alan bazı sesler değişir hem de kelimeye bazı yeni sesler(ekler) getirilir.

— Hint-Avrupa dil ailesine ait diller bu gruba girer.

İngilizce_ To go(git), Went(gitti), Gone(gitmiş)

1.4.4 TÜRK DİLİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

Yeryüzünde, hatta evrende mevcut olan her şey sürekli bir değişim ve gelişim içersindedir. Gelenekler, görenekler, inançlar, kurumlar, canlı ve cansız varlıklar vb. Evrende değişime uğramayan tek şey değişimin ta kendisidir. Tabii dil de bu kuraldan nasibini almaktadır. İnsanlar, topluluklar ve toplumların anlaşma aracı olarak kullandıkları dil durağan bir yapıya sahip değildir. İnsanların ve toplulukların

hayatlarında meydana gelen her türlü değişim ve gelişimler kullandıkları dili de etkilemekte bu sayede dile ihtiyaç dâhilinde yeni kelimeler girmekte, kullanımı gereksiz olan kelimeler ise dilden atılmaktadır. Ayrıca geçmişte konuşulmuş ve yazılmış bazı diller bugün ölmüş olan diller kategorisine girmektedir. Türk dili de ele geçirilen en eski yazılı belgelerden bu yana pek çok değişiklik geçirmiş, çeşitli evrelerden geçmiştir. Türkçenin geçirdiğı bu evreler birçok bilim adamı tarafından ele alınmış ve detaylı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmamın bu bölümünde Türk dilini dönemlere ayırmayı ve bu dönemler hakkında bilgi vermeyi uygun görüyorum. Türk dilini tarihsel gelişmesi açısından aşağıdaki dönemlere ayırabiliriz:

1. Altay Dil Birliği Dönemi
2. En Eski Türkçe Dönemi
3. İlk Türkçe Dönemi
4. Eski Türkçe Dönemi
5. Orta Türkçe Dönemi
6. Yeni Türkçe Dönemi
7. Modern Türkçe Dönemi

1.4.4.1 Altay Dil Birliği Dönemi

Türkçenin Altay dillerinden (Moğolca, Mançuca, Tunguzca, Korece, Japonca) henüz ayrılmadığı karanlık bir dönem olarak değerlendirilir.

1.4.4.2 En Eski Türkçe Dönemi

Türkçenin bağımsız bir dil olarak ana Altaycadan ayrıldığı dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönem Türkçenin henüz lehçelere ayrılmadığı, tek bir olarak konuşulduğu, yazılı dönemlerden çok önceki karanlık bir dönemi gösterir. Türkçenin bu dönemdeki yapısı ve fonolojisi üzerindeki bilgiyi ancak, bugünkü Türk dili ve lehçelerinin karşılaştırmasından ve birtakım komşu dillere bu dönemlerde geçen sözcüklerden kuramsal olarak çıkarabiliriz.

1.4.4.3 İlk Türkçe Dönemi

Bu dönem hakkında da elimizde yazılı belgeler yoktur. Bu dönem Hun, Avar, Hazar ve Bulgar dillerinin Türkçeden henüz ayrılmadığı dönem olarak gösterilir.

1.4.4.4 Eski Türkçe Dönemi

Türk dilinin kuramsal olarak Proto Türkçe diğer bir deyişle Ana Türkçe döneminden sonra gelen ve Türkçenin yazılı metinlerle bilinen en eski devresi Eski Türkçe olarak adlandırılmaktadır. Eski Türkçe dönemi kendi içinde uzun bir dönemdir. Bu dönem bugünkü bilgilerimiz ışığında Türk dilinin en eski yazılı belgelerinin bulunduğu devreyi kapsamaktadır. Bu dönem ayrıca Türkçenin işlek bir yazı dili olarak kullanıldığını da belgelendirebildiğimiz en eski dönemdir. Bu döneme ait yazılı belgeler incelendiğinde, yazı dili tarihinin, edebî dil olarak çok eskilere kadar gittiği açıkça görülmektedir²⁴. Şinasi Tekin'e göre, Eski Türkçe tabirinden, Türklerin, İslam dinini kabul etmeden önce Moğolistan bozkırları ile Tarım bölgesi ve civarında kullandıkları dil anlaşılmaktadır. Yine Şinasi Tekin, dilin içyapısı ve ifade edilen dünya görüşü bakımından Eski Türkçe dönemini iki ayrı bölümde mütalaa eder. Bunlar Köktürkçe ve Uygurcadır.²⁵ 5. yüzyıl ile 10. yüzyıl arasındaki zamanı kapsayan Eski Türkçe döneminde Göktürk ve Uygur dilleri hâkim olmuştur. Bu dilleri tanıyacak olursak;

Göktürk (Orhun) Alfabeti

Metinleri Orta Asya'daki Orhun Nehri kıyısında bulunduğu için Göktürk veya Orhun ismi ile anılır. Orhun'da yerleşen Türkler tarafından kullanıldığı için de Türuk, Türk Alfabeti denir. Türklere mahsustur ve Esik Kurgan yazısına benzer. Hunlar, Göktürkler ve sathi olarak da Asya ve Avrupa'ya yayılan Türk kavimleri, kullanmıştır. Bu alfabede resmin göze hitap ettiği ve ses haline geldiği açıkça görülür. Göktürk alfabesi otuz sekiz harften meydana gelir. Dördü sesli olup, sekiz sesi karşılar, gerisi sessizdir. Ayrıca ok, ko, uk, ku, ük, kü, nç, nd, gibi heceler ayrı harflerle gösterilmiştir.

²⁴. F. Sema Barutcu Özönder, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 481-501; Semih Tezcan "En Eski Türk Dili ve Yazımı", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK yayınları, Ankara 1978, s. 271-383.

²⁵ Şinasi TEKİN, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil – Kültür – San'at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, Ankara, s. 69

Sesli harfleri, sessizler okutur. Sağdan sola doğru yazılır. Tonyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan hatırasına yazılıp, dikilen Orhun Abideleri bu alfabenin şaheser numunesidir. Bunlar ayrıca Türkçenin bilinen ilk yazılı metinleridir.

Uygur alfabesi

Göktürklerden sonra Türkistan'da devlet kuran Uygurlardan adını alır. Uygurlar ve Türkistan'daki Türkler kullandı. On sekiz işaretten meydana gelir. Dördü sesli, gerisi sessizdir. Harfler umumiyetle birbirine bitişiktir, çok defa başta, ortada ve sonda olmak üzere üç şekli vardır. Sağdan, sola doğru yazılır. Sekizinci asırdan, on ikinci asra kadar yaygın, on beşinci asra kadar mevzii bir şekilde görülür. Bu yazının kâtiplerine, bakışı, bakışgeri veya serbahşı adları da verilmiştir.²⁶

Asya ‘‘Büyük’’ Hun Devletinden sonra, her cihetten temsil ettiği Türk kültürü itibariyle ikinci ‘‘süper’’ Türk Devleti vafında olan Gök-Türk Hakanlığı ‘‘Türk’’ sözünü ilk defa resmi devlet adı olarak kabul etmekle bütün bir millete ad vermek şerefini kazanmış, Doğu Sibirya'daki Yakut Türkleri ve batıda Ogur (Bulgar) Türkleri dışındaki, Türk asıllı bütün kitleleri kendi idaresinde birleştirmiştir.²⁷ Göktürklüler, Altay Dağlarının eteklerinde, Cücenlere (Avarlar) bağılı olarak yaşıyorlardı. Göktürklerin tarih sahnesine çıktıkları sıralarda, Altay Dağlarının doğu eteklerinde, toplu bir halde, geleneksel sanatları olan demircilikle uğraştıkları ve Juan-Juan Devletine silah imal ettikleri bilinmektedir. 552'de Juan-Juan Devletinin çökmesi üzerine Göktürklerin boy beyi Uluç Yabgu'nun oğulları Bumin ve İstemi Kağanlar, Ötüken merkez olmak üzere devleti kurdular. Bumin Kaan, ülkesinin batı bölümünü kardeşi İstemi Kaan'ın yönetimine vermiş, İstemi de devletin batı sınırlarını İran'a ve Hazar Gölü'ne kadar genişletmişti. Bumin Kaan'ın ölümü ile yerine oğlu Mukan Kaan geçti. O doğuda Çinlilerle, batıda Cücenlerle savaşarak büyük başarılar kazandı. 6. yüzyılda en parlak dönemini yaşayan Göktürk Devleti 572 yılında Mukan Kaan'ın ölümünden sonra Çinlilerin etkisiyle Doğu ve Batı Göktürklüler olarak ikiye ayrıldı(581). Önce Doğu Göktürk Devleti zayıfladı ve 7. yüzyılın ilk çeyreğinde Çin

²⁶ www.mavilink.com/mistik/44.htm, 2006–10–08

²⁷ İBRAHİM KAFESOĞLU, ‘‘Asya Türk Devletleri’’, *Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt (Coğrafya-Tarih)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2001, s. 156

egemenliğini kabullenmek zorunda kaldı. Ondan kısa bir süre sonra da Çinlilerle Araplar arasında kalan Batı Göktürk Devleti yıkılıp Çin egemenliğine girdi(659). Göktürklüler 8. yüzyılda Çinlilerin boyunduruğundan kurtularak 2. Göktürk yani Kutluk Devletini kurdular. Tarihte bütün Türklerin tek bir bayrak altında toplandıkları dönem 2. Göktürk devleti dönemidir. Çin egemenliğinde yaşayan Doğu Göktürklülerce 681 yılında Kutluk Kaan tarafından kurulmuştur. Bilge Kaan, Kül Tigin ve Vezir Tonyukuk dönemlerinde en parlak süreçlerini yaşamışlardır. Orta Asya'nın Çinleşmesini önlemişlerdir. Çin baskısı ile zayıflayan devleti Basmil ve Karluk Türkleri yardımıyla 744'te Uygur Türkleri yıkmıştır. Göktürk döneminden kalan en önemli eser Türk dilinin ilk yazılı belgesi unvanına sahip olan Orhun Bengü Taşlarıdır. 8. yüzyıla ait olan bu taşlara Bengü Taşlar denmesinin sebebi, Bengü taş olarak adlandırılan abidelerin üzerine yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Göktürk Yazıtları ile ilgili daha detaylı bilgiyi çalışmamın "Türk Dili" adlı bölümünde bulabilirsiniz.

Bu dönemde varlığını sürdüren bir başka devlet ise Uygurlardır. Orhun kitabelerinde, ilk defa, 717 yılındaki ayaklanmalar münasebetiyle zikredilen Uygurlar Çin kaynaklarında adlarının türlü şekilleri ile anılmışlardır: *Hoei-ho, Vei-ho, Hui-ho, Hwei-hu, Wei-wu* vb. Uygur adının manası, 974'de tamamlanan Çince Kiu Wu Tai adlı eserde "Şahin sürati ile dolaşan ve hücum eden" diye açıklanmaktadır.²⁸ Uygurlar İç Asya'da ileri bir uygarlık düzeyi oluşturan eski bir Türk topluluğudur. Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, Göktürklerin egemenliği altına giren Uygurlar; daha sonra Basmiller ve Karluklarla birlikte olup Göktürk devletini yıkarak 744 yılında bağımsız bir devlet kurdular. Ülkenin kurucusu Kutluk Bilge Kül Han'dır. Orhun Nehri kıyısında Ordu-Balık şehrini kurarak burayı başkent yapmışlardır. Böğü Kağan zamanında Uygurların Çin ile ticari ilişkileri gelişti. Mani dini bu kağan zamanında Uygurların resmi dini oldu ve bu dinin etkisiyle Uygurlar savaşçı özelliklerini yitirip sanat faaliyetleri üzerinde etkili olmuşlardır. 840 yılında Uygur ülkesine giren Kırgızlar, Ordu-Balık şehrini ele geçirerek Uygur Devleti'ne son verdiler. Bunun üzerine Uygurların bir kısmı Çin'in Kansu bölgesine, bir kısmı da Doğu Türkistan (Turfan) bölgesine yerleşmişlerdir.

²⁸www.turan.tc/turktar/uygur/index.htm, 2006-10-09

Göktürk Devleti'nin yıkılışından sonra idareyi ellerine alan Uygurlar devrinde Türk Edebiyatı, eskiye nispetle gelişme göstermiş ve birçok mevzuda eserler yazılmıştır. Çoğu Budist ve Maniheizt gibi dinî konuları işleyen bu eserden incelenebilmiş olanlarının büyük kısmı dua ve ilahi öğütlerdir. Uygurlar ilk dönemlerinde Göktürklerin devamı niteliğinde bir hayat yaşıyorlar ve özellikle kültür-sanat faaliyetlerinde Göktürkçeyi kullanmaya devam ediyorlardı. 840 yılında Kırgızlar tarafından siyasi egemenliğine son verilince, Doğu Türkistan'daki Tarım Havzası'na çekildiler ve orada yerleşik hayat tarzına geçtiler. Kısa bir süre sonra da, buralarda yaygın olan Budizm, Manihaizm, Nesturi dini (Hıristiyanlığın bir kolu) gibi dinleri benimsediler. Okuma / yazma faaliyetlerini de bu dinlerin ait olduğu toplumlardan aldıkları alfabe sistemlerini kullanarak sürdürdüler. Bu arada Soğd alfabesine dayalı yeni bir alfabe sistemi de geliştirdiler. Bununla birlikte, bir süre daha Göktürk alfabesini kullanmaya devam ettiler.²⁹ Bunun yanında az da olsa bir kısım metinler Mani alfabesi ile yazılmıştır. 840 ile 870 tarihleri arasında Doğu Türkistan'da Tarım Havzasına yerleştikten sonra Mani ve Buda dinlerine ait binlerce sayfalık telif ve tercüme eserler meydana getirmişlerdir. 1901 – 1914 yılları arasında Doğu Türkistan'da yapılan 4 ayrı kazıda Uygur dönemine ait yüzlerce sandık eser elde edilmiştir. Eserlerin çoğu dini niteliktedir. İçlerinde şiir, tıp, astronomi, falcılık, vakıf vb. konular ile ilgili olanlar da vardır. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

a-) *Altun Yaruk (Altın Işık):* Budizmin mukaddes kitabıdır. Burkancılığın inanç ve felsefesini, din adamlarının menkıbeleriyle süsleyerek anlatan 700 sayfalık büyük bir eserdir.

b-) *Sekiz Yükme (Sekiz Yığın):* Budizmin inanç ve felsefesini anlatan önemli bir eserdir.

c-) *Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi (İyi Düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade):* İki kardeş arasında geçen Burkan dinine ait bir menkıbenin hikâyesidir.

²⁹ Sezai GÜNEŞ (2003), *Türk Dili Bilgisi*, DEÜ Rektörlük Matbaası, İzmir, s. 28

d-) *Irk Bitig (Fal Kitabı)*: Mani dinine ait Köktürk harfleri ile yazılmış bir fal kitabıdır.

e-) Ayrıca bilim adamlarınca Türk Turfan Metinleri; Uigurica, Manichaica adları altında Budizme ve Manihaizme ait birçok metni içine alan seri halinde yayınlar yapılmıştır. Uygurca eserlerin bir kısmı Run yazısı, bir kısmı da Soğutlardan alınan Uygur yazısı veya Mani ve Brahmi yazıları ile yazılmıştır.³⁰

1.4.4.5 Orta Türkçe Dönemi

Türklerin 10. yüzyılda İslâmiyeti kabul ederek yeni bir muhite girmesiyle, Eski Türkçe döneminden itibaren süregelen yazı dili geleneği değişmemiş, aynen devam etmiştir. Ancak İslâmiyet'e girmeyeyle Eski Türkçe dönemi kapanmış ve yeni yazı dilleri oluşum sürecini toplayan Orta Türkçe dönemi (11–15.yy) başlamıştır.

Oldukça uzun bir süreci kapsayan Orta Türkçe dönemi içinde sınırları yer yer birbiri içine geçen çeşitli yazı dilleri oluşmaya başlamıştır. Bu dönem çeşitli Türk yazı dillerinin oluşma dönemidir. Bu dönemdeki yazı dillerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Karahanlı Türkçesi (11–13. yy); 2. Harezm Türkçesi (12.yy–14.yy), 3. Kıpçak Türkçesi (Altın Orda Kıpçak Türkçesi) (13–15. yy), 4. Eski Anadolu Türkçesi (13–15. yy),

1. Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi

Doğudan batıya göç eden Oğuz Türklerinin Doğu ve Batı Türkistan'da kurdukları ve 13. yüzyılın başlarına kadar yaşayan Karahanlı Devleti'nde konuşulan dile Karahanlı (ya da Hakaniye) Türkçesi adı verilmektedir. Orta Türkçe de denmiştir.³¹

Bu dönemin detaylı bir şekilde incelenmesi ile Eski Türkçe döneminin sonu ile Orta Türkçe döneminin başında Türklerin kitleler halinde İslam dinini kabul etmesi ile

³⁰ Zeynep KORKMAZ (2001), “Türk Dilinin Gelişmesi ve Tarihi Devreleri”, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Yargı, Ankara, s. 48

³¹ R. Rahmeti ARAT (1947), *Kutadgu Bilig 1*, İstanbul, s. 16

başlayan bir geçiş dönemi olduğu anlaşılır. Bu yüzden bu dönemi bazı Türkologlar Eski Türkçe döneminin sonu, bazı Türkologlar ise Orta Türkçe döneminin başlangıcı saymaktadırlar. Örneğin Ahmet Bican Ercilasun'a göre 8. yüzyıldan, hatta birkaç küçük metinle 7. yüzyıldan itibaren yazılı metinlerden takip edebildiğimiz Türkçe 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili olarak varlığını sürdürmüştür. Köktürk, Uygur, Karahanlıları içine alan bu döneme Eski Türkçe adı verilir. Eski Türkçe döneminde hangi boya mensup olursa olsun bütün Türkler aynı yazı dilini kullanmışlardır. Köktürk, Uygur ve Karahanlı devri eserleri arasında gramer yapısı bakımından çok küçük bir iki fark dışında hiçbir değişiklik yoktur. Uygur eserlerinde Sanskritçeden girmiş veya Türkçeden yaratılmış bulunan Budizm ve Manihaizmle ilgili kelimeler; Karahanlı eserlerinde Arapça ve Farsçadan girmiş veya Türkçeden yaratılmış Müslümanlıkla ilgili kelimeler vardır. Bunlar dışındaki kelime kadrosu da yine ortaktır.³² Talat Tekin'e göre ise İslamlığın 10. yüzyıldan başlayarak Türkler arasında yayılmaya başlamasıyla Türkçe de geniş ölçüde Arapça ve Farsçadan etkilenmeye başlamıştır. Bu durum ilk İslami yapıtlarla birlikte dikkati çekmektedir. Böylece yalnızca yeni din ile ilgili kavramların değil din dışı kavramların da Arapça ve Farsça karşılıkları Türkçede yer edinmeye başlamıştır. Talat Tekin Karahanlı Türkçesinin ünlü yapıtı Kutadgu Bilig'de Müslüman, kâfir, haram, helal, namaz, Habib, iman, dua, mescit gibi dini sözcüklerin yanında düşman, hakikat, halk, vefa, cefa, mesel, edep, devlet, ayıp, şair, kıymet, siyaset, himmet, müevvet, hal, firak, visal vb. din dışı sözcüklerin de kullanıldığını belirtmektedir.³³ Yukarıda da anlaşıldığı üzere Talat Tekin Türklerin Müslümanlığı kabul etmesiyle birlikte Türkçeye Arapça ve Farsça birçok kelimenin girdiğini belirtmiş ve böylece Karahanlı Türkçesinin Göktürk ve Uygurcadan farklılaştığını savunarak Karahanlı Türkçesini Orta Türkçe dönemine dâhil etmiştir.

10. yüzyılda, siyasi ve kültürel hayat bakımından Uygurlara bağlı bulunan göçebe Türk boylarından ayrılan Karahanlı sülalesi, Kaşgar ve Yedisu'ya egemen olarak Karahanlı Devletini kurdu ve çok geçmeden Talas savaşının da etkisiyle Satuk Buğra Han zamanında kitleler halinde İslam dinini benimsemeye başladılar. Böylece, Türk dili gelişim bakımından yeni bir döneme girmiş oldu. Bu dönem yani Karahanlı Türkçesi döneminde, kabul edilen İslam dininin de etkisiyle bazı Arapça ve Farsça

³² A. Bican ERCİLASUN (Ocak 1990), "Türk Dilinin Dünü Bugünü Geleceği", *Türk Kültürü*, Sayı:321, Ankara, s. 27 – 28

³³ Talat TEKİN (1997), *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg, Ankara, s. 56

sözcükler dilimize ihtiyaç dâhilinde yerleşmeye ve kullanılmaya başladılar. Karahanlıların İslam dinini kabul etmelerinin ardından, başkent Kaşgar önemli bir kültür merkezi haline gelmiş ve bu döneme ait ilk yapıtlar bu kültür merkezi dairesinde 11. yüzyıldan itibaren verilmeye başlanmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde verilen bu yapıtları inceleyecek olursak:

1.1 Kutadgu Bilig (1069)

Kutadgu Bilig, Türk dilinin en temel eserlerinden ve Türk dili araştırmalarının en mühim kaynaklarından. İslâmî Türk edebiyatının adı bilinen ilk şair ve düşünürü Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınmıştır. Eserini [Balasagun](#)'da yazmaya başlayan Yusuf, 1068 yılında memleketinden ayrılarak Doğu Karahanlı Devleti'nin merkezi olan Kâşgar'a gitmiş ve eserini 18 ay sonra, 1069 (Hicrî 462) yılında burada tamamlamıştır. Kitabını bitirince bunu, Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a sunmuş, Han da eseri çok beğendiği için Yusuf'u, takdiren "Has Hacib (Uluğ Hâcib)" tayin etmiştir,

Kutadgu Bilig Hakaniye lehçesiyle yazılmış didaktik bir ederdir. "Mutluluk veren bilgi" anlamına gelmektedir. İnsana her iki dünyada gerçekten kutlu olmak, mutlu yaşamak için gerekli yolu göstermeyi amaçlayan bu kitap, aruzun fa'ülun fa'ülun fa'ülun fa'ül vezniyle yazılmıştır. Nazım şekli mesnevidir. Ayrıca içersinde pek az miktarda dörtlükler de bulunmaktadır.

Eserde adaleti, akli, saadeti ve devleti temsil eden dört kahramanın çevresinde gelişen olaylarla yazar, devlet idaresinin ve sosyal düzenin nasıl olması gerektiğini anlatır. Kutadgu Bilig, Karahanlılar çağının siyasi ve kültürel bakımdan önemli bir merhalesini temsil eder. Eser alegorik bir münazara karakterindedir. Münazaranın kahramanları dört kişiden ibarettir. Bunlar Kün-toğdı (kanun), Ay-toldı (saadet), Ögdülmiş (akıl), Ogdurmuş (akibet). Kutadgu Bilig, dil özellikleriyle olduğu kadar düşünce derinliği ve zevk inceliğiyle de edebiyatımızda yeni bir çığır açan eserlerdendir. Eserin bugün bilinen üç nüshası vardır. Bunlar:

1. Herat Nüshası: Kutadgu Bilig'in ilk bilinen nüshasıdır. Arap harfleri ile yazılmış bir nüshadan Uygur harflerine çevrilmiştir. Hicri 4 Muharrem 843 tarihinde istinsah edilmiştir. Bu nüsha Fatih Sultan Mehmed Han devrinde, Uygur kâtiblerinden

Abdürrezzak Bahşı için Fenârî oğlu Kadı Ali tarafından Tokat'tan İstanbul'a getirilmiştir. Eserin bundan sonraki macerası karanlıktır.

2. Fergana Nüshası: Kutadgu Bilig'in en önemli nüshasıdır. Nüshayı bulan Fitret, Maarif ve Okutguçı mecmuasında hakkında umumî bir bilgi vermiştir. Nerede, ne zaman ve kim tarafından, kimin için istinsah edilmiş olduğu belli değildir.

3. Mısır Nüshası: Bu nüsha Kahire'de, Hidiv kütüphanesinin o zamanki müdürü Alman Moritz tarafından 1896 yılında bulunmuştur.³⁴

1.2 Divan-ı Lugati't Türk (1072)

Karahanlılar döneminde yetişen ve ilk Türk dil bilgini olan Kaşgarlı Mahmut'un doğum tarihi, kesin olmamakla birlikte 1025 olarak bilinmektedir. 1071 – 1077 yılları arasında Bağdat'ta bulunan Mahmut, Türk kültürünün Araplara tanıtılmasında büyük rol oynamıştır.

Türk illerini adım adım dolaşan Kaşgarlı Mahmut, çalışmalarında Türkçeyi resmi dil olarak kabul eden Karahanlı Devleti'nden de büyük destek görmüştür. Türkçenin serpilip gelişmeye başladığı o dönemde, Mahmut'la birlikte Balasagunlu Yusuf Has Hacib de Türk diline büyük hizmet etmiştir. Bu iki Türk âlimi, ortaya koydukları ederlerle, Türk dil birliğinin sağlanmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Kaşgarlı Mahmut'un ünlü eserinin tam adı “ Kitap-ı Divan-ı Lugati't Türk “ tür. Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla yazılmış ve eser Ebul Kasım Abdullah'a sunulmuştur. Eserin orijinal metninin nerede olduğu bilinmemektedir. Bu gün elimizde bulunan Şamlı Mehmed Bin Ebu Bekir'in, 1266 yılında kopya ettiği bir nüshası vardır. Bu nüsha, İstanbul Fatih Millet Kütüphanesinde bulunmaktadır.

Divan-ı Lugati't Türk; bir sözlük olmakla birlikte, Türk milletinin yüceliğini de anlatan bir abide eserdir. Sekiz bölümden oluşur. Kitapta yaklaşık 8000 kelime vardır. Kelimelerin anlamlarının iyi anlaşılabilmesi için deyimlerden, atasözlerinden ve

³⁴ <http://www.metalforum.biz/tarih/kavramlar/kutadgu.htm>, 2006-10-22

şiiirlerden, örnekler verilmiştir. Bu yönüyle eser, bir kültür hazinesi değerine kavuşturulmuştur. Eserde yer alan harita ise, Türk dünyası ile ilgili olarak yayınlanan ilk haritadır.

Divan-ı Lugati't Türk, Türkçenin ilk sözlüğü ve dilbilgisi kitabıdır. Türk boyları ve coğrafyası ile Türklerin örf ve gelenekleri üzerine önemli bilgiler vermekte olup Hakaniye Türkçesi ile kaleme alınmıştır.

1.3 Atabetü'l Hakayık (12. yüzyıl)

12. yüzyılda Edip Ahmet tarafından aruz vezni kullanılarak dörtlükler halinde yazılmıştır. Didaktik bir eserdir. Eserin adı "hakikatler basamağı" anlamına gelmektedir. Hakaniye Türkçesi ile yazılmış olan eserde, bilginin faydası, cehaletin zararları, cömertlik, cimrilik, iyi ve kötü huylar anlatılarak halka yararlı olmak hedeflenmiştir. Mine Mengi'ye göre Atabetü'l Hakayık İslami Türk edebiyatının, Müslümanlık inançlarını telkin eden ilk eseri olmasının yanı sıra edebiyatımızın elde bulunan en eski eserlerinden olması dolayısıyla Türk dili tarihi ve edebiyat tarihi açısından son derece önemli bir eserdir. Atabetü'l Hakayık'ın sonuna eklenen manzum parçalar eserin 15. yüzyılda bile yazarına saygı duyularak okunan ve yararlanan bir kitap olduğunun kanıtıdır.³⁵

Hakaniye Türkçesi ile eserde dil Kutadgu Bilig'e göre daha ağır kullanılmış Arapça ve Farsça kelimelere yer verilmiştir. Eser " aaxa " şeklinde kafiyelenmiştir.

1.4 Divan-ı Hikmet (12. yüzyıl)

Türkistan'ın büyük velisi Ahmed [Yesevi](#)'nin (ölümü:1166) dile getirdiği "hikmet" adı verilen şiirlerini bir araya getiren şiir antolojisine verilen özel isimdir. Türk edebiyatı tarihinde "Divan-ı Hikmet" in önemi İslâmiyet'ten sonraki Türk Edebiyatı'nın daha önce yazılan Kutadgu Bilig'den sonraki bilinen en eski örneklerinden biri ve tasavvufi Türk edebiyatının ilk eseri oluşundan daha fazla Türk dünyasında meydana getirdiği tesirlere dayanır. İlk kez 12. yüzyılda kitap haline getirildiği düşünülen Divan-ı Hikmet önceleri yazma nüshalar şeklinde, daha sonraları

³⁵ Mine MENGİ (2004), *Eski Türk Edebiyatı Tarihi (Edebiyat Tarihi – Metinler)*, Akçağ, Ankara, s 25–26

ise taş basması tekniği ile çoğaltılmıştır. Bilindiği kadarıyla son iki yüz yıl içinde on yedi kez Taşkent'te, dokuz kez İstanbul'da, beş kez Kazan'da ve birer kere de Buhara ve Kagan'da matbu olarak yayınlanmıştır.³⁶

Divan-ı Hikmet, dini, tasavvufi ve öğretici bir eserdir. Eserin yazılma amacı halka İslamiyet'i hikmetli bir şekilde öğretmektir. Dörtlüklerin her birine " hikmet " adı verilmiş ve bu hikmetler Orta Asya ve Anadolu'da yayılarak halkı derinden etkilemiştir. Yesevîlik tarikatının da kurucusu olan Ahmet Yesevî daha sonra Anadolu'da kurulan pek çok tarikata kaynak olmuştur. Ahmet Yesevî eserinde şiirlerini daha çok 12'li hece vezniyle ve dörtlükler halinde Hakaniye Türkçesi ile kaleme almıştır.

2. Harezmi Türkçesi (12. yy -14.yy)

Harezmi bugünkü Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde yer alan, Ceyhun ırmağının döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan bölgeye, aynı zamanda bölge halkına Arap tarihçiler tarafından verilen addır. Bu bölgede konuşulan Harezmi Türkçesi Zeynep Korkmaz'a göre, 12. yüzyıldan başlayarak, özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda, Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında ve Aral'ın güneyindeki Amuderya bölgesi merkez üzere Batı Türkistan'da kurulup gelişmiş olan yazı diline verilen addır. Aysu Ata'ya göre ise Harezmi Türkçesi, 11. ve 12. yüzyıllarda gerek etnik yapı gerekse siyasi hayat bakımından Türkleşen Harezmi bölgesinde Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde, güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır.³⁷

Harezmi Türkçesi özellikleriyle Karahanlıcadan Çağataycaya geçiş aşamasını oluşturan ve Doğu Türkleri tarafından geliştirilen bir yazı dilidir. Esasen 12. yüzyıldan başlayarak Orta Asya Türk dünyasında bazı değişimler meydana gelmiş ve bu değişimler birtakım yeni dillerin oluşmasında etkili olmuştur. İşte bu değişimlerin beşiği

³⁶ <http://tr.wikipedia.org> , 2006-10-29

³⁷ Aysun ATA (1997), *Kıyasü'l Enbiya (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Tıpkıbasım 1*, TDK, ANKARA, s. 46 – 47

konumunda olan bölge ise Harezm bölgesidir. Bu bölgede oluşan dil bir yandan bazı morfolojik özellikleriyle Karahanlı Türkçesi özelliklerini yansıtırken bir yandan da Çağataycanın oluşmasına ortam hazırlamıştır. Bu alanda ortaya konulan önemli eserler şunlardır:

2.1 Kısasü'l Enbiya

Rabguzi tarafından 1310 yılında yazılan ve Nasıruddin Tok Buga'ya sunulan bu eser peygamber kıssalarını konu alan siyer-i nebevi türündendir. İslam dininin doğruladığı peygamberler yanında Kuran'da yer alan bazı başka kıssaları da içeren eserde kıssalar yanında toplamı 484 dize tutan 43 Türkçe şiir de bulunmaktadır.

2.2 Nehcü'l Feradis

Eserin yazarı Kerderli Mahmud b. Ali olarak kabul edilir. 14. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru yazıldığı tahmin edilen eser dini-didaktik bir 'Kırk Hadis Tercümesi'dir. Eserde dünya da ve ahirette nasıl mutlu olunacağına dair öğütler verilir.

Dönemin diğer önemli edebi eserleri ise şunlardır: Mukaddimetü'l-Edeb (Zemahşeri), Hüsrev ü Şirin (Kutb), Muinü'l-mürid (İslam ?), Mahabbet-name (Harezmi).

3. KuzeyTürkçesi (Kıpçak Türkçesi) (13–15. yy)

Orta Türkçenin kuzeybatı kolunu oluşturur. Zeynep Korkmaz'a göre, Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzey kesimini kapsayan Türk göçleri genellikle Kuman, Kıpçak unsurlarına dayandığı için, bu kesimde kurulup gelişen Türk yazı dilleri ve lehçeleri Kıpçak Türkçesi temelinde yol almıştır. Bu sebeple, Kuzey Batı Türkçesi Kıpçak Türkçesi diye de adlandırılır. Bu dönemin başlıca ürünleri şunlardır:

1. Codex Comanicus
2. Husrev ü Şirin
3. Gülistan Tercümesi

Şimdi bu eserlerden kısaca bahsedelim.

3.1 Codex Comanicus

San Marco (Venedik) kitaplığındaki tek yazması 1303 yılında kopya edilmiştir. 82 yapraktan oluşan yazmanın 55 yaprak tutan ilk bölümünü bir İtalyan, Latin abecesiyle, geri kalanını bir Alman rahip Gotik abecesiyle yazmıştır. Yapıtın ilk bölümünde önce abece sıralamasına sonra Hıristiyanlık, doğa, ticaret, günlük yaşam, yönetim gibi konularda düzenlenmiş 2680 Türkçe sözcük yer alır. İkinci bölümünde Kıpçakça-Almanca, Kıpçakça-Latince sözlükler, Kıpçakça dil özellikleri, bilmeceler ve dualar yer alır. Eser Türk tarihi için önemli bir yer teşkil etmektedir.

3.2 Husrev ü Şirin

Kutb'un yazdığı Hüsrev ve Şirin ile ilgili mesnevi, Doğu edebiyatlarında çok fazla işlenen konulardan biridir. Şair, eserine, Nizami'nin 1181 yılında Farsça olarak yazdığı aynı konulu mesneviyi esas almıştır. Eseri yer yer satır satır tercüme eden Kutb, eseri bazı değişiklikler yaparak çevirmiş ve birtakım ilavelerde bulunmuştur. Bundan dolayı Kutb'un kaleme aldığı Hüsrev ü Şirin, yarı tercüme, yarı telif; ancak üstün sanat gücüne sahip değerli bir dil yadigârı olarak edebiyat tarihinde layık olduğu yeri almıştır. Eser, 4659 beyitten ibarettir. Hüsrev ü Şirin, gerek hacim, gerekse muhtevası bakımından manzum roman niteliği taşımaktadır.

Eserde Hüsrev'in doğumundan ölümüne kadarki hayatı, Şirin, Ferhad ve Şavır gibi kahramanlarla münasebetleri çerçevesinde anlatılır. Gerçek sevginin yüceliği, onun insanların manevî dünyalarını zenginleştirici ilahî bir güç olduğu, sanat inceliğiyle ve büyük ustalıkla tasvir ve tahlil ediliyor.

Hüsrev ü Şirin, Altın Orda devrinde yazılan en meşhur eserlerden biridir. Bu devirde Hüsrev ü Şirin gibi bir eserin yazılmış olması söz konusu dönemin kültürel ve edebî seviyesinin ne kadar yüksek olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Eser ayrıca, Altın Orda devletinde yaşa-yan çeşitli Türk boylarında edebiyatın gelişmesini olumlu şekilde etkilemiştir.

Hüsrev ü Şirin, son otuz, kırk yılda Varşova'da, Kazan'da, Taşkent'te ve İstanbul'da defalarca yayımlandı.³⁸

3.3 Gülistan Tercümesi

Saraylı Seyf tarafından 1391 yılında Sa'di'nin Gülistan adlı Farsça eserinden yapılmış bir tercümedir. Seyfi Sarayı bir âlimin tavsiyesi üzerine Sadi'nin meşhur Gülistan adlı eserini Farsçadan Türkçeye tercüme eder. Söz konusu kitap 1391 yılın Ağustos ayında tamamlanır. Yazar, esere Gülistan bi't-Türkî adını verir.

Gülistan bi't-Türkî adlı eserin el yazma nüshası Hollanda'da Leyden üniversitesi kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. El yazmanın faksimileli metni 1954 yılında Profesör Feridun İzlün tarafından Ankara'da yayımlanmıştır. Leyden nüshasındaki metinler ayrıca 1968–1973–1986 yıllarında Taşkent'te basıldı. 1969 yılında ise Budapeşte'de Latin harflerine çevrilerek hacimli bir sözlükle birlikte yeniden yayımlandı. Bu metni yayıma A. Bodroligeti hazırladı. Eser 1980 yılında ise Kazan'da Arap harfleri ile neşredildi. Bu metni ise yayına Hatip Osman ve Zeynep Maksudova hazırladı. Aynı metin 1981 yılında Kiril harfleri ile basıldı. 1990 yılında Kazan'da Hatip Minnigulov tarafından gözden geçirilip nüshası yayımlandı.³⁹

Memlük Kıpçakçası

Zeynep Korkmaz'a göre, Kıpçak Türklerinin tarihteki ikinci hâkimiyet alanı Suriye ve Mısır'dır. Orta Asya'da Harzemşahlar ve Selçuklar devrinde Oğuzlar ile karışmış olarak yaşayan Müslüman Kıpçaklardan bir kısmı, Selçuklar ile birlikte batıya göç ederek Suriye ve Mısır'a yerleşmiştir: 13. yüzyıl Moğol akını Suriye ve Mısır bölgelerine daha yoğun Kıpçak unsurlarının yerleşmesine yol açmıştır. Selçuklar ve Eyyubiler devrinde Mısır ve Suriye'de Oğuz-Türkmen lehçesi ağırlık kazandığı halde, Memlükler (1250–1517) devrinde, bu ağırlık Kıpçakçaya geçmiş ve Memlük Kıpçakçası dediğimiz devre başlamıştır.

Memlük Kıpçakçası ile yazılan eserlerin çoğu gramer ve sözlük niteliğindedir. Kıpçak kökenli Memlüklerin Mısır ve komşu ülkelerdeki yönetimi sırasında ve daha

³⁸ http://www.kultur.gov.tr/TR/Tempdosyalar/109901_Kutb.pdf, 2006–10–31

³⁹ http://www.kultur.gov.tr/TR/Tempdosyalar/109901_SeyfiSarayi.pdf, 2006–10–31

sonra Araplar'a Türkçe öğretmek için bu dönemde Arap dilinde birçok dilbilgisi kitabı yazılmıştır. Altınordu bölgesindeki eserlere ilave olarak verebileceğimiz bu eserlerden başlıcaları şunlardır:

Ebu Hayyan'ın Türkçenin en eski dilbilgisi kitaplarından olan Kitabü'l – idrak li lisani'l etrak, Tercüman-ı Türkî ve Arabi, yazarı bilinmeyen ve 1225 tarihinden önce Mısır Kıpçakçası üzerine yazılmış bir gramer kitabı olan Et – Tuhfetü'z – zekiyye fi'l – lügati't – Türkiyye, 1451 yılından önceki tarihlerde Suriye'de yazılmış ve Arapça – Türkçe sözlük niteliği taşıyan Kitabu bulgati'l – müştak fi – lügati't – Türk ve'l – Kıpçak sayılabilir. Ayrıca bu dönemde Mısır'da yazılan eserler arasında atçılık, okçuluk, at biniciliğini konu alan eserlerde kaleme alınmıştır. Okçuluk konusunda yazılmış bir eser olan Kitabü fi – ilmi 'n – neşşab ve askerlik ile ilgili bir kitap olan Münyetü'l – guzat (Gazilerin İsteği) bu alana örnek olarak gösterilebilir.

4. Eski Anadolu Türkçesi (13–15. yy)

Anadolu'da gelişen yazı dilinin 13. yüzyılın başlarıyla 15. yüzyılın sonları arasındaki dönemine genellikle Eski Anadolu Türkçesi adı verilmektedir. Güney / Batı Türkçesi diye adlandırılan kolun en önemli dönemlerinden biri olan Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu'yu yurt edinen Oğuzların kendi lehçeleri üzerine kurdukları yazı dilidir. Aynı zamanda Osmanlıcanın da öncülü olan bu dönem en verimli dönemlerden de biridir. Güney / Batı Türkçesi olarak adlandırdığımız kol üç döneme ayrılır. Bunlar Eski Anadolu Türkçesi, ileride göreceğimiz Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesidir.

Anadolu'ya ilk yerleşme yıllarında (11. yüzyıl – 13. yüzyıl) Türklere ait bir yazı dili geleneğinin olmadığı görülmektedir. Ayrıca 11.-13 yüzyıl Oğuz Türkçesinin kendi özel lehçe yapısına dayalı tam bir biçimlenmeye giremediği için Karahanlı yazı dili geleneğinden büsbütün ayrılmadığı görülür. Bu dönemden kaldığı düşünülen birkaç edebi eser incelendiğinde Karahanlı ve Oğuz dil özelliklerinin karma bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Anadolu Türkçesinin bir yazı dili haline gelmesi ancak 13. yüzyıldan gerçekleşebilmiştir. Bunda şüphesiz 1278 yılında Karamanoğlu Mehmet Beyin Türkçenin resmi dil olmasına ilişkin fermanı büyük rol oynamıştır. Mehmet Bey fermanında “Bundan böyle, divanda, dergâhta, bargâhta, çarşıda, meydanda Türk

dilinden başka bir dil kullanılmayacaktır”⁴⁰ sözleriyle Türkçenin tek bir dil olarak kullanılmasını buyurmuş böylelikle Selçuklar dönemindeki Arapça ve Farsça dillerinin hâkimiyetine bu dönemde son verilmiştir. Türk dilinin gelişimiyle beraber bu dönemde ortaya konulan yazılı eserlerde de dikkate değer bir artış gözlenmektedir.

Anadolu bölgesinin geçirdiği siyasi ve sosyal gelişmelere paralel olarak Eski Anadolu Türkçesi kendi içinde üç alt bölüme ayrılabilir.

1. *Selçuklu Dönemi Türkçesi (11–13.yy)*
2. *Beylikler Dönemi Türkçesi (14.-15yy)*
3. *Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi (15.yy ortaları)*

Yukarıda da belirtildiği üzere Anadolu Selçuklu Devleti döneminde resmi dilin Farsça, bilim ve sanat dilinin ise Arapça olması Türk diline verilen önemi azaltmış; ancak Selçuklu Devletinin yıkılmasından sonra kurulan ve 14. yüzyılın başlarına değin süregelen Anadolu Beylikleri döneminde ise özellikle Karamanoğlu beyliğinin önderliğinde Türkçe hak ettiği değeri bulmuştur. Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarında da Eski Anadolu Türkçesi varlığını sürdürmüş; ancak Fatih Sultan Mehmed’in 1453’te İstanbul’u fethiyle başlayan İmparatorluk çağına geçişiyle birlikte Türk yazı dili de farklı bir gelişme boyutuna girmiştir. Bu süreçten sonra Türkçe içersinde Arapça ve Farsça sözcük sayısı artmış böylelikle Arapça, Farsça, Türkçe karışımı olan ve Osmanlıca adı verilen bir dil ortaya çıkmaya başlamıştır.

Faruk Timurtaş’a göre ise, Türkiye Türkçesinin tarihi devresinin ilkini, Eski Anadolu Türkçesi teşkil etmektedir. Selçuklu devri Türkçesini de içine alan bu devre 13. asırdan 15. asrın sonuna kadar devam etmiştir. 15. asrın ikinci yarısı bir geçiş devri olmakla beraber, Eski Anadolu Türkçesinin hususiyetleri, bütün 16. asır boyunca devam etmiş; hatta 17. asırda da kendisini göstermiştir.⁴¹

Şair ve yazarlar tarafından Eski Anadolu Türkçesi döneminde birçok eser meydana getirilmiştir. Verilen bu eserlerden bazılarını sayacak olursak;

Sultan Veled’in Türkçe şiirleri; Yunus Emre’nin ve Hoca Dehhani’nin şiirleri, Ahmed Fakih’in **Çarhname**’si, Şeyyad Hamza’nın **Destan-ı Yusuf** adlı mesnevisi ve

⁴⁰Agâh Sırrı LEVEND (1961), *Tarih Boyunca Türk Dili*, TDK, Ankara, s. 42

⁴¹Faruk TİMURTAŞ, “Eski Anadolu Türkçesi”, *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil – Kültür – San’at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, Ankara, s. 120

şiiirleri, Ali'nin **Kıssa-ı Yusuf** adlı mesnevisi, Âşık Paşa'nın **Garib-name**'si ve Şeyhi'nin divanı, **Husrev u Şirin** mesnevisi ve **Harname** adlı satirik mesnevisi, Erzurumlu Darir'in Siyer-i Nebi'si, Ahmedi'nin İskendername'si, Mustafa Kul Mes'ud'un Kelile ve Dimme Tercümesi, Mercimek Ahmed'in Kabunname'si, Yazıcıoğlu Ali'nin Selçukname'si ve Türk edebiyatında destandan halk hikâyeciliğine geçişin temellerini oluşturan Dede Korkut Hikâyeleri sayılabilir. Şüphesiz bu dönemde verilen ürünler yukarıda saydıklarımızla sınırlı değildir. Ancak biz çalışmamızda yazılmış olan belli başlı ürünleri almayı uygun gördük.

Yukarıda belirtildiği üzere bu dönemde oluşan Dede Korkut Hikâyeleri Türk edebiyatı içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Dede Korkut Hikâyeleri Oğuz Türklerinin diğer Türk boylarıyla ya da Rum, Abaza ve Gürcülerle yaptıkları savaşlara ait destanî hikâyelerdir. Halk arasında söylene söylene 14. yüzyılda son şeklini almıştır. Hikâyelerin yazarı belli değildir. Hikâyelerin anlatıcısı konumunda olan Dede Korkut'un kişiliği üzerinde ise yeterli bilginiz bulunmamaktadır. Korkut Ata adıyla tanınan Dede Korkut söylentilere göre Oğuzların Bayat boyundan Kara Hoca'nın oğludur. Oğuz Türklerinden büyük saygı gördüğü, bu bölgelerde hüküm süren Türk hakanlarına akıl hocalığı ve danışmanlık ettiği hikâyelerden anlaşılmaktadır.

Dede Korkut Hikâyeleri on iki hikâye ile bir önsözden oluşmaktadır. Hikâyelerde olaylar nesir, kahramanların duygu ve düşünceleri nazımla dile getirilmiştir. Arı bir dil kullanılmış, olağanüstü olaylara yer verilmiştir. Dede Korkut'un ağızdan ağza, dilden dile dolaşan hikâyeleri 15. yüzyılda Akkoyunlular devrinde Dede Korkut Kitabı adıyla bir kitapta toplanmış, böylelikle sözden yazıya dökülmüştür.

Dede Korku, Oğuz Türklerini, onların inanışlarını, yaşayışlarını, gelenek ve göreneklerini, yiğitliklerini, ahlâkını arı bir Türkçe ile dile getirir. Dede Korkut Hikâyelerinin günümüzde biri Almanya'da Dresden Kütüphanesi'nde, diğeri Vatikan'da olmak üzere, iki yazma nüshası bulunmaktadır.

1.4.4.6 Yeni Türkçe Dönemi

15. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyıla kadar devam eden bir devreyi ifade eder. Bu dönemde Türk dili bir yandan üç kol halinde gelişimini sürdürürken bir yandan da her kolun kendi içerisinde bölünüp parçalanmasıyla yeni lehçelere ayrılmıştır. Bir başka

deyişle Yeni Türkçe dönemi, kimi Türk lehçelerinin (Anadolu Türkçesi, Kıpçakça, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Tatarca, Yeni Uygurca) yazı dili olarak oluşumlarını tamamladıkları dönemi kapsar. (15 – 20. yy) Bu dönemin en önemli özelliği, Türk lehçeleri üzerinde İslam dil ve kültürünün ağır basmasıdır. Osmanlıcada Arapça ve Farsça sözcük oranının yüzde 60–70 seviyesinde olduğu tahmin edilir. Osmanlı Devleti'nin bürokrasi dili olan Osmanlıca, Türk aydınlarının ulusal benliklerini aramaya başlamalarına kadar varlığını sürdürecektir. Aynı durum Azerice, Çağatayca gibi yazı dillerinde de yaşanmıştır.⁴² Yukarıda Yeni Türkçe Döneminde Türk dilinin üç kol halinde gelişimini sürdürdüğünden bahsetmiştik. Buna göre Türk dili bu dönem içersinde şu adlarla varlığını devam ettirmiştir:

1. Çağatay Türkçesi:
2. Tatarca (Kırım Tatarcası):
3. Osmanlı Türkçesi:

Şimdi Türk dilinin bu üç kolunu sırasıyla inceleyelim.

1. Çağatay Türkçesi (15. yüzyıl - 19.yüzyıl sonu)

15. yüzyılda Ali Şir Nevai ile Orta Asya şairlerinin temsil ettikleri bir edebiyattır. Harezmi Türkçesinin devamı olarak 20. yüzyıla kadar Türkistan ve Altınordu bölgesinde kullanılmıştır. Kuruluşu Timuriler devrindedir. Dar manasıyla Çağatay Edebiyatı, Timur ve Timurular devrinde meydana getirilen edebî mahsuller için kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinin başlıca temsilcileri Sekkaki, Emiri, Lütfi, Ali Şir Nevai, Hüseyin Baykara, Babür Şah ve Ebu'l Gazi Bahadır Han'dır. Çağatay Türkçesi en parlak dönemini ise Ali Şir Nevai ve Babür Şah'ın verdikleri eserler ile yaşamıştır. Çağatayca'yı klasik bir dil haline getiren en önemli isim hiç şüphesiz Ali Şir Nevai'dir. Yalnızca kendi döneminin değil tüm Türk edebiyatının en büyük şairlerinden olan Nevai'nin Dört divanı ve Hamsesi (Beş mesnevi)'nin yanında, Türk edebiyatının ilk şair tezkiresi olan Mecalisü'n-Nefais'i de son derece önemlidir. Otuza yakın eser veren Ali Şir Nevai, Doğu Türkçesini bin bir hünerle işlemiş ve şiirlerini Türkçe konuşulan her yerde okutmayı başarmıştır. Babür Şah da Çağatay şiir ve

⁴² *Thema Larousse Ansiklopedisi (A-Z)*, İstanbul, 1996

nesrinin güzel örneklerini vermiştir. Babür'ün şiirlerinden başka Vekayi adını verdiği ve dünya hatıra edebiyatının ön sıralarında yer alan bir hatıralar kitabı vardır.

Çağatay Türkçesi 15. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılın sonlarına kadar edebi Türk dilini temsil etmiş ve bu yazı dilinde yüzlerce eser meydana getirilmiştir. 18. ve 19. yüzyıllar Çağatayca'nın son dönemleridir. Bu dönemde Rusların girişimleriyle bölge ağızları yazı dili haline getirilmiş böylelikle Çağatay Türkçesi de yerini Özbekçeye bırakmıştır.

Muharrem Ergin'e göre ise 15. yüzyıldan itibaren Türkçe, Batı Türkçesi, Doğu Türkçesi ve Kuzey Türkçesi olmak üzere üç yeni yazı dili halinde yirminci asra ulaşmıştır. Batı Türkçesi Oğuz, Kuzey Türkçesi Kıpçak, Doğu Türkçesi Orta Asya şivelerine dayanan yazı dilleridir.

Yine Muharrem Ergin'e göre, Doğu Türkçesine Çağatayca adı sonradan verilmiştir. Bu yazı dili, Çağatay ile ilgili olmayıp, Timur ve oğulları ve onları takip eden bütün Orta Asya ve Hint devreleri edebiyatının yazı dili olarak 14. asrın sonunda başlayan, Nevai ile en yüksek mertebesine ulaşarak 15. ve 16. asırlarda en parlak devrini yaşayan, ondan sonra da kuvvetle devam edip nihayet yerini modern Özbekçeye bırakan Türk yazı dili koludur.⁴³

2. *Tatarca (Kırım Kıpçakçası)*

16. yüzyılda Altınorda Devleti'nin yıkılıp hanlıklara ayrılmasıyla ortaya çıkan Kırım Hanlığı'nda Tatarca adı verilen ve Kıpçakçaya dayanan bir edebi dil kullanılmaya başlanır. 17. yüzyıla kadar Kıpçakçayla bağlarını koparmayan Tatarca sonraki dönemlerde Osmanlıcaya yakın bir seyir izler. 20. yüzyıla Gaspıralı İsmail Bey “ Dilde, işte, fikirde birlik ” sözüyle yola çıkar ve herkesin anlayabileceği sadeleştirilmiş bir Osmanlıca kullanma fikrini ileri sürer. Bu düşüncesini gerçekleştirmek amacıyla Tercüman adında bir gazete kurar. Gazete geniş bir coğrafyada okuyucu bulur ve yaymış olduğu fikirler pek çok insan tarafından benimsenir.

⁴³ Muharrem ERGİN, “Doğu Türkçesi (Çağatayca)”, *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil – Kültür – San'at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, Ankara, s. 211

3. Osmanlı Türkçesi

Yazın dilimizin Eski Anadolu Türkçesinden, yani 15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına, Türkiye Türkçesinin Dil Devrimi başlangıcına kadarki dönemini Osmanlıca olarak adlandırabiliriz. Bu dönemde halk arasında konuşulan dilin Arapça ve Farsçadan az etkilendiği buna karşılık aydınların, saray çevresinin ve özellikle şiir ve düzyazı alanında eserler veren sanatçıların kullandıkları dilde Arapça, Farsça kelime ve tamlamaların yoğun bir şekilde kullanıldığı görülür. Muharrem Ergin’de Osmanlıca için, “Dilin içyapısı bakımından eskinin izleri silinmiş ve yeni gramer şekillerinin hâkimiyeti tamamlanmış, dış yapıda ise Arapça ve Farsça terkiplerin hem kesafeti, hem de zincirlemesi azami haddine varmıştır.” yorumunu yapar.⁴⁴ Yabancı dil unsurlarının kullanım sıklığı dikkate alınarak Osmanlı Türkçesini üç gruba ayırmak mümkündür. Bunlar:

3.1. İlk Dönem Osmanlıcası

15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın ilk yarısında kullanılan Osmanlıcadır. Bu dönemde yazı dili içerisindeki Arapça ve Farsça sözcük sayısı artış göstermekle beraber Türkçe bu dönemde ses ve şekil bakımından önceki dönemin temel özelliklerini taşımaya devam etmektedir

3.2. Orta Dönem Osmanlıcası

16. yüzyılın son yarısından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan zaman diliminde kullanılan Osmanlıcadır. Bu dönemde Türkçe içerisindeki Arapça, Farsça unsurlar artmış, yazı dili ile konuşma dili birbirinden tamamen uzaklaşmıştır. Bu dönemde Türk diline yönelik sadeleşme hareketleri de yok değildir. 15. yüzyılda Edirneli Nazmi ve Tatavlı Mahremi’nin yürüttüğü Türkî-i Basit akımı, 17. yüzyılda ünlü divan şairi Nedim’in başlattığı mahallileşme hareketi yine Divan edebiyatının

⁴⁴ Muharrem ERGİN, “Osmanlıca”, *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil – Kültür – San’at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, Ankara, s. 146

yetiştirdiği son büyük şair sayılan şeyh Galip'in çabaları bu zaman kesitinde sonuçsuz kalmıştır.

3.3. Son Dönem Osmanlıcası

19. yüzyılın ortalarında 20. yüzyılın başlarına kadar süren bir zaman dilimini kapsar. Bu süreçte Türk diline yönelik sadeleşme hareketi hızlanmış ve sade dil ile eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Bunda kuşkusuz yükselen milliyetçilik akımının ve Tanzimat edebiyatı ile birlikte başlayan milli şuurun büyük katkısı olmuştur. Bu dönemlerde şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, şemsettin Sami, Mehmet Emin Yurdakul, Ziya Gökalp gibi şahsiyetler önderliğinde Türkçe yeniden hak ettiği değerini bulmaya başlamıştır.

1.4.4.7 Modern Türkçe Dönemi

20. yüzyılın başından günümüze kadar devam eden bir süreci kapsar. Modern Türkçe dönemi Türk dünyasının siyasi yaşamının ve haritasının sürekli değerittiği bir döneme rastlar. Özellikle 1917 Devrimi'nden sonra kurulan Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan Türk halkları, varlıklarını özerk cumhuriyetler şeklinde sürdürmüşler; 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan bağımsızlıklarını kazanmıştır. Anadolu'da ise Osmanlı devleti tarihe karışmış, yerine laik ve demokratik Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Batılılaşma sürecini hızlandıran genç cumhuriyet, Latin alfabesine geçilmesi (1928) ve Türkiye Türkçesi'nin bilim ve kültür dili durumuna getirilmesi için özel çaba harcamıştır.

Dil alanında ise Modern Türkçe dönemi, bugün yaşayan ve her biri ayrı birer yazı dili olarak gelişen ağdaş Türk dil ve lehçelerini içine alır. Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi, Türkmen Türkçesi, zbek Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Yeni Uygurca, Sarı Uygurca, Çuvaşça, Yakutça gibi Türk dil ve lehçeleri 20. yüzyılda yazı dilleri olarak bu dönemde gelişmeye başlamışlardır.

1.4.5 TÜRK LEHÇELERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

Tarihi devirlerde Türk lehçelerinin vaziyeti konusunda elimizde yeterli derecede bilgi yoktur. Yalnızca Çuvaş ve Yakut lehçelerinin bilinmeyen bir zamanda Türk dil birliğinden ayrıldığı bunun dışında kalan Türk dilinin 7. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili halinde yaşadığı bilinmektedir. Buna karşılık elde edilen bazı metinlerden bu konuda ipuçları bulmak mümkündür. Yalnız metinlerdeki şu veya bu farkın hangi boya ait olduğunu bilmek, o boyun günümüzde hangi topluluğu temsil ettiğini anlamak neredeyse imkânsızdır. Bu konuda bize en sarıh bilgiyi Kaşgarlı Mahmut yazmış olduğu Divan-ı Lugati't Türk adlı eseriyle vermektedir. Kaşgarlı Mahmut yazmış olduğu bu eserinde yalnızca Türkçe sözcüklerin Arapça karşılıklarını vermekle kalmamış aynı zamanda değişik boyların ağız özelliklerini de kaydederek o döneme ışık tutmuştur.

Tarihi bağlamda ise Ahmet Buran, Göktürk Devletinin bünyesinde otuza yakın Türk boyu bulunmakta idi. Bu boyların her birinin kendi özel adları bulunmasına rağmen hepsi siyasal ve birleştirici bir özelliği olan Türk adı etrafında bir araya gelmişlerdi. Ancak göçler, savaşlar ve diğer siyasal – sosyal olaylar sonucunda coğrafya değiştiren ve birbirinden uzaklaşan Türk boyları hâkimiyet bölgelerinde kendi ağız özelliklerine dayalı yazı dilleri oluşturmaya başladılar. İslamiyetin kabul edilmesi ile dil ve kültürde meydana gelen değişimler, yeni kabul edilen alfabe, karşılaşılan farklı kültür çevreleri, gibi dış etkenler dilin içyapısındaki bazı küçük farklılıkları destekleyerek onları yazı diline doğru hazırlamıştır⁴⁵ yorumunu yapar.

Ne yapılan savaşlar sonucunda meydana gelen göçler ne karşılaşılan yeni kültür merkezlerine yakınlık ne de İslamiyetin kabulü ilk dönemlerde Türk dilini sarsmamıştır. Türkçenin kıvraklığı sayesinde Türkler göç ettikleri bölgelerde ihtiyaç duydukları kelimeleri kendi dillerinden yaratmışlar ve dışarıdan yeni kelimeler almak gereği duymamışlardır. Hatta İslamiyetin kabulü ve Türk toplulukları arasında yaygınlaşmaya başlaması dahi ilk dönemlerde Türk dilini etkileyememiştir. Bunun en büyük örneği 11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar meydana getirilen eserlerde, dini eserler de dâhil olmak üzere yabancı dillerin tesirinin son derece az olmasıdır. 12. ile 13. yüzyıllar Türk dilinin tarihi gelişiminde önemli bir dönüm noktası oluştururlar. Bu yüzyıllarda Türk dili şekil ve ses bakımından büyük değişimler geçirmiştir. Bunun en önemli sebebi kuşkusuz ki

⁴⁵ Ahmet BURAN (1999), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 17

İslam dinini kabul etmiş olan bir kısım tarafından Türk yazı sisteminin Arap alfabesiyle değiştirilmesidir. Bu olay bugün gördüğümüz ve birbirinden az dahi olsa farklı bulunan yazı dillerinin ilk esaslarını ortaya çıkarmıştır.

Çalışmamızın geçmiş bölümlerinde belirttiğimiz gibi savaşlar, göçler, İslam Dininin kabulü ve diğer siyasi – sosyal olaylar neticesinde Türkçe farklı kollarda gelişimini sürdürmüştür. 15. ve 20. yüzyıllar arasında yani Yeni Türkçe Döneminde ise Türk dili üç kolda gelişimini sürdürmekte; ancak mahalli özelliklerin yazı dillerine girmesi ile her üç yazı dilinde de farklılaşmalar başlamaktadır. Fakat asıl büyük tehlike yani lehçe, şive ve ağızların ana yazı dilinden önce yapma sonra tabii bir şekilde çözülmesi ise 20. yüzyılda Modern Türkçe adını verdiğimiz dönemde gerçekleşecektir. Şüphesiz bu olayda Ekim 1917 yılında meydana gelen Bolşevik İhtilali ile birlikte hayat bulan Sovyet Rusya'nın büyük rolü vardır. Bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla çalışmamın bu bölümünde tarih sayfalarını karıştırmayı uygun görüyorum.

Türkistan yüzyıllar boyunca gerek Çarlık Rusya'sının Gerekse de Sovyet Rusya'nın saldırılarına uğramış bir bölgedir. Rusların Başkurdistan ve 1552 yılında Kazan'ı alarak kapısını araladıkları bu bölgeye ciddi anlamda girişleri ise 1731 yılında Ebul Hayr'ın Ruslarla antlaşıp bugünkü Orenburg kalesi'nin inşaat yapımını Ruslara vermesiyle başlar. Bu olay Türkistan'ın işgaline bir mihenk taşı olmuştur.

Türkistan için asıl büyük tehlikeyi ise 1917 yılının Ekim ayında gerçekleşen Bolşevik ihtilali oluşturur. İhtilalden sonra ortaya çıkan özgürlük ortamı kısa sürede yok edilir ve Sovyet Rusya eskisinden daha acımasız bir şekilde yayılmacı siyasetini devam ettirir. Bu çalışmalar dâhilinde 1924 yılında Türkistan Moskova tarafından Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan olmak üzere toplam beş bölgeye ayrılır ve 1926 yılında Türk halkı arasında vatan ve milli birlik fikrini daima canlı tuttuğu gerekçesiyle Türkistan adı yasaklanır. Yerine bir Coğrafya terimi olan Orta Asya adı yerleştirilmeye çalışılır Bütün bu gelişmeler dâhilinde Sovyet Rusya kendi hakimiyeti altında yaşayan Türklerin Türkiye ile olan kültür bağıını koparmak için Arap kaynaklı Türk alfabesi yerine, Latin alfabesi kullanma mecburiyeti getirmiş; İsmail Gaspıralı'dan beri istiklal, milli birlik ve sosyal gelişme yolunda gayretler gösteren ceditçi aydınların Türk dünyasında İstanbul Türkçesini dikkate alan ortak bir edebi dil meydana getirme çalışmalarının aksine, Bolşevik idaresinin yerleşip yaşayabilmesi için mahalli şiveleri öne çıkaran ve Türk topluluklarının isimleriyle anılan Özbekçe,

Kazakça, Kırgızca, Türkmence, Azerice, Tatarca vb. yeni diller ve hepsi de Türk ırkına mensup oldukları halde birbirlerine yabancılaşan yeni milletler yaratma faaliyetleri çok büyük önem kazanmıştır.⁴⁶ Ancak Türkiye’de de 1928 yılında yapılan Harf İnkılâbı ile Latin alfabesine geçilince Türkiye Türkleri ile Sovyet Rusya himayesinde yaşayan Türkler arasında yediden bir alfabe birliği kurulmuş oldu. Bunun üzerine Rus idareciler başta İlminski olmak üzere Türk topluluklarının hem birbirleriyle hem de Türkiye Türkleri ile bağlarını tamamen koparmak amacıyla Türk ağız ve lehçelerini yazı dili durumuna getirme düşüncesini uygulamaya koyulmuşlardır. Bunu yaparken de her topluluğa birbirinden farklı özelliği bulunan Rus Kiril harfli 19 ayrı alfabe kullanma mecburiyeti getirmişlerdir.

Sovyet Rusya tarafından dil alanında yapılan bütün bu çalışmalar Türk dil birliğinin parçalanmasına sebep olmuş, bu da Türk dünyasında büyük yaralara yol açmıştır. Bu olay Türk dünyası için aşılması gereken büyük bir sorundur.

1.4.6 TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Türk dili bugün dünya dilleri arasında köken bakımından Altay dil ailesi içerisine dâhil edilmektedir. Asya’dan Avrupa’ya çok geniş bir coğrafya üzerinde konuşulan Türkçe yukarıda da belirtildiği üzere pek çok lehçeye ayrılmıştır. Mevcut olan bu lehçelerin sınıflandırılması konusu uzun yıllar Türkologları meşgul etmiş ve herhangi bir görüş birliğine varılamamıştır. Bir bölümü coğrafya, bir bölümü ise sesbilgisi temeline dayanan bu sınıflamalar, sürekli bir gelişme yolu izleyerek günümüze kadar gelmiştir.

Türk lehçelerinin tam ve bilimsel bir şekilde tasnifinin yapılabilmesi için belirli hususlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Reşit Rahmeti Arat ve Ahmet Temir yazmış oldukları makalelerinde Türk şivelerinin⁴⁷ esaslı ve ilmi tasniflerinin yapılabilmesi için;

I.) Türk şiveleri, dilbilgisi bakımından, daha önce bir tetkike tabi tutularak, türlü şive hususiyetlerinin daha yakından tespit edilmiş olması.

⁴⁶ Şuayıp KARAKAŞ, ‘‘20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme’’, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı.2, Güz, TDK, 1996, Ankara

⁴⁷ Türk dilinin kolları kimi Türkologlar tarafından şive kimileri tarafından da lehçe veya dil olarak nitelendirilir. Reşit Rahmeti Arat ve onun okulundan yetişen Türkologlar ise Çuvaşça ve Yakutçayı lehçe, diğer kolları ise şive olarak kabul ederler.

2.) Bu hususiyetler kendi aralarında karşılaştırılmak suretiyle, şiveler arasındaki münasebetlerin tayin edilmiş olması.

3.) Şivelerde görülen farklı hususiyetlerin kavimlerin kendi bünyelerine veya kavmi karışmalara ait olup olmadığını anlamak için, bu şiveleri konuşan kavimlerin tarihi ile etnolojik teşekküllerinin araştırılmış ve her şivenin mevcut en eski ve en yeni dil malzemesi mukayese edilerek, şivelerin hususi tekamül temayüllerinin, hiç değilse ana hatları ile ortaya konumlu olması gerekir maddelerini ortaya koymaktadırlar. Yine Reşit Rahmeti Arat ve Ahmet Temir aynı makalelerinde Türk şivelerinin tasnifi ile uğraşmış olan Türk, Macar, Fin ve Avrupalı bilginleri araştırmalarının neşir tarihini belirtmek suretiyle şöyle sıralamıştır:

1.

Kaşgarlı MAHMUD

Divan-ı Lugati't Türk, 1072 – 1074

2.

Christoph Johann ADELUNG

(1732 – 1806)

Mithridates, 1, 1806.

3.

Friedrich ADELUNG

(1768 – 1843)

Uebersicht aller bekannten Sprachen und ihder Dialecte, s. 32 – 35

4.

H. J. Von KLAPROTH

(1783 – 1835)

Asia polyglotta, Paris, 1823

5.

Adriano BALBÌ

(1782 – 1848)

Atlas ethnographique du globe, Paris, 1826

6.

Wilhelm Frerdik PALMBLAD

(1788 – 1852)

Geographische und statistische Ephemeriden, 1827, XIX, 225 – 240

7.

Joseph von HAMMER

(1774 – 1856)

I. Bibliotheca italiana, 1825 (Decembra), s. 364 – 365;

II. Wiener Jahrbücher der Literatur, 1827, XXXVIII, s. 16 – 17;

III. aynı eser, 1836, LXXVI, s. 189 – 191

8.

İlya Nikolayaviç BEREZİN (E. Berezine)

(1819 – 1896)

Recherches sur les dialectes musulmans. I. Systeme des dialectes turcs,

Kazan, 1848, 95 s. Ayrı basım halinde çıkan bu eserin aynı isim altında

İntişar eden aslı için bk. Uçenıya zapiski izdav. imperatorskim kazanskim universitetom, 1849, Kazan, 1848

9.

Wilhelm RADLOFF

(1837 – 1918)

Phonetik der nördlichen Türkssprachen, Leipzig, 1882 – 1883, II, s. 280 – 291,

Cap. XVIII: Classsification der Türkdialecte nach den phonetischen Erscheinungen.

10.

Hermann VAMBERY (Armin Bamberger)

(1832 – 1913)

Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen
Beziehungen, Leipzig, 1885

11.

Nikolay Fedoroviç KATANOV

(1862 – 1922)

Etnografiçeskiy obzor turetsko-tatarskih plemen. Vstupitelnaya leksiya v kurs
Obozreniya turetsko-tatarskih plemen, proçitannaya v İmperatorskom Universitete
29 yanvarya 1894 goda. Uçeniya zapiski İmpr. Kazansk. Universiteta, god LXI, 3,
May-İyün, Kazan, 1894, s. 186 – 206.

12.

N. A. ARİSTOV

Zametki ob etniçeskom sostave türkskih plemen

Jivaya starina 1, 1896, s. 452 – 456.

13.

Leon CAHUN

Introduction al'histoire de l'Asie, 1896, s. 34 – 35.

14.

Fedor Evgeneviç KORŞ

(1843 – 1915)

Klassifikatsiya turetskih pelemen po yazıkam.
Etnografiçeskoe obozrenie, kn. 84 – 85, Moskva, 1910.

15.

G. J. RAMSTEDT

(1873 – 1950)

Tietosanakirja, IX, 2039 – 2040, 1917; İso Tietosanakirja,
XIV, 295 – 296 ve aynı eser, IX, 1938.

16.

Julius NEMETH

Türkische Grammatik. Sammlung Göschel, Berlin-Leipzig, 1917.

17.

A. SAMOYLOVIÇ

Nekotorie dopolneniya k klassifikatsii turetskihyazıkov. Pedrograd, 1922; alm. hu-
lasası için bk. R. Rachmati, Zur Klassifikation der Türk-Sprachen. Ungarische Jah-
rucher, IX, 32 – 324.

18.

Vasily Alekseyevich BOGORODITSKIY

(1857 - ...)

İzvestiya Vsetatarskogo Tsentr. İspol. Komiteta sovetov, 1921, Nr. 237,
239; Vvedenie v tyurko-tatarskoe Yazıkoznanie, I. Kısım, Kazan 1922;
Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie v svyazi s drugimi tyurskimi yazıkami,
Kazan, 1934

19.

Cemal VEİLİDİ

Türk-Tatar tillerinin yazmışı. Biznin Yul II, 1 (13), Kazan 1923, s. 22 – 27

20.

Bekir ÇOBANZADE

Türk-Tatar dialektolojisi (Giriş). Bakü 1927.

21.

Lajos LIGETI

(bk. Barcsi Geza, Magyar szofejtő szotar, Budapest, 1941).

22.

Martti RASANEN

Materiallien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen. Studia

Orientalia, editid Sosietas Orientalis Fennica, XV,

Helsinki, 1949, s. 26 – 31.

23.

N. A. BASKAROV

K voprosu o klassifikatsii türkskih azıkov. İzvest. Akad. Nauk SSSR, Otd. Literaturı i yazıka, 1952, XI, 2, s. 121 – 134; Tyurkskie yazıki. İnstitut yazıkoznaniya, Moskva 1960, s. 223 – 228; Vvedenie v izuçenie Tyurskih yazıkov. İzdatel'stvo Vısşaya Şkola, Moskva 1962.

24.

Reşid Rahmeti ARAT

(1900 – 1964)

Türk şivelerinin tasnifi, Türkiyat Mecmuası X, İstanbul 1953, s. 59 – 139.

25.

Johannes BENZING ve Karl Heinrich MENGES

Fundemanta I, 1959, s. 5 – 10.⁴⁸

Türk lehçeleriyle ilgili ilk çalışma, Kaşgarlı Mahmut'un yazmış olduğu Divan-ı Lugati't Türk adlı eserdir. Kaşgarlı Mahmut eserinde Türk dilini Doğu ve Batı olmak üzere iki kola ayırmış ve Doğu koluna Hakaniye adını vermiştir. Aynı zamanda Karluk, Çiğil, Yağma, Argu, Tohsı ve Uygur ağızlarını da Doğu grubuna dâhil etmiştir. Batı

⁴⁸ R. Rahmeti ARAT, Ahmet Temir, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil – Kültür – San'at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, Ankara, s. 225 – 228

grubuna ise bütün Oğuz grubu lehçeleri, Kıpçak, Kırgız, Peçenek ve Bulgar dillerini koymuştur.

Kaşgarlı Mahmut'tan sonra Türk lehçelerinin tasnifinden topluca bahseden ikinci kişi ise İ. N. Berezin olmuştur. Bundan sonraki dönemlerde de pek çok yerli ve yabancı Türkolog Türk lehçelerini tasnif etmeye çalışmıştır.

Çalışmamızın bu bölümünde bazı önemli Türkologları ve bunların yapmış oldukları tasnif çalışmalarını göreceğiz. Türk lehçelerinin tasnifi konusunda ilk olarak W. Radloff üzerinde durmayı uygun görüyoruz.

Türkoloji'nin kurucusu olarak tanınmış bulunan W. Radloff, çağdaş Türk lehçelerini dört grupta toplamıştır. I. Doğu, II. Batı, III. Orta Asya, IV. Güney. Diyalektleri:

1. Doğu Diyalektleri:

I. Asıl Altay diyalektleri: a-) Altay diyalakti, b-) Teleüt diyalakti.

II. Baraba diyalakti.

III. Kuzey Altay diyalektleri: a-) Lebed (Kuğu) diyalakti, b-) Şor diyalakti.

IV. Abakan diyalektleri: a-) Asıl Abakan diyalektleri (Sagay, Koybal, Kaça), b-) Yüz diyalakti ve Kızıl diyalakti

V. Küerik (Çolım) diyalakti.

VI. Soyon diyalakti.

VII. Kargas diyalakti.

VIII. Uygur diyalakti.

2. Batı Diyalektleri:

I. Kırgız diyalektleri: a-) Kara Kırgız diyalakti, b-) Kazak-Kırgız diyalakti, c-) Karakalpak diyalakti.

II. İrtiş diyalakti: a-) Turanlı diyalakti b-) Kürdak diyalakti c-) Tobol ve Tümen diyalakti.

III. Başkurt Diyalektleri: a-) Ova Başkurtları diyalakti, b-) Dağ Başkurtları diyalakti.

IV. Volga veya Doğu Rusya diyalektleri: a-) Mişer diyalakti, b-) Kama diyalakti,

c-) Simbirsk diyalakti, d-) Kazan diyalakti, e-) Belebey diyalakti, f-) Kasım diyalakti.

3. Orta Asya Diyalektleri:

I. Tarançi diyalakti.

II. Hami diyalakti.

III. Aksu diyalekti.

IV. Kaşgar diyalekti.

V. Yarkent diyalekti.

VI. Çağatay diyalekti: a-) Kuzey Sart diyalekti, b-) Kokand diyalekti,

c-) Zerefşan Vadisi Özbeklerinin diyalekti, d-) Buhara diyalekti, e-) Hive diyalekti.

4. Güney Diyalektleri:

I. Türkmen diyalekti.

II. Azerbaycan diyalekti.

III. Kafkas diyalekti.

IV. Anadolu diyalektleri: a-) Hüdavendigâr diyalekti, b-) Karaman diyalekti.

V. Kırım diyalekti (Karay ağzına göre) VI. Osmanlı dialekti.

Radloff, Türk diyalektlerini tasnif ederken ses özelliklerine dayanmıştır. Ancak, bu tasnifte diyalektlerin coğrafi durumları da göz önüne alınmıştır. Radloff, 1882 (1883) yılında tamamladığı bu tasnifinde Çuvaş ve Yakut diyalektlerine yer vermez.

Sesbilgisi temeline göre yapılan önemli bir sınıflama da G. J. Ramstedt tarafından yapılmıştır. Ramstedt, Türk lehçelerini altı gruba ayırır:

I. (A). Çuvaş Diyalekti: (r'>r; d> r, tag> tu – tav). Tuna ve Volga Bulgarcasını da bu gruba katmıştır.

II.(B). Yakut Diyalekti: (z> s, t; d> t: tag> tia "orman"). Çuvaş diyalekti gibi, diğer Türk diyalektlerinden uzaklaşmıştır. Z diyalektleri arasında yer alır.

III.(C). Kuzey Grubu: Altay dağları çevresinde konuşulan diyalektleri içine alır. "d" sesinin karşılıklarına göre alt gruplara ayrılır.

1. d- bölümü (tag)

1. Urenhay, Soyot.

2. Karagas

2. z- bölümü

3.Koybal, Şor.

4. Çolım.

3. y- bölümü (to veya tu<tag)

5. Baraba

6. Altay (Altay Kamlıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı)

IV (D). Doğu Grubu: (y<d, tag)

1. Sart (Buhara, Hive)
2. Doğu Türkistan (Yarkend, Kaşgar, Turfan, Hami, Tarançı, Çağatay)

V. (F). Güney Grubu: (dag ve da<tag)

1. Türkmen (Türkmenistan, Stavrapol)
2. Türk veya Osmanlı

A. N. Samayloviç Radloff'un tasniflerini fonetik ve morfolojik özellikler bakımından bütünlemiş ve yeni gözlemlere dayanan bir tasnif yapmıştır. Çağdaş bilim çevrelerinde büyük bir yaygınlık kazanan bu tasnifte bütün Türk lehçeleri altı ana grupta toplanmıştır:

I. R- Grubu: Eski Bulgar ve çağdaş Çuvaş diyalektleri bu gruba girer. Bu grubun özellikleri: 1. r<z (teher<tokuz); 2. r<z<d (ura<adak); 3. pul->bol-; 4. v, ->-g (tevtu<tag); 5. -<-g- (yulne<kalgan)

II. D- Grubu (Uygur ve Kuzeybatı): Bu grubun özellikleri şunlardır: 1. z (tokuz), 2. d (adak), 3. bol-, 4. -g (tag), 5. g (taglıg), 6. g- (kalgan).

“d” sesinin uğradığı değişikliklere göre bu grup üç alt gruba ayrılır.

a-) d- bölümü:

Eskilerden: 1. Orhun, 2. Uygur

Bugünkülerden: 1. Soyon (Soyot ve Urenhay), 2. Kargas, 3. Salar.

b-) t- bölümü: Yakut diyalekti.

c-) z- bölümü:

1. Sarı Uygur, 2. Kamasin, 3. Koybal, 4. Sagay, 5. Kaça, 6. Beltir,
7. Şor, 8. Kızıl, 9. Küerik.

III. Tav Grubu (Kıpçak veya Kuzeybatı Grubu): Bu grubun özellikleri şunlardır:

1. z (tokuz), 2. y<d (ayak<adak), 3. bol-, 4. v<-g (tav<tag), 5. -<-g (tavlı<taglıg),
6. g- (kalgan).

Bu gruba:

Eskilerden: 1. Kıpçak.

Bugünkülerden: 1. Altay, 2. Teleüt, 3. Kumandi, 4. Kırgız, 5. Kumık,
6. Karaçay, 7. Balkar, 8. Tobol, 9. Baraba, 10. İç Rusya

Şiveleri, 11. Mişer, 12. Başkırt, 13. Kırım (Güney sahili hariç)

14. Karaim (Osmanlılaşmış olanlar hariç), 15. Nogay, 16. Kazak

Bu grup iki alt gruba ayrılır:

1. Moğol devrinden önce oluşanlar:

a-) 1. Altay, 2. Teleüt, 3. Kırgız.

b-) 1. Kumık, 2. Karaçay, 3. Balkar, 4. Karaim, 5. Tatar.

2. Moğol devrinden sonra oluşanlar:

1. Kazak, 2. Nogay.

IV. Taglıg-Grubu (Çağatay, Güneydoğu): Bu grubun özellikleri ise şunlardır:

1. z (tokuz), 2. y<d (ayak<adak), 3. bol-, 4. g (tag), 5. -k<-g (taglık<taglıg),
5. g- (kalgan).

Bu gruba:

Eskilerden: 1. Çağatay.

Bugünkülerden: 1. Doğu Türkistan diyalektleri (Sarı Uygur ve Salar Diyalektleri hariç), 2. Batı Türkistan diyalektleri (Hive Sart ağzı hariç), 3. Özbek (Fergana, Taşkent, Semerkand ve Buhara) dâhildir.

V. Taglı-Grubu (Kıpçak, Türkmen, Orta): Bu grubun özellikleri şu şekildedir:

1. z (tokuz), 2. y<d (ayak<adak), 3. bol-, 4. -g (tag), 5. -<-g (taglık<taglıg),
6. g- (kalgan).

Bu grupta:

a-) Tomsk vilayeti: 1. Çolım, 2. Aba, 3. Çernevo.

b-) Güneybatı grubu hususiyetleri ile karışık olanlar: 4. Özbek (Hive),

5. Sart (Hive).

VI. ol- Grubu (Türkmen, Güneybatı): Bu grubun özellikleri şunlardır:

1. z (dokuz), 2. y<d (ayak<adak), 3. ol-, 4. -g (dag<tag), 5. -<-g (dalğı<taglıg),
6. -<-g (kalan<kalgan).

Bu gruba:

1. Hive Cumhuriyeti ahalisi, 2. Buhara Cumhuriyeti ahalisi,
3. Afganistan Türkistan'ı, 4. Türkmenistan Cumhuriyeti,
5. İran (Azerbaycan, Esterabad, Horasan vb.) 6. Azerbaycan Cumhuriyeti,
7. Ermenistan Cumhuriyeti, 8. Gürcistan Cumhuriyeti, 9. Anadolu,
10. Suriye (Kuzey kısmı), 11. İstanbul ve civarı, 12. Balkan yarımadası,
13. Besarabya, 14. Kırım (Güney sahili), 15. Türkmen (Stavropol: Kuzey Kafkasya, Astırhan) girer.

Macar bilgini J. Nemeth de Türkçe Grameri'nin girişinde Türk lehçelerinin tek bir dil ailesi oluşturduğunu belirttikten sonra, Türkçeyi başlıca iki kola ayırır. Bunlar:

I. S Grubu: Öteki lehçelerde sözcük başında bulunan y- sesi yerine bu lehçelerde s- sesi kullanılır. Bu gruba:

- a. Yakut
- b. Çuvaş (bu lehçede ayrıca Türkç. ş>l olmaktadır) lehçeleri girer.

II. Y Grubu: Sözcük başında y- sesini koruyan Türk lehçeleri bu gruba alınmıştır. Bu gruba bütün çağdaş Türk lehçeleri ve tarihsel dönemlerden Göktürk, Uygur ve Kuman lehçeleri girer.

Nemeth'in sınıflaması tam bir sınıflama olmasa da Çuvaşça ve Yakutçayı öteki Türk lehçelerinden ayıran sesbilgisi ölçütü belirlemesi bakımından önemlidir.

Türk lehçelerinin tasnifi konusunda çalışma yapan diğer bir dilbilimci de N. A. Baskakov'dur. Baskakov, Türk diyalektlerini jenealojik olarak tasnif etmiştir. Baskakov çalışmasında Türk lehçelerini şu şekilde tasnif eder:

A-) Türk Dillerinin Batı Hun Dalı:

I. Bulgar Grubu:

- a-) Eskilerden: 1. Bulgar, 2. Hazar.
- b-) Bugünkülerden: 3. Çuvaş.

II. Oğuz Grubu:

1. Oğuz-Türkmen Bölümü:

- a-) Eskilerden: 1. Oğuz (X. – XI. asırlar; Mahmud Kaşgari)
- b-) Bugünkülerden: 2. Türkmen, 3. Truhmen.

2. Oğuz-Bulgar Bölümü:

- a-) Eskilerden: 1. Peçenek, 2. Uz.
- b-) Bugünkülerden: 3. Gagauz

3. Oğuz-Selçuk Bölümü:

- a-) Eskilerden: 1. Selçuk, 2. Eski Osmanlı.
- b-) Bugünkülerden: 3. Azeri, 4. Türk (Osmanlı).

III. Kıpçak Grubu:

1. Kıpçak-Bulgar Bölümü:

- a-) Eskilerden: 1. Altın-Ordu (Batı)
- b-) Bugünkülerden: 2. Tatar (Kasım, Mişer vb.), 3. Başkırt.
2. Kıpçak-Oğuz Bölümü:
- a-) Eskilerden: 1. Polovets (Moğol devrinden önce ve sonra:
Kıpçak, Kuman).
- b-) Bugünkülerden: 2. Karaim, 3. Kumuk.
3. Kıpçak-Nogay Bölümü:
- a-) Bugünkülerden: 1. Nogay, 2. Kara-Kalpak, 3. Kazak.
- IV. Karluk Grubu:
1. Karluk-Uygur Bölümü:
- a-) Eskilerden: 1. Karahanlılar devleti Türk dili (Divan-ı
Lugati't Türk, Kutadgu Bilig),
2. Karahanlılar devrinden sonraki Türk dili
(Kıyasü'l Enbiya).
2. Karluk-Harezmi Bölümü:
- a-) Eskilerden: 1. Karluk-Harezmi (Divan-ı Hikmet vb.)
2. Altın-Ordu (Doğu; Muhabbet-name vb.)
3. Eski Özbek.
- b-) Bugünkülerden: 4. Özbek (Kıpçak şiveleri hariç), 5. Uygur
(yeni, bütün şiveleri ve bunlar arasında Salar ve Hoton).
- B-) Türk Dillerinin Şarki Hun Dalı:
- I. Uygur Grubu:
1. Uygur-Tukyu Bölümü:
- a-) Eskilerden: 1. Orhun abidelerinin eski Oğuz dili (: Tukyu),
2. Eski Uygur.
- b-) Bugünkülerden: 3. Tuva (: Urenhay, Soyot, Soyon), 4. Karagas (Tofa).
2. Yakut Bölümü:
- Bugünkülerden: 1. Yakut (Doğan ile birlikte).
3. Hakas Bölümü:
- Bugünkülerden: 1. Hakas (bütün şiveleri), 2. Kamas, 3. Küreik, 4. Şor,
5. Altay dilinin şimal şiveleri (Tuba, Şalkanduu, Kumandı),

6. Sarı Uygur.

II. Kırgız-Kıpçak Grubu:

Bugünkülerden: 1. Kırgız, 2. Altay (Altay, Teleüt, Telengit şiveleri).

Türk lehçeleri üzerinde bir başka çalışma da L. Ligeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Ligeti yapmış olduğu çalışmasında eski ve yeni Türk dillerini dokuz grupta toplamıştır.

Bunlar:

I. Uz Dilleri: Azeri, Kırım A, Osmanlı Türkçesi, Türkmençe, Selçuklu Türkçesi ve Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde "Guz" kaydıyla verilen veriler ile Kıpçak sözlüklerinden geçen Türkmençe veriler de bu gruba girer.

II. Kıpçak Dilleri: Balkar, Başkırt, Karaçay, Karaim, Kara-Kırgız, Kazan, Kazak-Kırgız, Kırım B, Kamuk, Kurdak, Mişer, Nogay, Özbek A, Tobol, Tura B dilleri vb. Ayrıca Peçenekçe, Kumanca ve Kıpçak sözlüklerinde geçen Kıpçakça veriler de bu gruba girer.

III. Sibirya Dilleri: Abakan, Altay, Baraba, Kaça, Kandak, Karagas, Kızıl, Kondom, Koybal, Kumandı, Küerik, Kuğu, Şor, Sagay, Soyot, Teleüt, Tuba, Uryanhay.

IV. Türkî Dilleri: Çağatay, Yöğur, Çin Türk diyalektleri, Özbekçe B. Veya Hive Tatarcası, Salarca, Tarançi, Türkî.

V. Çuvaşça.

VI. Yakutça.

Eski yazı dilleri:

VII. Göktürkçe.

VIII. Uygurca.

IX. Türkistan'da bulunan kalıntıların dili. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünden geçen verilerin bir bölümü de bu gruba girer.⁴⁹

Bir başka dilbilimci olan Macar Armin Vambery ise daha çok etnik yapıyı göz önüne alarak Türk lehçelerini beş gruba ayırmıştır. Bunları sıralayacak olursak:

I. Sibirya Türkleri: 1. Yakut, 2. Teleütler ya da Telengitler, 3. Asıl Altaylılar ya da Altay Kamukları, 4. Şorlar, 5. Tuba, 6. Kumandı, 7. Kızıl, 8. Çolım, 9. Sagay,

⁴⁹ L. Ligeti yapmış olduğu tasnif çalışmasında Türk dilinin lehçelerini birbirinden ayrı ve bağımsız birer dil olarak yansıtmıştır. Süer Eker'e göre lehçe ve dil ayrımında kullanılan en önemli ölçüt karşılıklı anlaşılabilirlik oranıdır. Aynı dilin çeşitli görünüşleri arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı lehçe ve dil ayrımını belirler. L. Ligeti'ye göre Türk dilinin kolları karşılıklı anlaşılabilirlik oranı bakımından birbirinden uzaktır ve dil olarak adlandırılmaktadır.

10. Beltir, 11. Kaça, 12. Koybal (Kaybal), 13. Karagas, 14. Soyon (Soyot), 15. Kamas, 16. Baraba (Toralık, Tobulluk, Tümenlik, Turalık), 17. Tuva (Tuba, Urenhay, Altay, Soyon, Sayanlı).

II. Orta Asya Türkleri: 1. Kara-Kırgız, 2. Kazak-Kırgız, 3. Uygur ve Doğu Türkistan, 4. Özbek (Kurama, Çala, Kazak), 5. Kara-Kalpak, 6. Türkmen.

III. Volga Türkleri: 1. Kazan (Kazan, Astırhan, Kundur), 2. Çuvaş, 3. Başkırt, 4. Mişer, 5. Tepter (Orenburg, Ufa, Vyatka, Perm).

IV. Pontus Türkleri: 1. Kırım, 2. Nogay, 3. Kundur (Karagaç), 4. Kumuk, 5. Karaçay

V. Batı Türkleri: 1. Azerbaycan (Kafkasya, İran), 2. Osmanlı (a-)Yerleşik, b) Göçebe: yürük, c-) Türkmen).

Türk dili üzerinde çalışan bir diğer önemli dilbilimci de Reşit Rahmeti Arat'tır. Arat çalışmasında (Türk Şivelerinin Tasnifi, "Türkiyat Mecmuası", X, 1951 – 1953, 59 – 139) eski tasnif denemelerini özet olarak verdikten sonra Türk lehçe ve şive gruplarını özelliklerine göre şu şekilde toplamıştır:

A-) Türk Lehçe Grupları:

I. r Grubu (r-z, l-ş, s-y),

II. t Grubu (t-d, s-y).

Reşit Rahmeti Arat, Türk lehçe gruplarının r grubuna Çuvaşçayı, t grubuna ise Yakutçayı almıştır.

B-) Türk Şive Grupları:

I. d Grubu (adak, tağ, tağlık, kalgan),

II. z Grubu (azak, tağ, tağlık, kalgan),

III. Tav Grubu (ayak, tav, tavlı, kalgan),

IV. Tağlı Grubu (ayak, tağ, tağlı, kalgan),

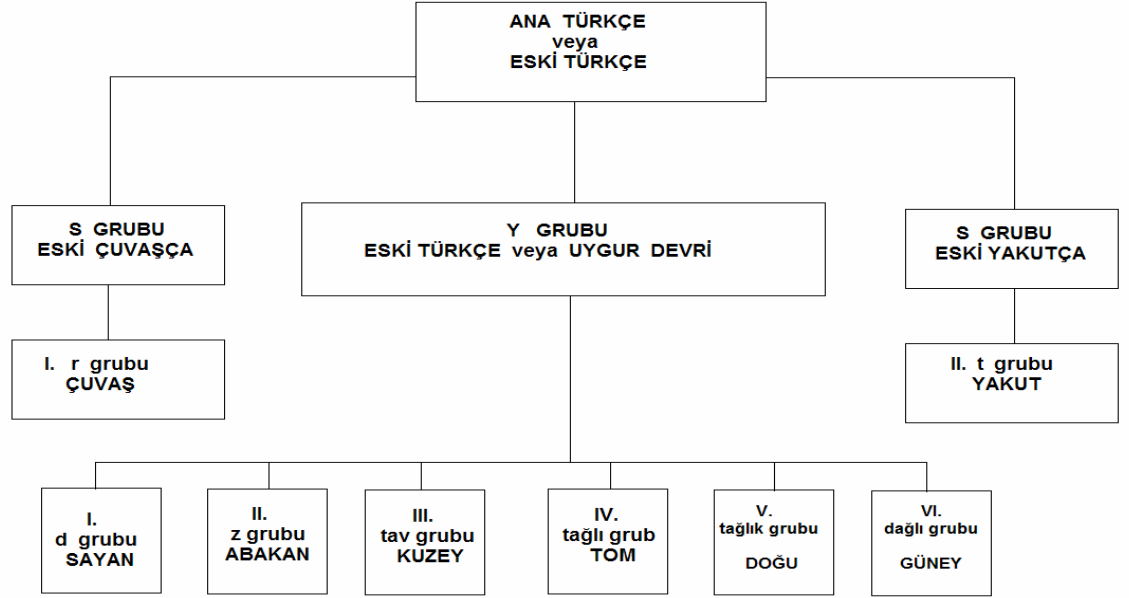
V. Tağlık Grubu (ayak, tağ, tağlık, kalgan),

VI. Dağlı Grubu (ayak, dağ, dağlı, kalan).

Reşit Rahmeti Arat Türk şive gruplarının d grubuna Sayan, z grubuna Abakan, Tav grubuna Kuzey, Tağlı grubuna Tom, Tağlık grubuna Doğu, Dağlı grubuna ise Güney grubu adını vermiştir.

Türk lehçelerinin sınıflandırılması konusunda yapılan bütün çalışmaları toplayıp değerlendiren Reşit Rahmeti Arat, yazısının sonunda şive gruplarını bir tasnif cetvelinde toplamıştır. Bu tasnif cetveli aşağıda verilmiştir.⁵⁰

Reşit Rahmeti Arat'ın Tasnifi;

Reşit Rahmeti Arat ayrıca Türk şive gruplarını coğrafi yönere göre beş grupta toplamıştır. Buna göre:

I. Güneybatı Grubu: Anadolu ve civar sahalar, Kafkasya ve İran Azerbaycan'ı, Türkmen ve Kırım.

II. Kuzeybatı Grubu: İdil Havzası, Sibirya, Kuzey Kafkasya, Kuzey Kırım, Batı Türkistan, Doğu Türkistan'ın bir kısmı, Altayların bir kısmı, Afganistan'daki şiveler.

III. Güneydoğu Grubu: Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'ın bir kısmı.

IV. Orta Grup: Hive mıntikasının bir kısmı.

V. Kuzeydoğu Grubu: Altayların bir kısmı.

Yukarıda görüldüğü üzere Türk dilinin tasnifi üzerine pek çok çalışma yapılmış ve dilbilimciler bu konu hakkında birçok görüş belirtmişlerdir. Kimisi Türk dilini fonetik ve morfolojik olarak ele alırken kimi Türkologlar da etnik yapı ve coğrafi

⁵⁰ Reşit Rahmeti Arat yapmış olduğu çalışmasında Türk dilinin kollarından Çuvaşça ve Yakutçayı lehçe diğerlerini şive olarak değerlendirmiştir.

şartları göz önüne alarak çeşitli tasnif çalışmaları meydana getirmişlerdir. Biz yapmış olduğumuz çalışmamızda “Türk Dilinin Sınıflandırılması” adlı bölümde Türk dili üzerinde yapılmış olan tasnif çalışmalarından kendi açımızdan önemli olanlarını vermeye çalıştık. Tabii ki şunu da belirtmek gerekir ki, dünya dilleri arasında önemli bir yer teşkil eden Türk dili üzerinde ilerleyen zamanlarda daha pek çok çalışma yapılacak Türkçeye ait karanlık dönemlerin yeni veriler bulunarak aydınlatılması ile taşlar yeniden yerinden oynayacaktır.

1.4.7 ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNE UMUMİ BİR BAKIŞ

Daha önce de belirtildiği üzere 19. – 20. yüzyıla kadar üç temel yazı dili çerçevesinde ilerleyen bir Türk dili mevcut iken Rusya’nın özellikle Ekim 1917’de meydana gelen Bolşevik İhtilalinden sonra gerçekleştirdiği yeni yapılanmanın getirdiği bir dinamizm ile uyguladığı politikalarla bu sayı günümüzde yirmiyi aşmıştır. Ahmet B. Ercilasun ise yazmış olduğu makalesinde bu konu hakkında şöyle görüş belirtir. “Başlangıçtan 13. yüzyıla kadar Türkçenin tek bir yazı dili vardı. Bu yazı dili bütün Türkler için ortaktı. 13. yüzyılda Türk yazı dili, Kuzey-Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmış ve 19. yüzyıla kadar bu şekilde gelmiştir. 6 – 7 asır boyunca, bütün doğu ve kuzey Türklüğü Kuzey – Doğu Türkçesini; bütün batı Türklüğü de Batı Türkçesini kullanmışlardır. Rus ve Çin istilasından sonra, 19. yüzyılda Batı kolu içinde Azeri; Kuzey – Doğu kolu içinde Kazan Türkçeleri ayrı yazı dilleri haline gelmeye başlamış; 1917 Bolşevik İhtilalinden sonra ise başlıca Türk ağızları⁵¹ ayrı birer yazı dili haline getirilmiştir. Yine Ahmet B. Ercilasun aynı makalesinde bugünkü yazı dillerini şu şekilde sınıflandırır:

A-) Batı Türkçesi (Güney – Batı Türkçesi)

1. Türkiye Türkçesi
2. Gagauz Türkçesi
3. Azerbaycan Türkçesi
4. Türkmen Türkçesi

⁵¹ Ahmet B. Ercilasun’a göre, Çuvaşça ve Yakutça, Türk dilinin metinlerle takip edilen dönemlerinden önce ayrıldığı ve ana Türk kitlesi ile temasları kesildiği için lehçe karakteri kazanmış, Türk dilinin diğer kolları ise şive olarak adlandırılmıştır.

B-) Kuzey – Doğu Türkçesi (Doğu Türkçesi)

1. Özbek Türkçesi
2. Uygur Türkçesi
3. Kazak Türkçesi
4. Karakalpak Türkçesi
5. Kırgız Türkçesi
6. Kazan Türkçesi
7. Başkurt Türkçesi
8. Kırım Türkçesi
9. Nogay Türkçesi
10. Karaçay Türkçesi
11. Malkar Türkçesi
12. Kumuk Türkçesi
13. Altay Türkçesi
14. Hakas Türkçesi
15. Tuva Türkçesi⁵²

Süer Eker'e göre ise, Türkçeyi coğrafi bakımdan Kuzey Türkçesi (Kıpçak Türkçesi), Doğu Türkçesi (Çağatayca) ve Batı / Güneybatı Türkçesi (Oğuzca) şeklinde üç ana kola ayırmak mümkündür. Bunlar:

1-) Kuzey Türkçesi: Eski dönemlerde Kıpçakça adıyla bilinmektedir. Günümüzde ise, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca, Altayca, Kumukça, Karaçay – Balkarca, Karaimce, Başkırtça, Tatarca bu gruba girer.

2-) Doğu Türkçesi: Eski dönemlerde Çağatayca adıyla bilinmektedir. Günümüzde ise Özbekistan'da konuşulan Özbekçe, Çin hâkimiyeti altında bulunan Doğu Türkistan'da konuşulan Uygurca bu gruba girmektedir. Ayrıca, Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan en az 4 – 5 milyon nüfuslu Özbek kökenli Türk'ün kullandığı dili de bu gruba dâhil etmek gerekmektedir.

3-) Batı Türkçesi (Güneybatı Türkçesi): Oğuzca olarak da bilinmektedir. Günümüzde, Türkiye, Azerbaycan Türkmenistan ve Gagavuz Yeri'nde konuşulan diller bu gruba girmektedir. Ayrıca; İran, Irak, Suriye, Bulgaristan, Yunanistan vb. ülkelerde konuşulan Türk lehçeleri de Batı Türkçesine dâhildir.

⁵² A. Bican Ercilasun (1990), ‘‘Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları’’, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Yargı, Ankara, s. 76 – 77

Ayrıca bunların dışında, Çuvaşça, Yakutça, Güney Sibirya dillerinden Hakasça ve Tuvaca da resmi Türk yazı dilleri arasındadır.⁵³

Yukarıda görüldüğü üzere Rusya'nın uyguladığı siyasetler sonucunda günümüzde birçok yazı dili vücut bulmuştur. Rus siyasetinin ürünü olan bu yazı dillerinden bir tanesi de Özbek Türkçesi'dir. Bu bölümde diğer Türk lehçelerinden ziyade çalışmamızda önemli bir yere sahip olan Özbekistan ve Özbek Türkçesi üzerinde duracağız.

1.4.7.1 Özbekistan

Özbekistan Cumhuriyeti Orta Asya'nın merkezinde Ceyhun ve Seyhun nehri ile Aral gölünün meydana getirdiği ova ile Tanrı dağlarının batı eteklerinde yer almaktadır. Kuzey ve kuzeybatısında Kazakistan, doğu ve güneydoğusunda Kırgızistan ve Tacikistan, güneybatısında Türkmenistan güneyde ise Afganistan ile komşudur.

Bütün Türkistan'ın coğrafi ve kültürel merkezi olan Özbekistan, 22 milyona yaklaşan nüfusu ile bölgenin geleceğini elinde tutmaktadır. Çünkü Orta Asya'nın siyasi istikrarı Özbekistan'a dayanmaktadır. Özbekistan'ın iç istikrarını ise homojen nüfus yapısı sağlamaktadır. Taşkent, Moskova, St. Petersburg ve Kiev'den sonra eski Sovyetler Birliği'nin en gelişmiş dördüncü kentidir. Fergana ise, Orta Asya'nın en çok nüfus yoğunluğuna sahip bölgesidir. 447.400 km karelik bir alana ve 22.000.000'u aşan bir nüfusa sahip olan Özbekistan'ın en büyük şehri Taşkent'in nüfusu ise 2.000.000'u geçmiştir. Özbekistan'ın diğer önemli şehirleri arasında ise Buhara, Semerkand, Hokand, Namangan, Andican, Ürgenç ve Hive bulunmaktadır.

1.4.7.2 Özbek Adı

Günümüzde Özbek adının kökeni ve yapısıyla ilgili birçok görüş ortaya atılmakta ve bu konu üzerinde herhangi bir görüş birliğine varılamamaktadır. Özbek adının Altın - Orda hükümdarı, Özbek Han'dan geldiği ise günümüzde en fazla taraftar bulan görüştür. Bu görüşe M. A. Aristov, A. Y. Yakubovski, İ. P. İvanov, M. A. Çaplıçka, Hilda Huklem gibi birçok bilim adamı da katılmaktadır.⁵⁴ Yukarıda zikredilen isimlerden bir tanesi olan A. Y. Yakubovski'nin belirttiğine göre Özbek Han 1335'te

⁵³ Süer EKER (2003), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 95

⁵⁴ Ahmedov BÖRİBAY, "Özbekler" (Akt. Rifat Gürgendereli), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 127, Temmuz 1997

Azerbaycan seferine çıktığında askerlerine “Özbekler” deniliyordu. Ebul-Hayr'ın kendi devletini kurmasıyla da “Özbek” devletin adı oldu. Saadettin Gömeç'e göre de, Özbek adı Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın da belirttiği üzere, Altın – Orda hükümdarı Özbek 'ten gelmektedir. Altın – Orda tahtına Özbek Han'ın (1313 – 1340) başa geçmesinden sonra, 1329 yılında Doğu Deşt-i Kıpçak'ta kendisine karşı istiklalini ilan eden Gök – Orda hanı Mübarek Hoca'yı ve sülalesini yok etmesine büyük hizmette buldukları için Cuci neslinden Şibanlıların nüfusları artmış, Özbek Han'a yardımcı olmaları sebebiyle Şibanlılara ve Özbek Han'ın emrindeki kitlelere daha sonra Özbekler denmeye başlanmıştır. Yine Saadettin Gömeç aynı çalışmasında Özbek Han zamanına kadar mevcut olan kaynaklarda Özbek ulusu, Özbek ili, Özbeki veyahut da Özbekiyan tabirlerine rastlanmadığını, 14. yüzyıl Acem tarihçisi ve coğrafyacısı Hamdullah Kazvini'nin Azerbaycan'a yapılan akınlardan bahsederken de, Öz – Bek Han'ın askerlerine Özbekler dendiğini kaydettiğini belirtir.⁵⁵

Fuat Bozkurt'a göre de Özbek adı Altın – Ordu Hanlığının bölünmesinden sonra bugünkü Özbekistan'da kurulan Ak – Ordu Hanı Özbek Han'ın (1312 – 1340) adından gelir. Yine Fuat Bozkurt kitabının Özbekler adlı bölümünde Özbek adının nereden geldiğine ilişkin farklı bilim adamlarının da görüşlerine yer verir. Örneğin; Denis Sinor'a göre sözcük “oğuz + bek” sözlerinin bileşiminden çıkar. Türk bilim adamı Hasan Eren ise bu adın “özü – berk” sözünden geldiğini söyler. Bu açıklamaya göre sözcük özü sağlam anlamındadır.⁵⁶

Yukarıda da görüldüğü gibi Özbek adının kökeni hakkında bazı görüşler ileri sürülmüş; ancak bu görüşler arasında en fazla yaygınlık kazananı ve bilim adamlarınca benimsenen Özbek adının Altın – Orda hanı Özbek Han'dan geldiği görüşü olmuştur.

1.4.7.3 Özbek Tarihi

1. Özbek Hanlığının Kuruluşu

Cengiz Han'ın torunlarından Batu Han tarafından kurulan Altın - Ordu Hanlığı (1227–1502)'nin başına 9.han olarak, 1313 tarihinde Özbek Han geçmişti. Özbek Han, ilk günlerden başlayarak kararlı ve sert bir siyaset gütmüş, Kutluğ Timur Noyan'ın

⁵⁵ Saadettin GÖMEÇ, “Özbekistan Türk Cumhuriyeti”, *Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt (Coğrafya-Tarih)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2001, s. 813

⁵⁶ Fuat BOZKURT (1992), *Türklerin Dili*, Cem Yayınevi, İstanbul, s. 255

nasihatleri sayesinde kısa bir zamanda birçok rakip ve düşmanlarından kurtulmuştu. Özbek Han Tuna taraflarında Nogay'ın şahadetinden sonra çoğalan Bizans ve Slavların nüfusunu kıırarak tekrar Müslüman Türklerin baskısını artırmaya başladı. 1319 da Tuna'yı geçerek Edirne'ye kadar geldiler. Özbek Han'ın orduları 1314 de, Bulgar Kralı Seventoslav'ın ölümünden sonra, Kral George Terter'e Bizans'a karşı yardım bahanesiyle Trakya'ya, 1330 da Terter'in Sırp larla olan savaşında ona yardımcı olmak gayesiyle Küstendil'e kadar ilerlemişti. Bu arada bazı hükümetlerle evlilik yoluyla da bağlar kurarak durumunu güçlendirmeye çalışmıştır. Mesela 1320 de kızı Tulun Bige'yi Kahire'ye zevce olarak göndermiş, bu arada Bizans'tan da kızlar almıştır.

Özbek Han 1335 yılında Azerbaycan seferine çıktı. Bu sırada Bağdat Hatun tarafından zehirlenen Abu Said ölmüş ve İlhanlı Moğol hâkimiyeti de çözülmeye yüz tutmuştu. 14.yüzyıl Acem tarihçisi ve coğrafyacısı Hamdullah Kazvini, Azerbaycan'da yapılan seferlerden söz ederken Özbek Han'ın askerlerine, Özbekler dendiğini kaydeder. İbn Batuta, Özbek Han'dan bahsederken, “geniş bir ülkesi, kuvvetli bir ordusu olan şanlı, şöhretli ve devletli bir sultan olup, Tanrı'nın düşmanlarında biri olan Bizans İmparatoru ile savaşa, cihad ve gaza etmeye vazifeli bulunmaktadır. Ülkesi gerçekten pek geniş ve büyük şehirlerle donanmıştır. Kefe, Kırım, Macar, Azak, Sogdak, Harezm ile taht kenti Saray bunların en meşhurları olarak sayılabilir” demektedir. Gerçekten Özbek Han, İdil(Volga)kıyısında Saray kentini çok geliştirmiş ve büyütmiştir. Bu şehre yeni camilerin yapılmasını sağlamıştır. Sadece İdil kıyısında değil, Kırım'da da yeni binalar yaptırmıştır. Onun zamanında bütün Deşt-i Kıpçak boylarında Türkçe konuşulduğu da bilinmektedir.

2. Buhara Hanlığı Dönemi

Daha sonraları Özbek ailesinden Ebu'l-Hayr Han (1428–1468) zamanında Özbekler birbirleriyle daha da kenetlenmişlerdir. Timurluların son devirlerinde Özbekler saldırılarını artırmışlardır ve daha da güneye inmişlerdir. Ancak Saferi Devletinin kuruluşundan sonraki on yıl içinde, Akkoyunlu Devleti de ortadan kalkmış, Horasan'daki Özbek hâkimiyeti de elden çıkmıştı. Muhammed Şeybani Han (1500–1510) zamanında Maveräünehir'in tamamını ellerine geçirmiş olmalarına rağmen, Şeybani Han'ın ölümünden sonra Özbeklerde bir kargaşa baş göstermiştir. 1512'de Hive elden çıkmış, 1740' a kadar iç çekişmeler devam etmiş, 1740'ta İran hükümdarı Nadir Şah, (1736–1747) Ebu'l-Feyz Han (1717–1748) 'ın idaresindeki Buhara'yı ele geçirmiş

ve 1748 de Ebu'l-Feyz 'in öldürülmesinden sonra Özbek Hanedanlığı sona ermiştir. 1753 tarihinde Buhara'nın başına Muhammed Rahim'in geçmesiyle, Mangıt Hanedanlığı dönemi başlamış ve bu 1920 ye kadar devam etmiştir. Özbeklerde devlet teşkilatı eski Türk geleneklerinin aynıdır. Devlet meclisindeki protokol Oğuz Kağan ve Dede Korkut'taki gibidir. Özbekler içerisinde Kazak ve Kırgız boylarını görmek mümkündür. Yani birbirine karışmışlık söz konusudur. Tarihçi Prof. Dr. Z.V.Togan Cengiz ve oğulları zamanında Türk ve Moğol unsurlarının kaynaşmasının ne kadar muayyen olduğunu vurgulamak için, bugün mevcut Nogay, Özbek, Kazak, Başkurt gibi büyük camiaların hepsinde müştereken mevcut kabile ve oymakları tespit etmek kâfi gelir, demektedir. Bugün Özbekistan olarak bilinen cumhuriyet içerisinde Kongrat, Nayman, Kineges, Mangıt, Toyaklı, Saray, Barın, Üç Urug, Bugrut, Arlat, Kanglı, Kırk, Bataş, Kara - Kalpak gibi boylara rastlamak mümkündür.

3. *Çarlık Rusyası Döneminde Özbekler*

Mangıt hanedanından olan Emir Said Haydar (1801–1826) zamanında Özbekler oldukça gelişmişlerdir. Düşmanlarıyla mücadele ettiği gibi ilme de önem vermiş olmasına rağmen, ölümünden sonra karışıklıklar ve iç çekişmeler yüzünden emirlik zayıflamıştır. 1826 da tahta çıkan Nasrullah Han (1826–1860) Rus tehlikesi hakkındaki İngiliz uyarılarını dikkate almamıştır. Yerine oğlu Muzaffereddin (1860–1885) geçmiştir. Daha sonra Rusların Türkistan'a karşı daha ciddi olarak harekete geçtiklerini görüyoruz. Güneyde Hive Hanı Muhammed Rahim bir müddet müdafaadan sonra şehri bırakıp ve Taşkent 29 Haziran 1863 tarihinde Rus askerlerine kumanda eden General Çernayev tarafından ele geçirilir.

İlk devirlerde Buhara Emiri Taşkent'teki Rus Umumi Valisi ile değil, doğrudan doğruya Petersburg Hükümeti ile münasebette bulunuyordu. Ayrıca Türkiye'ye de hususi bir elçi gönderip siyasi bir münasebet kurmuş idi. Fakat çok geçmeden Buhara'nın Osmanlı Devleti ile temasını Ruslar men ettiler. Hanlığın siyasi bağımsızlığı gibi askeri gücü de ortadan kaldırıldı.

Emir Gıyaseddin 'in 1885'te vefatından sonra yerine geçen oğlu Abdü'l-Ahad (1885–1910) zamanında Buhara tamamıyla Rus nüfuzuna girmiş ise de, Özbekistan'da yer yer ayaklanmalara rastlanmaktaydı ki, bunlardan biri 1898 deki Fergana

ayaklanmasıdır. Ondan sonra başa geçen Oğlu Mir Âlim (1910–1920)'in saltanatı sonunda Buhara Devleti yeni Sovyet rejimi tarafından ortadan kaldırılmıştır.

4. Sovyetler Birliği Döneminde Özbekler

Rusya'da 1917 ihtilalinden sonra rejim değişmiş ise de, Türkler açısından değişen bir şey olmamıştır. Mustafa Çokay 1917–1918 yılında kısa bir süre için şimdi Özbekistan'ın bir kısmı olan Fergana vadisindeki Hokand'da müstakil bir devletin başkanı oldu.

1919 yılı başlarında Fergana bölgesindeki Sovyet Rus kıtaları komutanlığı Ferganadaki Basmacı hareketini yok etmek için geçici bölge komisyonları kurmuş ve bu komisyonların teşkilatlandırılmasına dair talimatlar yayınlamışlardır. 11 Ağustos 1919 da Rus Generali M. W. Frunze'nin kumandası altında Türkistan Cephesi kuruldu. Frunze, Türkistan Cephesi mensuplarının başında 22 Şubat 1920 'de Taşkent'e geldiğinde, şehirde bulunan Sovyet Rus memurlarının görevleri de o nispette arttı. 13 Mart 1920'de Lenin'e şu telgrafi çektiler.

"Türkistan'ı ve onunla birlikte bütün Rusya'yı Sosyalist ihtilalin düşmanlarının eline bırakmaktansa, savaşarak ölmeye hazırız" 1921 Temmuzunda Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile Buhara'ya gelen T.B.M.M. üyelerin İsmail Suphi Soysallıoğlu'nun teşebbüsleri ile bir "Türkistan Milli Birliği" teşkilatı kurulup başkanlığına da Zeki Velidi getirildi. Enver Paşa liderliğindeki Basmacılık denilen hareket ise olumsuz neticelendi. 1924 yılında düzenlemeler ile bugünkü cumhuriyetler teşkil edildi. Özbekistan'ın teşekkülü sırasında, yani 1924'te Tacikistan'a ittifak cumhuriyeti statüsü kazandırılarak Özbekistan'dan ayrılmıştır. 1926'daki sayımda Tacikistan ve Kırgızistan'da oldukça mühim bir Özbek azınlığı olduğu görülmüştür. Sovyetler zamanında da Özbekistan'da baskı ve sindirme politikası devam etti. Özbekler tarımın zorla kolektifleştirilmesi politikalarına da karşı olmuşlar, 1930 da mukavemetleri en üst düzeye ulaşmıştır.

5. Bağımsız Özbekistan Devleti Dönemi

20 Haziran 1990'da egemenliğini, 1 Eylül 1992'de de bağımsızlığını ilan eden Özbekistan BDT üyesidir. Özbekistan Cumhuriyeti bugün Birleşmiş Milletler, AGİK gibi milletlerarası kuruluşlara üye, kalkınmakta olan bağımsız bir devlettir.⁵⁷

⁵⁷ <http://www.dallog.com/devletler/zbek.htm>, 2006–11–06

1.4.7.4 Özbek Dili

Özbekçe Çağatay dilinden doğmuştur. Bir nevi Çağatayca'nın devamı niteliğindedir. Zengin bir devlet dilinin torunudur. Ahmet Buran'a göre, Özbek Türkçesi, çağdaş Türk lehçeleri arasında, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçedir. Özbek Türkçesi Özbekistan'ın dışında yoğun olarak Kazakistan'ın güney bölümünde, Türkistan'ın kuzey bölümünde, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın sınır bölgelerinde konuşulur.⁵⁸ Yine önemli bir dilbilimci olan Stefan Wurn ise yazmış olduğu makalesinde Özbek Türkçesi hakkında şunları söyler; Özbekçe, Özbekistan SSC, Kazakistan SSC'nin güney bölgesi, Tacikistan SSC'nin kuzeyi, Türkmenistan ve Kırgızistan SSC'lerin sınır bölgeleri ve Afganistan'ın kuzeyinde beş milyondan fazla kimse tarafından konuşulur. Özbek dili Doğu ve ya Güneydoğu ve Türkiye Türkçesinden sonra, bütün Türk dilleri grubu içinde sayı bakımından önemli bir dildir. Stefan Wurn aynı makalesinde Özbek dilinin dört grupta toplanabilecek olan, oldukça birbirinden farklı bir sıra ağızlara ayrıldığını belirtir. Kıpçak Özbekçesi denilen ve gerçekte klasik bir Kazak ağızı olan ağız bu özelliğinden dolayı Stefan Wurn'un yazmış olduğu bu yazıda dikkate alınmamıştır. Asıl Özbekçeyi içine alan ikinci ve üçüncü grup, tamamıyla muhafaza edilmiş ünlü uyumuyla Kazakistan SSC'nin güneyindeki Kuzey Özbekçesi ile ünlü uyumu pek çok ve ya pek az bozulmuş ve kısmen Taciklerin İranlı dillerinin tesiriyle ö, ü ve ı ünlüleri tamamıyla kaybolmuş Güney Özbekçesi'dir. Özbekçe dil bölgesinin kuzeyinde, bir taraftan İkan ve Kara – Bulak'ta, diğer taraftan Hive ve çevresinde, iki türü yer alan dördüncü grup Özbekçenin Türkmenceleşmiş bir biçimini temsil eder. Güney grubu, yeniden, ilk ağızda ünlü uyumunun giderek bozulması ve yukarıda adı geçen ünlülerin kaybolmasıyla karakterize edilen İranlılaşmış

⁵⁸ Ahmet BURAN (1999), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 103

ve ö ve ü'yü oldukça muhafaza eden fakat ı'nın oldukça kaideli olarak kaybolduğu yarı İranlaşmış ağızlara ayrılır.

İranlaşmış ağızlar, batıda bulunan Taşkent – Angren – Leninabad şehirleri çizgisinden, güneyde Afganistan içlerine kadar uzanırlar, yarı İranlaşmış ağızlar ise köylerde ve dile getirilen bölgenin batısının tamamında yani bütün Fergana bölgesi vadisinde ve burada üstelik köylerde olduğu kadar şehirlerde de bulunur. İranlaşmış şehir ağızları yeniden bir güneydoğu grubu ile kuzeydoğu grubuna ayrılır. Semerkand, Karşi (Behbudi), Katta – Kurgan ve Buhara ağızları ilk sırada güneybatı grubuna aittirler, Taşkent, Ura Tuba, Leninabad ve Jizzah ağızları ise kuzeybatı ağızlarından zikre değer olanlarıdır. Yarı İranlaşmış ağızlar aynı şekilde alt gruplara ayrılırlar. Bu bakımdan, Fergana ve Andijan, daha dar ölçülerle de Kokant (Özbekçesi Kokan) ağızları birbirine yakın oluşurlarken, Namangan ağzı bunlardan biraz daha uzakta kalır. Namangan'ın kırılık çevresinde i'den önce a'nın e'ye dönüşmesiyle tanımlanan bir ağız bulunur; Çimon (Özbekçesi Çimiyan) ağzı kendine has bir vurgulamaya sahiptir. Bu tip ağızları çoğaltmak mümkündür. Stefan Wurn makalesinin bundan sonraki bölümünde konunun daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için “ Özbek Ağızlarına Genel Bir Bakış” alt başlığı altında şu ana kadar anlattıklarını şu şekilde tablolar:

Özbek ağızları

1-) Kıpçak Özbekçesi,

2-) Kuzey Özbekçesi,

3-) Güney Özbekçesi,

a-) İranlaşmış Ağızlar:

— Güneybatı Grubu: Semerkand, Karşi, Katta – Kurgan, Buhara vs.

— Kuzeydoğu Grubu: Taşkent, Ura – Tuba, Jizzah, Leninabad vs.

b-) Yarı İnanlaşmış Ağızlar:

— Kırık Ağızlar,

— Fergana Özbekçesi: Fergana – Andijan, Kokand; Namangan,

a-) Namangan'daki Ses Dönüşmesi Ağzı: Çimion vs.

4-) Türkmenlileşmiş Özbekçe:

a-) İkan – Kara Bulak,

b-) Hiva.⁵⁹

Özbeklerin edebi dili yüzyılımızın başlarına kadar Çağatayca'dır. Ancak Rusya'nın etkisiyle yapılan değişiklikler ile önce (1927 – 30'dan 1937'e kadar) söyleyiş bakımından Kuzey Özbek ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı yönünden de Taşkent ağzına, 1937'den sonra da yazı dili bakımından, İncalaşmış Taşkent ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı bakımından da Fergana vadisi ağzına dayandırılmıştır. 1940 – 41 yıllarında da Latin alfabesi, özel olarak hazırlanmış Kril alfabesiyle yer değiştirilmiş; ancak Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra tekrar Latin alfabesine geçme kararı alınmıştır. Çalışmamızın bu bölümünde Özbek Türklerinin kullandıkları belirli alfabeleri vermeyi uygun görüyoruz.

⁵⁹ Stefan WURN, “Özbekçe”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 62, Ekim–1989

- **Kiril:**

А а	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж
З з	И и	Й й	К к	Л л	М м	Н н	О о
П п	Р р	С с	Т т	У у	Ф ф	Х х	Ц ц
Ч ч	Ш ш	Ъ ъ	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я	Ў ў
Қ қ	Ғ ғ	Ҳ ҳ					

- **Latin:**

Ä ä	B b	V v	G g	D d	E e	Yo yo	C c
Z z	I i	Y y	K k	L l	M m	H n	Å å
P p	R r	S s	T t	U u	F f	X x	Ts ts
Ç ç	Ş ş	'	-	E e	Yu yu	Ya ya	Ö ö
Q q	Ğ ğ	H h					

1.4.7.5 Özbek Edebiyatı

Modern Özbek edebiyatının kökleri Çağatay edebiyatına, diğer bir deyişle Ali Şir Nevai, Babür Şah, Şibani Han ve büyük Sufi Ahmed Yesevi gibi sanatçılarla temsil edilen eski Türkistan Türk edebiyatına dayanır.⁶⁰ Özbek Türkleri Çağatay edebiyatını devam ettirerek 20. yüzyılın başlarında bir Özbek edebiyatı ortaya koymuşlardır. Timur

⁶⁰ Metin AKAR (1994), *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yayıncılık Yayınları, İstanbul, s. 35

Kocaoğluna göre çağdaş Özbek edebiyatı coğrafya bakımından birbirinden ayrı dört alanda gelişmiştir. Bunlardan en önemlisi Batı Türkistan (bugünkü Özbekistan ve başka Orta Asya Cumhuriyetlerinin)'da yaşayan Özbeklerin edebiyatı; ikincisi Doğu Türkistan'daki Özbeklerin edebiyatı, üçüncüsü Afganistan'daki Özbeklerin edebiyatı ve nihayet dördüncüsü ise, dünyanın çeşitli yerlerinde, özellikle Saudi Arabistan, Türkiye, Avrupa ülkeleri ve ABD'nde yaşayan Özbek göçmenlerinin edebiyatıdır. Yine Timur Kocaoğlu yazmış olduğu makalesinde çağdaş Özbek edebiyatını başlıca dört bölüme ayırmıştır. Bunlar:

1. Geçiş Dönemi (1860 – 1910)
2. Cedit (Yenilikçi) Dönemi (1910 – 1930)
3. Sovyet Dönemi (1930 – 1991)
4. Yeni Dönem (1992'den sonrası)⁶¹

Bu dönemlerin üzerinde kısaca duracak olursak;

1. **Geçiş Dönemi:** Çağatay edebiyatından çağdaş Özbek edebiyatına geçiş sürecini kapsar. Şiir ağırlıklıdır.
2. **Cedit Dönemi:** Özbek ceditçi aydınların önderliğinde modern şiir, hikâye, piyes ve edebi türlerin ilk örnekleri bu dönemde verilmeye başlanmıştır. Bu dönemin kaynağını daha önceki dönemlerde aramak gerekir. Türkistan Türk edebiyatında esas olarak kültürel yenilik ve milliyetçilik akımı Gaspıralı İsmail Bey zamanında başlamıştır. İsmail Bey Gaspıralı'nın bu mecraya girişi ise şu şekilde olmuştur. Kırım'da 21 Mart 1851'de doğan İsmail Bey'in, ailesi Sivastopol savaşından sonra Kırım'ın başkenti ve Osmanlı-Türk kültürünün Kırım'daki merkezi olan Bahçesaray'a taşınır. Medreseye giden İsmail Bey, on yaşında Rus Askeri Koleji'ne girer. Rusça ve

⁶¹ Timur KOCAOĞLU, “Özbek Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı, Dördüncü Cilt (Edebiyat-Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998, Ankara, s. 181 – 182

Rus kültürünün vasıtası ile Batı medeniyeti ile tanışacaktır. 1867’de Osmanlı-Girit savaşı sırasında Rusya’da Türk düşmanlığı, Slavizm ve Ortodoksluk fırtınası esmektedir. Bu İsmail Bey’de Türklük bilincini uyandırır ve arkadaşları ile Osmanlı ordusuna gönüllü yazılabilmek için gizlice yola çıkarlar; ama yakalanırlar. Görüldüğü üzere cedit hareketinin temel taşı sayılan İsmail Bey Gaspıralı’nın Türklük bilinci bu şekilde uyanmıştır. İsmail Bey 1874’te Paris dönüşü İstanbul’a gelir. Osmanlı subayı olmasını, Rus büyükelçisi İgnatiev engelleyecektir. Fakat artık İstanbul’un entelektüel ve sosyal muhitini tanımıştır. Bu dönemde İsmail Bey’in dikkati eğitim ve kadın konularına yoğunlaşmıştır. Litvanya’da yaşayan Tatarların eğitilmiş, bilgili olmaları, toplum içerisinde kadına değer verilmesi İsmail Bey’in dikkatini çekmiştir. Artık hedef bellidir: Modern milli eğitim ve kadın kurtuluşu... Bahçesaray’da bir matbaa kurar. Harfleri İstanbul’dan gelir. Türk dünyasının müşterek aydınlanma meşalesi olan Tercüman gazetesi 10 Nisan 1883’te Kırım’da, Bahçesaray’da yayımlanır. Gazetenin sloganı ‘‘dilde, işte, fikirde birlik’’tir.⁶² Gaspıralı İsmail Bey’in yayınladığı Tercüman gazetesinde ileri sürdüğü fikir ve görüşleri Türk ülkelerinde yaşayan o günkü aydınlara tesir etmiş, onlara yol göstermiştir. Bu süreçte Özbek aydınları da Gaspıralı İsmail Bey ve onun yaydığı fikirlerden etkilenmişler ve onun yolunda ilerlemişlerdir. Çünkü Tercüman gazetesi Özbek ülkesine de gidiyor ve Özbek aydınları tarafından dikkatle okunuyordu. Bu zaman dilimi içerisinde Özbek aydınları yenilik ve milliyetçilik doğrultusunda eserler vermeye başlamışlar ve 1925 yılına değin edebiyat dizginlerini ellerinde tutmuşlardır. Bu dönem sanatçıları arasında Abdülhamit Süleyman Çolpan, Abdurrauf Fıtrat, Elbek, Aybek, Batu, Şakir, Süleyman, Hamid Alimcan, Gafur Gulam ve Gayreti sayılabilir. Ancak 1925’ten sonra Sovyet devletini edebiyat üzerindeki

⁶² Yavuz AKPINAR, *Gaspıralı’nın Seçilmiş Eserleri I – II*, s. 86 – 88

baskısı artmaya başlamış ve ceditçi yazarların edebi faaliyetleri kısıtlanarak, ideolojik propagandanın güdümlü yazarları ön plana çıkartılmaya başlanmıştır.

3. **Sovyet Dönemi:** Bu dönem edebiyatın bütünüyle devlet kontrolüne geçtiği bir süreci kapsamaktadır. Stalin'in Özbek aydınlarını sürgün ve cinayetlerle susturmasıyla başlayan bu dönemde Çolpan, Batu, Elbek gibi aydınlar katledilmişlerdir. Bu dönemde tamamen propaganda şiiri hâkim olmuş, pek çok şair propaganda şiiri yazmak zorunda kaldığından gerçek sanatını ortaya koyamamış ve körelmişlerdir. 1960 – 1972 yılları arasında devlet baskısı biraz azalmışken, 1974'ten sonra tekrar baskı ve sansür güçlenmiştir. Sovyet devlet başkanı Mihail Gorbaçov'un “Açıklık” ve “Yeniden Yapılanma” reformlarıyla baskı ve sansür yeniden hafiflemiş ve bu süreç 25 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar sürmüştür.
4. **Yeni Dönem:** Bu dönem “Bağımsızlık Dönemi Edebiyatı” olarak nitelendirilebilir. Bu dönemde edebiyat üzerindeki Sovyet baskısı kalkmış ve Özbek edebiyatında lirizm yeniden çiçek açmaya başlamıştır.

Yukarıda görüldüğü üzere Özbek edebiyatı bu zaman dilimi içersinde baskılar, sansürler, cinayetler görmüş; ancak bağımsızlığın kazanılması ile aydınlık günlere yelken açmıştır.

1.4.8 ÇALIŞMAMIZDA ADI GEÇEN TÜRK LEHÇELERİNE KISA BİR BAKIŞ

1.4.8.1 Türkmen Türkçesi

Horasan Türkçesiyle birlikte Doğu Oğuz Türkçesini oluşturur. Ayrıca Doğu Türkçesinin etkisiyle Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin özelliklerini de barındırır. Türkmenistan Cumhuriyetinde, bu Cumhuriyete komşu ülkelerde (İran, Afganistan), ve

Türkistan'daki diğer Cumhuriyetlerde 3 milyon kişi tarafından konuşulur. Bugünkü Türkmen yazı dili Hazar Denizi kıyıları ve Hive bölgesindeki Yomut Türklerinin ağızına dayanır. Türkmen Türkçesindeki öteki ağızlar ise şunlardır: Çavdur, Teke, Esrarı, Sarık, Salır, Göklen ağızları. Görüldüğü üzere Türkmen Türkçesinde birçok ağız vardır bu durum uzun bir süre ortak bir yazı dili kullanılmaması ve değişik alanlara dağılmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Türkmen Türkleri tarihi süreç içerisinde diğer Türk boyları gibi önce Arap ardından Latin ve 1937 yılından sonra da Kril alfabesini kullanmışlardır. Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra da alınan bir kararla Latin alfabesine geçiş başlamıştır. Fuat Bozkurt'a göre Türkmen yazını XIII. Yüzyılda başlar. Türkmen yazın dili eski Türkmence içerisinde doğar. Yazının gelişmesi ile yerleşip yaygınlaşır. Yine Fuat Bozkurt kitabının "Türkmenler" adlı bölümünde Türkmen edebiyatını da ele alır ve Türkmen edebiyatının her şeyden önce sözlü destan geleneğine bağlı olduğunu, halk tipi bu destanlar içerisinde Köroğlu gibi kahramanlık temasının işlendiği destanların yanı sıra Yusuf ile Züleyha, Tahir ile Zühre, Şahsenem ile Garip gibi aşk. öykülerinin de Türkmenler arasında yaygın olduğunu belirtir.⁶³ Bazı bilim adamları ise Türkmen yazını Ahmed Yesevi ile başlatırlar. Kıssa-i Yusuf şairi Ali (13. yüzyıl), ve Benai (15. yüzyıl) ile sürdürülen bu edebiyat asıl eserlerini 18. yüzyıldan sonra verir.⁶⁴ Mehmet Kara da Türkmen yazılı edebiyatının ortaya çıkışı (XIII. yüzyıl)'ndan önce zengin bir halk edebiyatı mahsullerine sahip olduğunu belirtir. Mehmet Kara aynı makalesinde Mahtumkulu ile bir nevi gelişimini başlattığı Türkmen yazılı edebiyatını dört gruba ayırır. Bunlar:

1. Rus İstilasına Kadar Türkmen Edebiyatı

⁶³ Fuat BOZKURT, *age*, s. 237 – 238

⁶⁴ Ahmet BURAN, *age*, s. 68

2. Rus İstilasının Başlangıcından İkinci Dünya Savaşına Kadar Türkmen Edebiyatı (1917 – 1941)
3. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkmen Edebiyatı (1941 – 1945)
4. İkinci Dünya Savaşından Sonra Türkmen Edebiyatı (1945 – 1979)'dur.⁶⁵

1.4.8.2 Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesine en yakın olan lehçedir. Ahmet Bican Ercilasun yazmış olduğu makalesinde bu konu hakkında şöyle der: “Azerbaycan Türkleri ile bizler (Türkiye Türkleri) aynı asırlarda ve aynı yerden koparak bugünkü topraklarımıza geldik. Onun için kullandığımız Türkçe de aynıdır. Oğuz Türkçesi (Batı Türkçesi) Dede Korkut Destanları, Kadı Burhanettin, Nesimi, Hatayi, Fuzuli, hem Anadolu Türklüğünün, hem de Azerbaycan Türklüğünün eserleri olarak asırlarca okundu. Ancak 1639 Kasr-ı Şirin antlaşmasıyla İran’la bugünkü sınırlarımız çizilince temaslar azaldı. 18. asır Hanlıklar dönemiyle, 19. asırda başlayan Rus çarlığı hâkimiyeti dönemlerinde Azerbaycan edebiyatından fazla haberimiz olmadı. Molla Penah Vakıf, Vidadi, Âşık Elesker gibi büyük şairleri tanıyamadık. 1905’te Rusya’da meşrutiyet ilan edilmiş ve büyük bir serbestlik ortamı doğmuştu. Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu gibi Azerbaycan yazar ve düşünürleri Osmanlı ülkesine gelmişlerdi. Meşrutiyet yıllarındaki çok yakın alaka ve daha sonra, İsmail Hikmet (Ertaylan) gibi bazı hocaların Azerbaycan’da dersler vermesi; Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Tevfik Fikret gibi şairlerimizin orada çok iyi tanınmasına yol açtı. 1918 – 1920 arasındaki müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti devam edebilseydi bu alakaların çok daha fazla sıklaşacağı muhakkaktı..... Kızıl Ordunun 1920 Nisan’ında Azerbaycan Cumhuriyetine son

⁶⁵ Mehmet KARA, “Türkmen Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı, Dördüncü Cilt (Edebiyat-Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998, Ankara, s. 160 – 177

vermesi ile iki kardeş Türk topluluğu arasına karanlık bir perde indi. Onlar bizden, biz onlardan haber alamaz olduk. 1950'lerden sonra derinden derine Azeri Türkleri kulağımıza çalınmaya başladı. Bu tatlı bir sestir, gittikçe yayıldı ve müziğimizin bir parçası oldu, iki müzik bütünleşti. 1970'lerden beri Azerbaycan şiiri de derinden derine duyulmaya başladı. Bahtiyar Vahabzade'lerle, Mehmet Aslan'larla gelen bu şiirin sesi de tatlıdır ve müziğimiz gibi şiirimiz de yakın bir zamanda bütünleşecektir.⁶⁶ İyi temennilerle makalesini sürdürür. Belli dönemlerdeki kopmalara rağmen Türkiye Türkçesine en yakın lehçe konumunda olan Azerbaycan Türkçesinin özellikleri 13. – 14. yüzyılda doğmaya başlamıştır. O dönemde Azerbaycan Türkçesi, Anadolu Türkçesiyle iç içedir. 14. yüzyıldan itibaren tek bir çizgi halinde günümüze kadar gelen Azerbaycan Türkçesi 1828'de Azerbaycan'ın ikiye ayrılmasıyla kesintiye uğramıştır.

Kuzey Azerbaycan eski yazı dili geleneğini günümüzde de sürdürür. 1 Ocak 1929'a dek Arap yazısı, 1939'a dek Latin yazısı ve ondan sonra da Kiril yazısı kullanılmıştır. Günümüzde ise Latin yazısına yeniden geri dönmüştür.

Güney Azerbaycan'ın ise yerleşmiş bir yazın dili bulunmaz. Tebriz ağız yazın dili olarak kullanılır. Daha çok halk yazını geleneği vardır. Ağır biçimde Farsça'nın etkisi altındadır. Eskiden beri Arap yazısı kullanılır.

Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin adıdır, şeklinde tanıtılır. Bir ağızlar topluluğu olan Azerbaycan Türkçesinden Muharrem Ergin'e göre dört adet ağız bulunmaktadır. Bunlar:

1-) Doğu Grubu Ağızları: Bu gruba Bakü, Şamahı, Guba diyalektleri, Mugan grubu ve Lenkeran ağızları dâhildir.

⁶⁶ A. Bican ERCİLASUN, "Azerbaycan Türkçesine Dair", *Türk Kültürü*, Sayı: 315, Temmuz 1989, s377

2-) *Batı Grubu Ağzları:* Gazah, Karabağ, Gence ve Ayrım ağzı bu grubu oluşturur.

3-) *Kuzey Grubu Ağzları:* Nuha ve Zagalata-Gah ağzlarını içerir.

4-) *Güney Grubu Ağzları:* Bu gruba da Nahçıvan, Ordubad, Tebriz ve Yerevan ağzları dâhildir.⁶⁷

1.4.8.3 Türkiye Türkçesi

Türkiye Cumhuriyetinin resmi dili olan Türkiye Türkçesi, 20. yüzyılın ilk yıllarına değin Arapça ve Farsçadan çok sayıda sözcük alan Osmanlı Türkçesinin modern biçimidir. Türkçe, Azerice ve Türkmençe ile birlikte geçmişten beri bilinen Oğuz lehçeleri alt öbeğini oluşturur. Çalışmamızda Türk dilinin tarihi gelişimini verdiğimiz için bu bölümde Türkçenin biçimsel, sesbilgisel ve sözdizimsel özelliklerini vermeyi daha uygun görüyorum.

Türkçenin Özellikleri

Öteki Altay dilleri gibi, Türkçe de bitişken bir dildir. Biçimsel yapısı, dilbilgisi sınıflarını ve işlevlerini belirten son eklere dayalıdır. Ayrıca son ekleme, türev sözcüksel birim üretmek için tek yöntemdir. Türev sözcüksel birimlerin yanı sıra bileştirme yoluyla da yeni sözcükler yapılabilir. Fiiller ve adlar ayrı ayrı, tek bir biçimde çekimlenir. Çekimleniş ve türetme sırasında sözcüklerin kökü değişmez. Türkçe de çoğulluk tek ekle (-lar/-ler) yapılır. İlgeçler sözcüklerin sonunda bulunur.

Türkçenin sözdizimsel işleyişini belirleyen temel ilke asıl öğelerin sonda, yardımcı öğelerin başta bulunmasıdır. Buna göre tamlayan tamlanandan ve özne cümle

⁶⁷ Muharrem ERGİN (1981), *Azeri Türkçesi*, Dergâh, İstanbul, s. 67

sonundaki yüklemden önce gelir. Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğu için son ekler yönünden çok zengindir. Ön ek bulunmayan Türkçede, son yıllarda kimi sözcükler ön ek değeri ve işlevi kazanmıştır. Türkçe fiil çekiminde bütün kişiler için aynı kip eki kullanılır ve kişi ekleri kipten sonra gelir. Ayrıca yüklemdeki kişi ekleri öznenin işaretidir. Bu yönden yüklem, tek öge olarak bir cümledir.

Türkçenin Sesbilgisel Düzeni

Türkçenin sesbilgisel düzenine bakacak olursak, Türkçede ünlüler birbirine karşıt iki dizi oluşturur: e, i, ö, ü ince ünlüleriyle a, ı, o, u kalın ünlüleri. Benzeşimin özel bir gerçekleşmesi olan ‘ses uyumu’na göre yan yana hecelerdeki ünlüler, aynı dizidendir. İnce-kalın karşıtlığının yanı sıra düz-yuvarlak ve açık-kapalı karşıtlıkları Türkçenin ünlü dizgesine kesin bir bakışlılık kazandırır ve sözcüklerde tam ünlü uyumu bulunur. Türkçe sözcüklerde uzun ünlüler olmamakla birlikte Arapça ve Farsçadan geçen sözcüklerde uzun ünlü bolca bulunur: âşık, âlem vb. Türkçede unutulmaması gereken bir kural da iki ünlünün yan yana bulunmayacağıdır. Bu yönden, bir ünlü ile biten bir sözcüğe ünlü ile başlayan bir ek gelirse araya –y- sesi girer. Buna koruyucu ünsüz adı verilir. Bunun yanı sıra –s, -n, -ş ekleri de bağlayıcı ünsüz olarak adlandırılır.

Türkçenin Biçimsel Düzeni

Türkçe sözcüklerde eklerin sıralanışı ‘kök + yapım eki + çekim eki’ biçimindedir. Sözcük kökleri ad ve fiil kökleri olarak ayrıldığı gibi dilimizde ortak kökler de (göç-mek, göç; şiş-mek, şiş) mevcuttur. Çekim ekleri adlara ve fiillere gelişlerine göre ayrı birer dizge oluşturur. Yapım ekleri ise eklendiği kökün ve oluşturduğu sözcüğün türüne göre dörde ayrılır:

a-) İsimden isim yapan yapım ekleri,

- b-) Fiilden fiil yapan yapım ekleri,
- c-) Fiilden isim yapan yapım ekleri,
- d-) İsimden fiil yapan yapım ekleri.

Ancak bu ayırım kesinlik taşımaz. Ad köküne gelen bir yapım eki fiil köküne de gelebilir. (yat-ak, sol-ak, çor-ak)

Türkçenin Sözdizimsel Düzeni

Cümleyi oluşturan öğelerin cümle içindeki yerleri kalıplaşmış değildir. Bu esneklik birtakım anlam inceliklerinin belirtilmesine olanak sağlar. Vurgulanmak istenen öge, yükleme yaklaştırılır.

II. BÖLÜM

2.1 EYLEMSİLER

Çalışmamızın ana teması olan eylemsiler ile ilgili belli başlı tanımlar yapmak mümkündür. Bu tanımlardan bazılarını verecek olursak:

Süer Eker'e göre eylemsi, söz ya da tümce içinde eylem adı olmaları dolayısıyla ad, adı niteledikleri için sıfat, iki tümceyi bağladıkları için bağlaç olabilen ve yüklem görevinde bulunabilen sözcük ya da sözcük öbeklerine verilen addır. Yine Süer Eker'e göre eylemsiler, eylemleri geçici sıfat, zarf ve ad yapmada; hem ad hem de eylem özellikleri taşıyan, zarf-fiiller hariç, yapım ya da çekim eki işlevlerinde kullanılabilirler. Eylemsiler Türkçedeki anlam ve görevlerine göre, zarf-fiiller (ulaçlar), sıfat-fiiller

(ortaçlar) ve eylem adı (mastar) olmak üzere üçe ayrılırlar. Eylemsiler Türkçenin anlatım gücünün temelini teşkil eden çok önemli öğelerdir.⁶⁸

Sezai Güneş ise eylemsiler hakkında, “Hareket ifadesini kaybetmeden isim, sıfat veya zarf göreviyle kullanılan fiillere denir. Bunlar, çekimli fiil konumunda buldukları için, tamlayıcılar olarak yüklenen görevi ile kullanılırlar. Yükleneni herhangi bir fiilimsiden ibaret sözler, bir yan cümle özelliği taşırlar” açıklamasını yapar ve eylemsileri görevleri itibariyle; a-) İsim-fiiller, b-) Sıfat-fiiller, c-) Zarf-fiiller olmak üzere üçe ayırır.⁶⁹

Ansiklopedik tanıma göre eylemsiler, fiillerden belirli eklerle oluşturulan ve fiillerin kimi özelliklerini taşımakla birlikte ad, sıfat ya da belirteç işlevinde kullanılan sözcüklerdir şeklinde tanımlanır.⁷⁰

Bize göre de eylemsiler, eylem tabanlarına çeşitli ekler getirilerek oluşturulan fiil anlamlı (iş, oluş, durum, hareket bildiren); isim soylu sözcük (isim, sıfat, zarf, bağlaç) olarak kullanılan sözcüklerdir. Aşağıdaki sözcükler birer eylemsidir.

Gitmek, sevince, geliş, okuduğum(kitap),yaşlanmış(insan), giden(adam),
Severek, görünce, isteye isteye, çalıştıkça, çalışırken, ölesiye, öldüresiye, gitti gideli,
gitmeden vb.

Eylemsiler şu özellikleri yansıtırlar:

- Eylemden türemişlerdir.
- Eylem anlamlarını sürdürmektedirler.
- Ad, sıfat, zarf göreviyle kullanılırlar.
- Yan cümlecik oluştururlar.

Eylemsiler olumsuzluk eki de alırlar.

Gitmemek, okumama, sevmeyerek, okumayınca vb.

NOT: Olumsuzluk eki “-ma / -me” eylemsi eklerinden daha önce gelir.

Eylemsilerin en önemli görevi girişik tümce kurmaktır.

⁶⁸ Süer EKER, *age*, s. 303

⁶⁹ Sezai GÜNEŞ, *age*, s. 215

⁷⁰ *Büyük Larousse Ansiklopedisi (A-Z)*, İstanbul, 1992

Eylemsilerin girişik tümce kurmak için oluşturdukları sözcükler dizisine tümcemsi denir. Tümcemsi, sözü uzatmayı önler, söylemek istediğimizi daha kısa, daha açık biçimde söylememizi sağlar. Örneğin aşağıdaki gibi, ilk bölmede verilen bağımsız tümceleri, ancak ikinci bölmede olduğu gibi eylemsilerin yardımıyla tek cümleye dönüştürerek, hem daha kısa hem de daha etkili biçimde söyleyebiliriz.

Bağımsız Tümceler;

1-On dakikada giyindim.

2-Kahvaltı ettim.

3-Evden çıktım.

1-Ceza Reisinin boynu kısaydı

2-Kafası omuzları arasına batmıştı

3-Ufak ufak gözleri vardı

4-Gülüyordu, o zaman ak dişleri görünüyordu.

5-Defterdar bunları gözlerinin önüne getirdi.

6-Defterdar gülümsedi.

Girişik Tümceler;

On dakikada giyinip kahvaltımı edip evden çıktım.

Defterdar, Ceza Reisi'nin kısa boynunu, omuzları arasına batmış kafasını, ufak gözlerini, gülünce görünen ak dişlerini, gözünün önüne getirip gülümsedi.

Eylemsiler, tümce kurdukları zaman, çekimli eylem (yüklem) gibi özne, tümleç ve olumsuzluk eki alırlar, sınırlı ölçüde de olsa zaman kavramı verirler. Ancak eylemin aldığı çekim eklerini alamazlar. Bunlar eyleme benzedikleri için eylemsi adını almışlardır. Eylemsi "eylem gibi" demektir.

Eylemsilerle İlgili Özellikler

1-) Eylemsi yapan ekler yapım ekidir. Bu nedenle eylemsiler türemiş sözcüklerdir. (Fiilden türeyen isim soylu söz)

2-) İçerisinde (yüklem hariç) eylemsi bulunan cümle bileşik cümledir. Eylemsinin yer aldığı öğeye yan cümlecik denir.

Beni tanıyınca unutacaksın.

Tanı-y-ınca: Eylemsi, zarf tümleci, yan cümlecik.

Bahçedeki çalışması iki saat sürdü.

Çalış-ma-sı: Eylemsi, özne, yan cümlecik.

Köyden dönen kadını, hastaneye yatırdılar.

Dönen (kadın): Eylemsi, belirtili nesne, yan cümlecik.

3-) Bir cümlede kaç tane eylemsi varsa o kadar yan cümlecik vardır. Eylemsiler yan cümleciğin yüklemi olurlar. Ancak, yan cümlecikler bir bütün olarak temel cümleciğin yüklemine herhangi bir öge olurlar.

Onu görünce sevindim.

Onu görünce: Zarf tümlerci, yan cümlecik.

Sevindim: Yüklem, temel cümle.

Okulların açılması işyerlerini canlandırdı.

Açılması: Özne, yan cümlecik.

Eylemsilerin anlam ve görevleri bakımından üç grupta inceleyeceğini çalışmamızın yukarıdaki kısmında belirtmiştik. Şimdi bunların üzerinde sırasıyla duracak olursak:

2.1.1 İsim-fiiller (Mastarlar)

Süer Eker'e göre eylem adları yani isim-fiiller, eylemlerin herhangi bir zamana ya da kişiye bağlı olmayan biçimleridir. Eylem adları '-ma, -mak, -ış' ekleriyle yapılır.

Süer Eker açıklamasında aynı zamanda -ma isim-fiiliyle ilgili Tahsin Banguoğlu'nun şu açıklamasına yer verir: 'Bunlardan (isim-fiil) -ma adları modern Türkiye Türkçesinde kılış (aksiyon) adları almada ön plana geçmiştir. Fransızca -tion, Almanca -ung adlarıyla benzer işlevleri vardır.'⁷¹

Sezai Güneş'e göre ise isim-fiiller, hareket ifadesini kaybetmeden geçici olarak isimleşen fiillere denir. Yükleneni, böyle bir isim-fiilden ibaret olan sözlere isim-fiil grubu denir. İsim-fiil grupları, bağımsız isim gibi çekimlenerek başka bir cümlenin herhangi bir unsuru olarak kullanılabilirler.

Bize göre de isim-fiiller, eylemden türeyip yan cümle kuran ve cümlede ad görevini üstlenen eylemsilerdir.

⁷¹ Tahsin BANGUOĞLU (1990), *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 264

Başlıca isim-fiil ekleri şunlardır: -ma, -mak, -ış.
Şimdi bu ekleri sırasıyla inceleyelim.

—ma / -me ekleriyle yapılan eylemsiler

—me/-ma ekiyle yapılan isim-fiiller adların özelliklerini gösterirler. Örneğin; ad öbeği kurarlar.

Artık gitme zamanı geldi.

Sokağa çıkma yaşağına herkes uydu.

Sağ gözünde görme bozukluğu var.

Durum ekleriyle birlikte iyelik eklerini de alırlar.

Evinize dönmenizi, akıllı uslu bir adam olmanızı isterdim

Çalışmanı beğenmiyorum.

Yemesine içmesine dikkat ediyor.

—ma İsim-fiili ile yapılan eylemsilere örnek verecek olursak;

Sizinle görüşmeye geldim.

Ürperme verir hayale sık sık / Her bir kapıdan giren aydınlık. (Y. Kemal Beyatlı)

Öğretmeni iyi dinlemeye dikkat edin.

Okulun tanışma çayına bütün öğrenciler davetlidir.

Onu tanıma bahanesiyle aylarca bize yalan söylemiş.

Doktor, çocuğun görme duyularında bir zedelenme olduğunu söyledi.

Bu ek **Özbek Türkçesinde** “-(u)v” şeklinde görülür.

Heç biri bolmäs edi, gär bolmäsä, zinhâr oquv.

Türkmen Türkçesinde “-ma / -me” şeklinde karşımıza çıkar.

Buu daana aadam birden gülmesini goyup aağlamaağa başlaapdır.

Azerbaycan Türkçesinde de “-ma / -me” olarak kullanılır.

Şengülava yurdu, âşık alması

Gâh da gidüp orda konak kalması

Daş atması, alma, heyva, salması.

—mak/-mek ekiyle yapılan eylemsiler

—mek/-mak ekleriyle yapılan isim-fiiller de adın özelliğini gösterir. Yani ad gibi zorunlu ad öbeği, eylem öbeği ve yardımcı öbek görevini yüklenir, özne ya da tümleş olur ve ad durum ekini alırlar.

Eylem Öbeği (Yüklem):

Tek istediğim seni bir daha görmemek (tir).

Yapabileceğim tek şey buradan gitmek (tir).

Zorunlu Ad Öbeği (Özne):

Okumak, hem yararlı hem de eğlendiricidir.

Boş oturmak, bir hastalıktır.

Yardımcı Öbek (Tümleş):

Bir kez de onu dinlemekte yarar var.

Oraya gitmekte bir yarar göremiyorum.

—mek/-mak ekiyle yapılan isim-fiillere örnek verecek olursak;

Kaçmak korkusu sarmıştı beni.

Romanı tarihle bir tutmak sadece yaratılışın ne demek olduğunu bilmemektir.

Yürümek rahatlatıyor beni.

Onu yakından tanımak istiyorum.

Sesini dinlemek huzur veriyor bana.

“-mak / -mek” isim-fiil eki *Özbek Türkçesinde* “-mâq”,

Hâlbuki hâli yaş edim vâ yâşâmâq istârdim!

Türkmen Türkçesinde “-mak / -mek”,

Şeytmek meniñ hääsiyetim de, gurbaağa doost, diyip coğaap beripdir.

Azerbaycan Türkçesinde ise “-mag / -mek” şeklinde görülür.

Göz var görmek için,

Ağıl var bilmek için.

—ış ekiyle yapılan isim-fiiller

Bu isim-fiil ekinin diğer iki isim-fiil ekinden farkı yapım eki alması ve böylece yeni sözcükler kurmasıdır.

İleri görüşlü, elverişli, anlayışlı, kullanışlı vb.

—ış ekiyle yapılan isim-fiillere örnek verecek olursak;
Olaylara bakış açınız, onları yorumlayış biçiminiz yanlış.
Çocuğun gidişine, gelişine, oturuşuna kalkışına; kısacası her şeyine karışıyor.
İnsan duyar yerin dile gelmiş sükûtonu; / Bir başka musikiye geçiş farz eder.
(Y. Kemal Beyatlı)

Buraya sizinle görüştüme geldim.

Bakışınız beni de ürküttü.

Bu bakış açısıyla her şeyi yanlış değerlendiriyor.

“-ış” isim-fiil eki *Özbek Türkçesinde* “-(i)ş”,

Bu çâpib keliş vâ hâdemây yänâ âtgâ âtlänib...

Türkmen Türkçesinde “-(1)ş”,

Aasuunda yaaşayın diyseñ, öözüñi işleriñ gidişine uygunlaşdırğın.

Azerbaycan Türkçesinde de “-(1)ş” şeklinde görülür.

Şirin dil, inci dişli

Gözel kehlik yerişli

Dodağı pühre balı

Dosta gül, ya da çalı.

İsim-Fiillerle İlgili Özellikler

* -mek, -me, -iş eklerini alan her sözcük isim-fiil değil, yalnızca addır. Bunlar eylemsi sayılmaz.

Örneğin; Uçurtma, ekmek, çakmak, dolma, özdeyiş, donanma, koşma gibi sözcükler bir nesnenin, kavramın adıdır; fiil anlamı yansıtmadıklarından eylemsi sayılmazlar.

* İsim-fiiller, eylemler gibi kişi ve zaman ekleri alır, eylemler gibi çatıya girer. Eylemler adın durum eklerini almazken, isim-fiiller adın durum eklerini (-i, -e, -de, -den) alarak nesne, tümleç, belirteç tümleci olurlar.

Örneğin; Bu konuyu onunla görüştüm daha iyi olacak sanırım.

(“görüştüm” isim-fiili birinci tekil kişiye göre çekimlenmiştir.)

Damın aktarılmasını istedi.

(“aktarılması” isim-fiili –ıl çatı ekini alarak edilgen, adın durum eki –i’yi alarak cümlenin belirtili nesnesi olmuştur.)

* İsim-fiiller yan cümle kurar, kurdukları cümlenin yüklemi olur. Eylemler ise asıl cümlenin yüklemi olurlar.

Örneğin; Onu görmemi sen istedin.

Yan cümle Temel cümle

Onu görmemi (yan cümle, yüklemi görmemi)

Sen istedin (temel cümle, yüklemi istedin)

Bu cümlede ‘‘görmemi’’ isim-fiili adın durum eki –i’yi alarak kurduğu yan Cümleyle birlikte temel cümlenin nesnesi olmuştur.

* İsim-fiiller ek eylem olarak temel cümlenin yüklemi de olurlar.

Örneğin; Senin tek görevin ders dinlemektir.

‘‘dinlemek’’ isim-fiili ek eylem olan –tir ekini alarak dilbilgisi bakımından yüklem olmuştur.

* -mek ekiyle türetilen isim-fiiller hariç, diğer isim-fiiller ad tamlaması kurar, ad tamlamalarında tamlayan ya da tamlanan olurlar.

Örneğin; Onun gelmesi: tamlanan

Sevmeyişinin nedeni: tamlayan

2.1.2 Sıfat-fiiller (Ortaçlar)

Tuncer Gülensoy’a göre, Türkçede fiil, girdiği çeşitli şekil ve kalıplarla çok yaygın bir kullanılışa sahiptir. Başka dillerde pek bulunmayan kip çeşitliliği yanında yine bizim dilimize has sıfat-fiil ve zarf-fiiller, Türkçeyi adeta bir fiil dili haline getirmiştir. Fiillerden yapılan geçici sıfatlara sıfat-fiil (partisip) denir. Fiil tabanlarına getirilen eklerle kurulan sıfat-fiiller, isimleri hareket bakımından niteleyen ve içinde zaman kavramı da bulunduran geçici sıfatlar yaparlar.⁷²

Süer Eker ise sıfat-fiiller konusunda şu açıklamaları yapar: ‘‘Sıfat-fiiller, eylemlerden geçici sıfat yapmak üzere türetilen ve genellikle bir kişiye bağlı olmaksızın çekimlenen eylemsilerdir. Sıfat-fiiller, eylem ve sıfatların özelliklerini birlikte gösteren

⁷² Tuncer GÜLENSOY (2001), ‘‘Türkçede Fiil Çekimleri’’, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Yargı, Ankara, s. 143

eklerdir. Zaman kavramının ön planda olduğu sıfat-fiiller, geçmiş, geniş ve gelecek zaman olmak üzere üç kategoride değerlendirilebilir.”⁷³

Sezai Güneş’e göre ise sıfat-fiiller, hareket ifadesini kaybetmeden, geçici olarak sıfatlaşan fiillere denir. Yükleneni böyle bir fiilden ibaret olan sözler (sıfat-fiil grupları) doğrudan sıfat görevi ile kullanıldığı gibi, normal bir isim göreviyle de kullanılabilirler. Sıfat-fiil oluşturan eklerin büyük bölümü zaman eklerinden ibarettir.⁷⁴

Bize göre de sıfat-fiil, eylemden türedikleri halde sıfat görevinde kullanılan sözcüklere verilen addır. Dilimizde kullanılan başlıca sıfat-fiil ekleri şunlardır:

“-an/-en”, “-acak/-ecek”, “-ar/-er (-ır, -ir, -ur, -ür)”, “-mış, -miş, -muş, -müş”, “-dık, -dik, -duk, -dük”, “-ası, -esi”, “-maz, -mez”, “-asıya, -esiye”

Bu ekleri gruplandırarak olursak;

a-) Gelecek Zaman Kavramı Taşıyan Sıfat-fiiller

Gelecek zaman ortacı –acak / -ecek,-ası /-esi ekleriyle yapılırlar. En çok kullanılanı –acak/ -ecek ekleridir.

Gelecek yıl Paris’e gideceğiz.

Olacak iş değil.

Onunla görüşülecek bir hesabımız var.

Eylemden farklı olarak, tümce içinde iyelik ekini ve ad durum ekini alırlar.

Gececeğin yol çıkacağın üç basamak.

Bakmakla dayanamayacağım yüz.

Bu ortaç ikileme de kurar.

Olup olacağı buydu.

Görüp göreceği tek şeydi.

“-acak / -ecek” sıfat-fiil eki **Özbek Türkçesinde** “-acak”,

Yâzacak bälä

Türkmen Türkçesinde “-cak / -cek”,

Garrılıktan kaçıp gitcek (yer)

Azerbaycan Türkçesinde “-acag / -ecek” şeklinde görülür.

Oxuyacag bala.

⁷³ Süer EKER, age, s. 304

⁷⁴ Sezai GÜNEŞ, age, s. 216

—*ası/-esi sıfat-fiil eki ile yapılanlar*

Bu ek istek ve gereklilik kavramı veren bir ektir.

Eli kırılması hırsız.

Kör olası adam.

Yok olası fakirlik.

Yere batası talih.

İyelik ekini alırsa, doğal olarak adlaşır; ancak yine istek kavramı verir.

Ben dervişim diyene

Bir ün edesim gelir.

Tanuyuben şimdiden

Varıp yetesim gelir.

Yunus Emre

Bu ekin isim-fiil eki gibi de kullanıldığı görülmektedir.

Ve hoştur insanın bir gül açası.

Koşan göklerde bir kuş gibi açası

Bulutlarla yağmur olup aksamak.

A. M. Dıranas

Bu ek sonuna ad durum eki olarak ad da kurar.

Veresiye satışımız yok.

—ası , -esi ekleri -ca / -ce eklerini alarak yeni bir ortaç da oluşturur.

Canı çıkasınca adam, körkütük sarhoş.

Eli kırılınca adam, çocuğu insafsızca dövüyor.

Bu ortaç eki ile bazı durumlarda ikileme de kurulur.

Oldum olası onu çok iyi bilirim.

“-ası / -esi” sıfat-fiil eki *Özbek Türkçesinde* “-ğusi (-güsi, -kusi, -qusi)” şeklinde görülür.

...ulärning bolğusi bälälärini häm öziçä täsävvr qılär, quvânär edi.

Bu ekin, *Türkmen* ve *Azerbaycan Türkçelerinde* ise kullanımı bulunmamakta-

dır.

b-) Geçmiş Zaman Kavramı Taşıyan Sıfat-fiiller

Geçmiş zaman sıfat-fiili –dık, -dik, -duk, -dük; -mış, -miş, -muş, -müş ekleriyle yapılır.

—dık, -dik, -duk, -dük sıfat-fiil eki ile yapılanlar

Tanıdık yüz, çalmadık kapı, başvurmadık yer, söylenmedik söz, tanıdık biri vb.

Bu ortaç de iyelik eki alarak ad öbeği kurar.

Seher yelinin estiği

Esip yolumu kestiği

Ala gözlümün bastığı

Yollar ben olsam ben olsam

Yunus Emre

Bu sıfat-fiil eki ad durum eklerini aldığında ortaç olmaktan çıkar, adlaşır.

Onun bu konuda hiçbir şey bilmediğine inanıyorum.

Kazandığında çok harcıyor.

“-dık,-dik / -duk, -dük” sıfat-fiil eki *Türkmen Türkçesinde* “-dık / -dik”,

Buu cahanda çözülmedik nahar (Türkmen Türkçesinde “-dık” sıfat-fiil ekinin olumsuz şekli “-madık” olarak görülür.)

Azerbaycan Türkçesinde “-dıg, -dik / -dug, -dük” şeklinde görülür.

Oxuduğun kitab

Bu ekin, *Özbek Türkçesinde* ise kullanımı bulunmamaktadır.

—mış, -miş, -muş, -müş sıfat-fiil eki ile yapılanlar

Susamış çocuk, solmuş çiçek, olmamış meyve, bitmemiş senfoni vb.

... elimi uzatıp bu yanımdaki pırıl pırıl su içinde uzanmış mahluka

değdirebilirdim.

(S. Faik Abasıyanık)

İşte tepeden tırnağa duyumlar haline gelmiş gürbüz bir tabiat.

(S. Kemal Yetkin)

‘‘mış, -mış / -muş, -müş’’ sıfat-fiil eki *Özbek* ve *Azerbaycan Türkçesinde* ‘‘-mış’’ olarak kullanılmaktadır. Bu ekin *Türkmen Türkçesinde* ise kullanımı yoktur. Türkmen Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiil eki ‘‘-dık’’ ekidir.

Bu ädäbiyât, ötmiş täcribäsi bilän hâzirgi zâmân täcribäsini dâim bir-birgä bağlâydigän ädäbiyât bolädi. (Özbek Türkçesi)

Nene, mene yağ gönder,

İnekleri sağ, gönder!

Balalamamış düyeden,

Çalhalanmamış yağ gönder! (Azerbaycan Türkçesi)

c-) Geniş Zaman Kavramını Taşıyan Sıfat-fiiller

Geniş zaman anlamı taşıyan sıfat-fiiller –an/-en, -ar/-er (-ır, -ir, -ur, -ür), -maz/-mez ekleriyle yapılır.

Güler yüz, yazar kasa, bilir kişi, koşar adım, görünen köy, gelen adam, taşınmaz mal, sonu gelmez uyku vb.

—ar/-er (-ır, -ir, -ur, -ür) sıfat fiil eki ile yapılanlar

Geniş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil türetir.

Yaşadığı biricik güzel bir anı ebedileştirmek, yaşanıp duran birbirine benzer

Günlerin renksizliğinden kurtulmak... için yazar.

‘‘-ar/-er (-ır, -ir, -ur, -ür)’’ sıfat-fiil eki *Özbek Türkçesinde* ‘‘-r / -är’’,

Källä kesär haydut

Türkmen Türkçesinde ‘‘-ar / -er’’,

Gadır biler (gardaş)

Azerbaycan Türkçesinde ise ‘‘-ar / -er’’ şeklinde görülür.

Axar su; Güler üz; gaynar heyat.

—an/-en sıfat-fiil eki ile yapılanlar

Mutlak bir sıfat-fiil eki olup, fiilleri geniş zaman ifadesiyle sıfatlaştırmaya yarar.

Hafız’ın kabri olan bahçede bir gül varmış;

Yeniden her gün açarmış kanayan rengiyle. (Y. Kemal Beyatlı)

Bu ek kullanımına bağlı olarak şimdiki zaman anlamı da belirtir.

Geçmiş, geçen veya gelecek vakti duymadan,
Aheste çek kürekleri mehtap uyanmasın.

(Y. Kemal Beyatlı)

“-an/-en” sıfat-fiil eki *Özbek Türkçesinde* “-gän”,
—Ätä, äldin zindänni qaräşsin, qamälgän kişi câyidä bolmäsä, änä undä qamäsängiz
bolädi, - debdi.

Türkmen Türkçesinde “-an, -en; -yan, -yen”,

Aak kelebek kovalaap yören (gıız).

Azerbaycan Türkçesinde ise “-gän, -kän, -qan” şeklinde görülür.

Bizden de bir mümkün olsa yad ele

Açılmayan ürekleri şad ele.

—*maz/-mez sıfat-fiil eki ile yapılanlar*

Olumsuz geniş zaman ifade eden sıfat-fiiller türetmeye yarar.

Artık güneş görünmez olur, gök bulutludur,

Rahatça dal, ölüm sonu gelmez bir uykudur.

(Y. Kemal Beyatlı)

“-maz/-mez” sıfat-fiil eki *Özbek Türkçesinde* “-mäs”,

Yängi yolning älläqaysi bir câyidä köz ilğamäs bir çöl bâr edi.

Türkmen Türkçesinde “-maz, -mez”,

Gadır bilmez (gardaş)

Azerbaycan Türkçesinde de “-maz, -mez” şeklinde karşımıza çıkar.

Görülmez ışığ; görmez göz.

Sıfat-fiillerle İlgili Özellikler

* Sıfat-fiiller yan cümle kurar ve kurdukları bu yan cümlenin yüklemi olurlar.

Örneğin; Çok bilmiş çocuk, bu soruda yanıldın.

Yan cümle

* Sıfat-fiiller eylemden türeyen diğer sıfatlarla karıştırılmamalıdır. Tüm eylemsiler gibi sıfat-fiiller de –me ekiyle olumsuz yapılabilir. Diğer sıfatlarla bu açıdan ayırt edilebilir.

Örneğin; Açılmış pencereden dışarı baktı. (sıfat-fiil)

Açık pencereden dışarı baktı. (sıfat)

* -(ı)r, -mez, -ecek, -miş, -dik ekleri çift görevlidir. Bu ekler yüklemde zaman eki olarak kullanıldığında çekim eki, sıfat-fiil yapıtığında yapım eki görevini üstlenirler.

Örneğin; İyi eğitim görmüş elemanlar aranıyormuş.

Yapım eki Çekim eki

Olgunlaşmış şeftalileri topladı.

Yapım eki

Şeftaliler erken olgunlaşmış.

Çekim eki

* Sıfat-fiiller, diğer sıfatlar gibi tamladığı adı düşürünce adlaşır. Adlaşmış ortaçlar eylemsi özelliğini yitirmez.

Örneğin; Çok konuşan öğrenciyi dışarı çıkardı.

Çok konuşanı dışarı çıkardı. (konuşanı adlaşmış sıfat-fiildir.)

Çalışan öğrenciler başarılı olur.

Çalışanlar başarılı olur. (çalışanlar adlaşmış sıfat-fiildir.)

* Adlaşan sıfat-fiiller de ek eylem olarak temel cümlenin yüklemi olur.

Örneğin; Bizim okul şu karşıda görünendir.

(görünen sıfat-fiili –dir ek eylem ekini alarak bu cümlenin dilbilgisi

bakımından yüklemi olmuştur.

* Eylem tabanlarından –me/-ma ekiyle türeyen sıfatlar, sıfat-fiil değildir. Sıfat-fiillerin olumsuz yapılabılır; ancak bu sıfatların olumsuz yapılamaz.

Örneğin; Kabartma harita, asma köprü, süzme bal, takma diş vb.

2.1.3 Zarf-fiiller (Ulaçlar)

Tuncer Gülensoy'a göre, fiillerden yapılan geçici zarflara zarf-fiil (gerundium) denir. Fiil tabanlarına getirilen eklerle kurulan zarf-fiiller, fiillerin tarzını ve zamanını belirten geçici zarflar yaparlar. Tarz bildiren bazı zarf-fiil eklerinde tarz görevi

zayıflamış, bağ görevi ön plana çıkmıştır. Bu bakımdan zarf-fiil için bağ-fiil terimi de kullanılır.⁷⁵

Süer Eker ise zarf-fiiller hakkında şu açıklamaları yapar: ‘‘Zarf-fiil/bağ-eylem/gerundium (adverbial), genellikle bir zaman ya da kişiye bağlı olmaksızın eylemlerden geçici olarak türetilen zarf işlevindeki sözcüklerdir. Zarf-fiiller zarf (ad) ve eylem özelliklerini birlikte gösterebilir. Kimi araştırmacılarca, zarf-fiillerin bulunduğu tümceler, herhangi bir yargı bildirmeseler de, bu özelliklerinden dolayı birleşik olarak nitelendirilir. Zarf-fiiller, zarf niteliklerinin bir gereği olarak zaman, tarz ya da bağ bildirirler; -arak’ta ve -a...-a’da tarz; -ıp’ta bağ görevi baskındır. -madan’da ise tarz ve zaman anlamları birlikte bulunur. -ken zarf-fiil eki, diğer zarf-fiil eklerinden farklı olarak kip eklerinin üstüne gelir, uyumlara girmez. -A zarf-fiil eki ise, bu işlevleri ile ancak ikilemelerde kullanılır. -A, sapa (<sap-a), göre (<gör-e) gibi pek çok sözcükte ise yapım eki niteliği kazanmıştır.⁷⁶

Sezai Güneş’e göre ise zarf-fiiller, hareket ifadesini kaybetmeden, zaman/tarz ifade eden bir zarfa dönüşen fiiller denir. Yüklenebilecek bir fiilden ibaret sözler, zarf-fiil grubu denilen yan cümle oluşturur ve bir temel cümlede zarf tamlayıcısı göreviyle kullanılır.⁷⁷

Bize göre de zarf-fiiller, eylemden türeyip yan cümle kuran ve kurduğu yan cümleyi başka bir cümlecige bağlayan eylemsilerdir.

Dilimizde kullanılan başlıca zarf-fiil ekleri şunlardır: ‘‘-ıp, -ip, -up, -üp’’, ‘‘-erek, -arak’’, ‘‘-ken’’, ‘‘-meden, -madan’’, ‘‘-ınca, -ince, -unca, -ünce’’, ‘‘-maksızın’’, ‘‘-alı, -eli’’, ‘‘-r/-maz’’, ‘‘-dıkça, -dikçe, -dukça, -dükçe’’, ‘‘-a...-a’’, ‘‘-alı, -eli’’, ‘‘-ı, -i, -u, -ü’’, ‘‘-dığında’’ vb. Şimdi bu zarf-fiil eklerini gruplandırarak inceleyelim.

a-) Tarz ve Bağ Anlamı Taşıyan Zarf-fiiller

—A...-A Zarf-fiil Eki

⁷⁵ Tuncer GÜLENSOY (2001), ‘‘Türkçede Fiil Çekimleri’’, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Yargı, Ankara, s. 143 – 144

⁷⁶Süer EKER, *age*, s. 303

⁷⁷ Sezai GÜNEŞ, *age*, s. 218

Günümüzde, bağımsız zarf-fiil oluşturma işlevini yitirmiş gibidir. Bu ekle türeyen ve zarf olarak kullanılan örnekler geçe (geç-e) ve kala (kal-a) kelimeleridir. Bu kelimeler de artık edatlaşmış durumdadır.

Örneğin; Atatürk, 10 Kasım 1938’de, saat dokuzu beş geçe, hayata gözlerini kapadı.

Saat ona çeyrek kala burada ol.

Aybaşına on gün kala maaşı tüketti.

Günümüzde ise –a...-a zarf-fiili daha çok şu görevlerde kullanılmaktadır:

1-) Tekrarlanan fiillerden tarz ifadeli zarflar üretir.

Örneğin; Güle güle yanıma yaklaştı.

Gide gide bir söğüde dayandım.

Koşa koşa yanıma geldi.

Seni burada bekleye bekleye bir hal oldum.

Ben buralara düşe kalka geldim.

2-) Biri asıl, diğeri yardımcı fiil durumundaki iki fiili birbirine bağlayarak birleşik fiil oluşturur.

Örneğin; Bu evi almaya gücü yetebilir. (yet-e-bil-)

Biraz çalışırsa okumayı sökebilir. (sök-e-bil-)

Bu işi çok rahat yapabilir. (yap-a-bil-)

Bu ek, *Özbek Türkçesinde* ‘‘-ä / -y’’,

Yolning ikki çetigä bir hıldä sâlingän äppâq üylär körinä başlädi.

Türkmen Türkçesinde ‘‘-a / -e’’,

—Hoca, aağlama, rahatlan, buu göz yaaş etmeğñ sebäabini düşündir diyip, oña hööre – kööşe etmääge başlaapdırlar.

Azerbaycan Türkçesinde ise ‘‘-a / -e’’ şeklinde görülür.

Sevine – sevine içeri girip gördüler: Bir ayı, bir gurd, bir de tülkü oturub söhbet eleyir.

—*Arak Zarf-fiil Eki*

Tarz ifadeli zarf-fiiller üretir. Bu zarf-fiil eki, oluşturdukları önermelerle birlikte kendilerinden sonra gelen eylemlerin ya da eylemsilerin ne durumda yapıldıklarını gösterirler.

Örneğin; Çocuk koşarak içeri girdi.

Fıkrayı gülerek anlatıyordu.

Oysaki insan sevincini büyülterek anlatmalı, üzüntüsünü kısaltarak.

Bu ek bağlama zarf-fiili görevinde de kullanılır.

Örneğin; İçeriye gülümseyerek girdi ve kaşlarını çatarak konuya başladı.

—erek zarf-fiilinin özneleri, çoğu kez, sondaki yüklemde de öznesi olur.

Örneğin; Deniz koşarak araca yetişti.

“-arak / -erek” zarf-fiil eki, *Özbek Türkçesinde* “-ärâq”,

Miyäsidedä, ümridä birinçi märtäbä olärâq, äcib vä şirin xayâllär äylänärdi.

Azerbaycan Türkçesinde ise “-arag / -erek” şeklinde görülür.

Gelerek; hirslenerek; oxuyarag; dişleyerek.

Bu ekin, *Türkmen Türkçesinde* ise kullanımı bulunmamaktadır.

—*I Zarf-fiil Eki*

Getirildiği asıl fiili “ver” yardımcı fiiline bağlayarak, tezlilik ifadesi taşıyan birleşik fiiller oluşturur.

Örneğin; Arkadaşlar söylediklerimi yazıveriniz. (yaz-ı-ver-)

Çoktandır görünmüyordu, bugün geliverdi. (gel-i-ver-)

Çocuk cenazede gülüvermesin mi? (gül-ü-ver-)

“-ı” zarf-fiil eki *Özbek*, *Azerbaycan* ve *Türkmen Türkçesinde* görülmez.

—*İp Zarf-fiil Eki*

Bu zarf-fiil ekleri, özneleriyle kipleri ve çekimleri eşit olan eylemleri, eylemsileri birbirine bağlar. Bu nedenle –ıp yapılı zarf-fiiller, kendilerinden sonra gelen eylemle ve eylemsiyle özne ve zaman bakımından bir olmalıdır.

Örneğin; İnsanların ve her şeyin yüzünden maskeyi çıkarıp atmalıyız.

(Montaigne)

Dün gene arayıp hatırımı sordu. (“arayıp” zarf-fiiliyle “sordu” eyleminin

Özneleri “o”dur. İkisi de dili geçmiş zaman

Kipinin 3. tekil şahsıdır.)

—İp yapılı zarf-fiiller, kendi tabanından türemiş eylemlere yalnız pekiştirme ayırtısı katar.

Örneğin; Durup dururken neden tartışırlar.

Senin alıp alacağın budur.

—İp yapılı zarf-fiillerin yinelenmesi anlatıma sıklık ayırtısı katar.

Örneğin; Gidip gidip dışarıya bakıyordu.

Durup durup babasının ne zaman geleceğini soruyordu.

—İp yapılı zarf-fiiller, durmak eylemiyle kalıplaşarak sürerlilik anlamlı eylem gövdesi oluşturur. Bu durumda temel cümlenin de yüklemi olur.

Örneğin; Adam durmadan konuşup duruyordu.

Çocuk koltuğun üzerinde tepinip durdu.

“–ıp” zarf-fiil eki, *Özbek Türkçesinde* “–(i)b”,

Murat Demir ailesi orinlärädän turib eşikkä tàmàn yürüdi.

Türkmen Türkçesinde “–(i)b”,

—Ovnuq uşak zaatlara baş galdırıp, ulı ulı gürlemeğin.

Azerbaycan Türkçesinde ise “–ıb / -ub” şeklinde görülür.

Bir gün yine Molla ahşam eve gelib görür ki, arvadın alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy...

b-) Zaman Anlamı Taşıyan Zarf-fiiller

—Madan Zarf-fil Eki

—Madan eki zaman veya tarz ifadesini taşıyan zarf-fiiller türetir.

Örneğın; Uçmakta konmadan, kıyısız bir denizde ruh;

Benzer mi böyle bir kuşa Tufan içinde Nuh?

(Y. Kemal Beyatlı)

Onunla konusmadan buradan gitmem.

Bu ekin –madan/-meden evvel; -madan/-meden önce şeklindeki zaman ifadeli kullanılışı da yaygındır.

Örneğın; Ölmek değildir ömrümüzün en feci işi,

Müşkül budur ki ölmeden evvel ölür kişi.

(Y. Kemal Beyatlı)

“-madan / -meden” zarf-fiil eki *Özbek Türkçesinde* “-mäsdän”,

Körinmäsdän âqadi, çırâqlärni yâqadi.

Türkmen Türkçesinde “-maan / -mään”,

Hoca yekece söz hem aytmaan aldığına gülmääge başlayaar.

Azerbaycan Türkçesinde ise “-madan / -mädän” şeklinde karşımıza çıkar.

—Tâşâkkür edirik. Oturmadan ävväl äl-üzümüzü yusag...

—Ken Zarf-fil Eki

Sadece ‘‘i-’’fiiliyle kullanılan ve zamanla bu fiille kalıplaşarak (<i-ken <i-ken) şeklini kazanan zarf-fiil ekidir. Genellikle ‘‘i-’’ fiili düşünülerek kullanıldığı gibi ‘‘iken’’ şekline de rastlanabilmektedir.

Örneğin; Eve giderken (gider iken) bana uğra.

Sokaklarda yürürken (yürür iken) hep seni düşünürüm.

Çocuk hızla koşarken (koşar iken) taşa takılıp düştü.

—ken zarf-fiil eki ‘‘i-’’ fiilinin etkisiyle hem çekimli fiillerle hem de isimlerle birlikte kullanılabilir. Şöyle ki:

1-) Çekimli fiillerle birlikte kullanıldığı takdirde ‘‘...dığı zaman’’ karşılığında zaman veya tarz bildiren zarf-fiiller türetir.

Örneğin; Som gümüşten sular üstünde, giderken ileri,

Ta uzaklarda şafak bir bir açar perdeleri.

(Y. Kemal Beyatlı)

2-) İsimlerle kullanıldığı takdirde yalnızca zaman ifadeli zarf-fiiller üretir.

Örneğin; Ölüm size ne sağken kötülük eder, ne ölyüken; sağken etmez, çünkü hayattasınız; ölyüken etmez, çünkü hayatta değilsiniz.

(Montaigne)

‘‘-ken’’ zarf-fiil eki *Özbek Türkçesinde* ‘‘-kän’’,

Sultânıxân toygä bir neçä kün qalgändä ânäsinikigä ketgän edi. Ketärkän kimdän soräb – icäzät älib ketişini bilälmädi.

Türkmen Türkçesinde ‘‘-kaa / -kää’’,

Çolpan çıkıp baryärka telefon cıññırdadı.

Azerbaycan Türkçesinde ise ‘‘-kän’’ şeklinde görülür.

Mehmet Kürşad gähgähälär içärisindä uğunärkän Cengiz Bäylä Häyat yoldaşı häfifcä gülümsäyirdi.

—*Dıkça Zarf-fiil Eki*

Zaman ifadesi taşır. Kendinden sonra gelen yüklemnin hangi vakitlerde yapıldığını belirtmeye yarar.

Örneğin; Sürekli sevgiyi duydukça anne topraktan,
İçimde korku nedir kalmıyor yok almaktan.

(Y. Kemal Beyatlı)

Kadın konuştukça açılıyordu.

Yağmur gittikçe artıyordu.

Bu konuyu anlattıkça seni hatırlıyorum.

Onu gördükçe huzursuzlaşıyor.

“-dıkça / -dikçe” zarf-fiil eki, *Türkmen Türkçesinde* “-dıkça / -dikçe”,

Siziñ gara saçlarıñız caalardıkça

Azerbaycan Türkçesinde ise “-dıgça, -dikçe / -dugça, -dükçe” şeklinde görülür.

Yedükçe; oxudugça; yazdıgça; gördükçe.

Bu ekin, *Özbek Türkçesinde* ise kullanımı bulunmamaktadır.

—*Inca Zarf-fiil Eki*

“-dığı zaman” ifadesini taşıyan zarf-fiiller üretir. Bu zarf-fiil eki, kendisinden sonra gelen eylemin ya da eylemsinin, hemen, kendisinin ardı sıra yapıldığını, yapılacağını gösterir.

Örneğin; Hülyası kalmayınca hayatın ne zevki var?

Bitsin hayırlısıyla, bu beyhude sonbahar!

(Y. Kemal Beyatlı)

Deniz eve gidince beni arasın.

Buraya gelince mutlaka bizi arar.

Çocuk hızlı koşunca düştü.

“-ınca / -ince” zarf-fiil eki *Özbek Türkçesinde* “-gäç (-käç, -qaç)”,

Buni eşitgäç, xadiçäxân üzil-kesil öz fikrini bildirä qoydi.

Türkmen Türkçesinde “-ınca, -ınça”,

Açılınca; bolınca; galınca; géyince

Azerbaycan Türkçesinde ise “-ınca, -unca” şeklinde görülür.

Malın mal olunca, bazarın bazar olsun.

“-ınca / -ince” zarf-fiil eki *Özbek Türkçesinde* aynı zamanda “-günçä (-künçä, -qunçä)” şeklinde de görülebilmektedir.

Men cıqqunçä Märyäm kiyinib bolgän edi.

—Alı Zarf-fiil Eki

“-dıktan sonra”, “-den beri” ifadesiyle zaman belirten zarf-fiiller türetmekte kullanılır. Zaman anlamı katan bir zarf-fiil eki olan –alı, kendisinden sonra gelen gelen yüklem başlangıcını belirtir.

Örneğin; Yola çıkalı yaklaşık bir saat oldu.

Sen gideli yüzü gülmüyor.

Evden ayrılalı rahat yüzü görmediler.

—Alı zarf-fiil eki başladı başlayalı, gittim gideli, geldik geleli biçimlerinde de görülebilir ve olayın sürüp gittiğini anlatır.

Örneğin; Sen gittin gideli çok mutsuz.

“-alı / -eli” zarf-fiil eki *Özbek Türkçesinde* “-gäli (-käli, -qali)”,

Men sizni âlib ketgäli keldim.

Türkmen Türkçesinde “-alı, -eli” şeklinde karşımıza çıkar.

Baar, aydalı, bolaayanda hem meniñ gövrääm tutuşlıgına yeke yumrulça daa yook aahrırın.

Bu ek, *Azerbaycan Türkçesinde* ise görülmez.

—*R...-Maz Zarf-fiil Eki*

Geniş zaman kiplerinden üçüncü tekil kişilerin olumlu ve olumsuzlukları art arda kullanılarak pekişik bir artçıl zarf-fiil eki yapılır.

Örneğin; Eline soruyu alır almaz yanıtlayıverdi.

Masaya oturur oturmaz seni sordu.

İçeri girer girmez seni aradı.

“-r...-maz” zarf-fiil eki, *Azərbaycan Türkçesinde* de “-r...-maz”,

Oxuyar oxumaz; yatar yatmaz.

Türkmen Türkçesinde ise “-aağada / -ääğede” şeklinde görülür.

Ol kitaaphaanaa barağada

Bu ekin, *Özbek Türkçesinde* kullanımı bulunmamaktadır.

—*Maksızın Zarf-fiil Eki*

Zaman ifadesi taşıyan zarf-fiiller türetmeye yarar.

Örneğin; Ufkunda bir dakika görünmeksizin kara,

Hür gökte, hür denizde uçar, hür ufuklara.

(Y. Kemal Beyatlı)

Kadın boş sokaklarda durmaksızın yürüyordu.

Yağmur şehrin üzerine dinmeksizin yağıyordu.

“-maksızın / -meksizin” zarf-fiil eki, *Özbek Türkçesinde* “mäy (in)” şeklinde görülür.

Bu ekin, *Türkmen* ve *Azərbaycan Türkçelerinde* kullanımı bulunmamaktadır.

Äzizä yumşaqınä küldi. U bu sâddä açığ köngil yigitgä nimä deb cävâb berişini bilmäy qaldi.

Därhâqıqat, bā’zi bālälär, deyärli birinçi sinfdän başläb, ädäbiy tildä oqış, yâzişlärigä qarämäy, öz şähärläri, qışlâq ve rayonläri lähcäläridä, yä’ni mähälliy söz hämdä

ibâralärdä gäpläşädilär, ädäbiy sözlärni ğäyritäbiy tälâffüz bilän qoşıçälär qoşġän hâldä sözläydilär.

Özi äddiy bir kârnäy,
Tili yoq, sözlär häy – häy,
Dunyâning tört burçidän
Xabär berädi tinmäy.

—*Dıġında Zarf-fiil Eki*

Zaman ifadesi taşıyan zarf-fiiller türetmeye yarar.

Örneġin; Sen gittiġinde mevsim yazdı sevgilim.

O sözləri yazdıġında yaşı henüz on sekiz idi.

O sözləri söylediġinde kırılacaġını pek tahmin etmemiş.

Bunların dışında yazı dilinde bulunmayan, Anadolu aġızlarında kullanılan “-anda” ve “-ıcaq” gibi zarf-fiil ekleri de vardır.

“-anda” zarf-fiil eki, *Özbek Türkçesinde* “-gändä (-kändä, -qandä)”,

Çinnigül yärim yolgä yetgändä toxtäb qayrildi.

Aġdäm şähri oqqa tutilgändä ävväl komändirlär qâçtilär.

Türkmen Türkçesinde “-anda / -ende”,

Mazaarımñ üstüne ot bitende

Baar, aydalı, bolaayanda hem meniñ gövrääm tutuşlıġına yeke yumrukça daa yook aahrırın.

Ääyneġin giice
Ayrıp yatanda,
Näädip düyş göryään
Uukaa batanda?

Azerbaycan Türkçesinde de “-anda / -ende” şeklinde karşımıza çıkar.

Heyder Baba ıldırımlar şahanda

Seller, sular şakkıldıyub ahanda

Kızlar ona saf bağılyub bahanda.

Heyder Baba kehliklerün uçanda

Köl dibinnen davşan kalhub kaçanda

Bahçalarun çiçeklenüb açanda.

Heyder yeli çardahları yıhanda

Novruz güli, kar çiçeği, çıhanda

Ağ bulutlar köynekerin sıhanda

Zarf-fiillerle İlgili Özellikler

* Diğer eylemsiler cümlede herhangi bir öge görevini üstlenirken zarf-fiiller zarf tümleci görevini üstlenir.

* Zarf-fiiller de tıpkı isim-fiil ve sıfat fiillerde olduğu gibi yan cümle kurar ve kurdukları bu yan cümlenin yüklemi olurlar.

* Zarf-fiiller az da olsa ek eylem olarak temel cümlenin yüklemi olurlar.

* Zarf-fiillerin olumsuzları “-me, -ma”; “-maz,-mez” ekleriyle yapılır.

* Zarf-fiiller çatı eki alır, eylemler gibi kişi ve zamana göre çekimlenebilir.

* Bazı zarf-fiiller ad tamlaması kurabilir.

Örneğin; Onun geldiğini görmedim.

(“geldiğini” zarf-fiili isim tamlamasında tamlanan görevinde kullanılmıştır.)

2.2 ÖZBEK TÜRKÇESİNDE EYLEMSİLER

Özbek Türkçesinde eylemsiler üç kısımda incelenir. Bunlar; **a-)** İsim-Fiiller, **b-)** Sıfat-Fiiller, **c-)** Zarf-Fiiller.

Şimdi bunları sırasıyla inceleyelim.

2.2.1 SIFAT-FİİLLER (Sifätdâş)

Özbek Türkçesinde sıfat-fiiller, sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı erklerle fiilin zamana bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şeklidir şeklinde tanımlanır.⁷⁸

Gän Sıfat-fiil Eki

–Gän Ekinin Kökeni ve Gelişimi

—Gän ekinin kökeni ve tarihi gelişimi konusuna Ali Akar yazmış olduğu “–Gän Eki” adlı makalesinde değinmiş ve bu konuyu bazı bilim adamlarından da alıntılar yaparak detaylı bir şekilde vermiştir. Ali Akar’a göre –gän ekinin kökeni ve tarihi gelişimi şu şekilde anlatır: “ –Gän ekinin kökeni ve gelişmesi ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. W. Bang, ekin –IG fiilden isim yapma eki ile –An sıfat-fiilinden meydana geldiğini, –AGAn (<A-GAn)’a benzediğini ve onun gibi zamanla kısaldığını ileri sürmüştür. Bu görüşü kabul etmek için –An sıfat-fiilinin Eski Türkçe döneminde varlığını varsaymamız gerekmektedir. Oysa bu ek çok sonraları (XIII. Yüzyıl) yalnızca Oğuzcada görülmektedir. Gustaf John Ramstedt de eki –GA+n ile açıklamıştır. Carl Brockelmann ise ekin yapısından çok Uygur ve Oğuz lehçelerindeki durumunu incelemiş, sonundaki –G’nin Oğuz lehçelerinde düşerek –An şeklini aldığını, –Kan şeklinin ise benzeşme sonucu oluştuğunu ileri sürmüştür. Brockelmann, Oğuzcadaki —An şeklinin ses ünsüz düşmesi yoluyla meydana geldiğini savunmuştur. (<çıkan<çıkgan<çıkan).

Ekin fiilden sıfat isimleri yapan –Ga ile başka yapılarla kalıplaşmaya çok müsait olan –n vasıta hali ekinin kaynaşmasıyla meydana gelmiş olabileceği akla yakın durmaktadır.

—Gän ekli şekiller, belgeli Eski Türkçe metinlerinde ancak birkaç kelimedede isim yapma işlevi ile karşımıza çıkmaktadır. Köktürkçe’de tabışgan “tavşan”, kapgan “fatih” (Bögü Kagan’ın unvanı), Eski Uygurcada Mani çevresi metinlerinde bazgan “çekiç basan”, Budist çevreye ait metinlerde sıçgan “sıçan”, ugan “muktedir” gibi birkaç örnekte görülmektedir. Bunun yanında Budist metinlerinden “Mayrısimit” ve “Prens Papamkara Kalyanamkara” da bu eke rastlanmaktadır.

⁷⁸ Volkan ÇOŞKUN (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara, s. 190

—DIK, -GI, -SIG, -MIŞ gibi yaygın sıfat-fiil eklerinin yanında –GAn ekinin bu dönem metinlerinde fazla görülmemesi, çeşitli sebeplerle izah edilebilir. Bunun en kuvvetli sebebi olarak, Köktürk ve Uygur dönemi metinlerinin diline esas olan diyalektlerde, ekin, bu özelliğinin kullanılmamasını düşünebiliriz. Yani dillerin gramer kategorisinde yer alan türlü eklerin, yerlerini, daha sonra başka yapılarla bırakmaları Türk lehçelerinde yaygın olarak görülebilmektedir.

Divanu Lügati't-Türk'te bu ekle ilgili örnekleri sıralayan Kaşgarlı, -GAn ekini daha çok Kıpçakların kullandığı; Oğuzların ise bunun yerine –ak şeklini tercih ettiklerini anlatıyor. Kıpçakların buşgan “içi sıkıntılı kimse” şeklindeki kelimelerine karşılık olarak Oğuzların buşak'ı kullandıklarını söylüyor. Yine, Kaşgarlı, “Rum ülkesinden Çine dek olan oğuzlarla göçebeler, işin devamına belge olan k ile g'yi yeğnilik için atarlar”, diyerek, ekin başındaki g-/g-'nin 11. yüzyıl ortalarındaki Oğuzca'da kullanılmadığı haberini vermektedir. Bu bilgiler, Oğuzcanın yazı dili olma tarihini aydınlatması ve diğer lehçelerle ilişkilerini göstermesi bakımından da ayrıca büyük değer ifade etmektedir.

Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren sıkça karşılaştığımız bu ek, Kıpçak ve Eski Uygur yazı dillerinde yaygın bir sıfat-fiil eki olarak karşımıza çıkar. Tarihi lehçelerden Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde –Gan; Codex Cumanicus'da sıfat olarak –Gan ve isim olarak da –Kan şeklinde görülmektedir. Çağatay Türkçesinde –Gan, -Kan (nadiren Oğuzcalaşmış şekliyle –An) şekillerinde görülmektedir.

—GAn eki, çağdaş Uygur lehçelerinden Özbekçede –Gan/-Kan şeklinde, Yeni Uygurcada ise –Gan/-Kan şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakçada GAn; Kırgızcada GAn, Gon; Karaim Türkçesinde –xan, -kan, -gan, -g'an, —k'en, -g'en; Karaçay-Balkar Türkçelerinde –Gan şeklinde görülmektedir.

Oğuz grubu yazı dillerinde, -GAn sıfat-fiilinin yerini ve görevini –An yapısı üstlenirken –GAn eki de kalıplaşma yoluyla isim yapma görevini üzerine almıştır. W. Bang, çalışkan, yapışkan, alıngan gibi örneklerde –G'nin düşürülmemesini, ekin sıfat-fiillik özelliğinin unutulmasına bağlamaktadır. Diğer bütün sıfat-fiil eklerinden kalıcı isimler yapılırken –An ekiyle çok sınırlı sayıda kalıcı isimler yapılmakta, bu ekin isimle ilişkisi, yalnızca sıfat-fiillik göreviyle, geçici olarak kurulmaktadır. –An eki, kalıcı isimler yapma görevini Türkiye Türkçesinde “adeta” fiilden süreklilik, fazlalık bildiren –GAn/-KAN sıfat yapma ekine devretmiş gibidir.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu eke sıfat-fiil eki olarak rastlanmaktadır. Ekle yapılmış birçok isim örneğine Anadolu ağızlarında rastlanması, —GAn’ın Oğuzcada erken dönemde kalıplaştığını göstermektedir.

Dayangan ‘‘dayanıklı, sert, metin, sağlam’’ (DS IV, 1386), ıırgan ‘‘çok bağıran kimse’’ (DS III, 1161), ıgilgen ‘‘amurlu’’ (DS III, 1233), ağırgan ‘‘zil alan; tellal; mubaşir; terbiyesiz; dile düşmüş kadın’’ (DS III, 1037), burulgan ‘‘hortum’’ (DS II, 802), buyurgan ‘‘kaynana’’ (DS II, 809).

Çağdaş Oğuz grubu yazı dillerinden Azerbaycan Türkçesinde –An/-yAN; Türkmencede –An/-An; Gagauzcada –An şeklinde ve sıfat-fiil göreviyle kullanılmaktadır.

Toparlamak gerekirse, Köktürk ve Uygur metinlerinde bir iki örnekte isim eki olarak kullanılan –GAn eki, Karahanlı Türkçesi metinlerinde yaygın ve işlevsel bir sıfat-fiil eki olarak görülür. Ekin, değişik anlam ve görevlerde Uygur, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde kullanıldığını görmekteyiz. Bunlardan Oğuzca, eki, yalnızca kalıcı isim yapma görevi ile sınırlarken, Uygur ve Kıpçak lehçeleri ona zaman işlevini yükleyerek kullanım ve anlam alanını genişleteceklerdir.⁷⁹

W. Bang’de ‘‘–Kan/-Gan Eki Üzerine’’ adlı makalesinde bu ek hakkında şunları söyler: Beni buraya kadar takip eden, Osm. Unutkan, yapışkan, ulaşkan, alışkan kelimelerindeki –kan, -gan vs. partisipiyle kolayca birleştirip birleştiremeyeceğimiz hususunda bende kuvvetli şüpheler uyandığını anlayacak ve belki hak da verecektir. Biz daha ziyade, yukarda verilen kelimelerde partisip menşeinin tamamen unutulmuş olduğunu ve bu sebepten de ekin başındaki sesin, hakiki partisiplerde düştüğü halde, korunmuş olduğunu kabul etmeye mecburuz der ve W. Bang bu sözleriyle unutkan, yapışkan, alışkan, ulaşkan gibi örneklerde –G’nin düşürülmeyişini, ekin sıfat-fiillik özelliğinin unutulmasına bağlamaktadır. W. Bang aynı makalesinde bir taraftan bu —kan, -gan (<ka-n), diğerk taraftan da –kak, -gak (<ka-k? Fakat vokalin kısmen mevcut uzunluğu düşünölsün!) ve –kaç, -ga (<ka-;  soyut isim yapma ekidir) ekleri arasında eski ilişkilerin mevcut olduğu fikri, kolayca reddedilemez düşüncesini savunur.

Yine W. Bang’a göre, -gan ekinin, bir karakteristik belirti haline gelmiş ve tekrarlanan, alışkanlık şeklinde eylemi ifade eder ve bununla ilgili Osm.daki dogurgan

⁷⁹ Ali AKAR, ‘‘–GAn Eki’’, *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20 – 26 Eylül 2004)*, TDK, Ankara, 2004

“doğurgan, çok doğuran”, dokuşkan “dalaşkan, kavgacı” ve darılğan “dargın, öfkeli, kızgın” örneklerini verir.

Ayrıca –kan ekinin yanında görülen –kın, –kun vs. ekini bozulmuş olarak kabul eder ve bununla ilgili unutkan, –kın; üşengen, –gin “üşengeç, tembel”; –a-‘lı şekil çok defa yoktur: dargın “öfkeli, hiddetli, kızgın”; Osm. çapkun “hızlı koşan, koşucu, qui marche beaucoup” vs. örneklerini verir. Ve –kın, –gin ekinin Osmanlıcada, diğerlerine göre daha çok sevildiğini, ekin isim köklerinde dahi kullanılmasının da herhalde bu sebepten olacağını belirtir. Örneğin; en “en, genişlik” vs. engin “geniş, açık deniz”. W. Bang bu sesçe bozulma olayının yeni tarihli olmadığını ve bunun “kıvılcım” manasındaki uçkun kelimesinde görülen –u- sesinden de çıkarılabileceğini söyler.⁸⁰

—Gan/-Kan eki belirli görevler üstlenebilmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde —gan/-kan ekinin üstlenmiş olduğu görevlerden bahsedeceğiz.

a-) Sıfat-fiil eki olarak –GAn

Sıfat-fiil olarak kullanılan –GAn ekinin en önemli işlevi, fiillerden aşırılık, fazlalık ifade eden, geniş zaman sıfat-fiilleri yapmasıdır. Muharrem Ergin yazmış olduğu “Türk Dil Bilgisi” adlı kitabında –GAn ekinin günümüz Türkiye Türkçesindeki –An partisip ekinin karşılığı olduğunu ve çok heceli fiillerden aşırılık ifade eden isimler yaptığını belirtir.⁸¹ –GAn eki bu işleviyle yani sıfat-fiil yapma göreviyle günümüz Kıpçak lehçelerinden Tatarca, Kazakça ve Kırgızca’da geçmiş zaman, Kırım Tatarcasında ve Yeni Uygur lehçelerinde de geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır.

Yeni Uygur lehçelerinden bir tanesi olan Özbek Türkçesinde –GAn sıfat-fiil eki Türkiye Türkçesindeki –an/-en eki ile aynı işlevdedir ve geniş ölçüde kullanılan bir ektir. Bu ek, Özbek Türkçesinde geniş zaman ifade eden bir sıfat-fiil eki olarak kabul edilir. Ancak zaman eki olarak kullanıldığı da görülür.

Bu ek Özbek Türkçesinde sonu –k ile biten eylem tabanlarına –kän, sonu –q ile biten eylem tabanlarına ise –qan şeklinde gelir.

Ärpä **ekkän** ärpä älä,

Buğdây **ekkän**-buğdây. “Arpa eken arpa alır, Buğday eken buğday” Maqallär 271

⁸⁰ W.BANG, (Çev.: İlhan Çeneli), “-Kan/-Gan Eki Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, Sayı: 34, Ankara, 1985

⁸¹ Muharrem ERGİN (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul

Ter çıqqandän cän çıqmäs. “Ter çıkandan can çıkmas” Maqallär 274

Oqıgän bilmäs uqqan bilär. “Okuyan bilmez anlayan bilir. (Tecämli Bâla-Becämli Bâlâ 267)

Öziñden çıkkaniñ hem gäh
Öziñge sırmadı hançer,
Munâfık totiler, zağlar,
Tāvusir azmı tarihde?
“Kendinden çıkanında bazen,
Sana sapladı hançer,
Fesal papağanlar, karğalar,
Tavuslar az mı tarihte? Tarihde 35

Oqıgän başqa uqqan başqa. “Okuyan başka anlayan başka” (Tecämli Bâla-Becämli Bâlâ 267)

Äyniqsä, mingbâşi, ağzigä paxtä tuqqan kâbi ciddi sükütgä tälmişdi... “Bilhassa binbaşı ağzına pamuk tıklmış gibi derin bir sessizliğe dalmıştı.” Yänä Âldim Sâzi 104

Yerdän çıqqan hâsilning qançäsi öz koligä kirib, qançäsi Miryâqub âmbârigä tökilgänini... bilgän emäs. “Topraktan çıkan ürünün ne kadarının kendi eline kaldığını, ne kadarının Miryakub’un ambarına döküldüğünü bilmemiş.” Yänä Âldim Sâzimni 71

Şarak-şarak kaynab çıkkän bulaklar
Her karanğu, korkınç tünnin betide
Şifa isteb kelmesin der, konaklar.
“Şakır-şakır kaynarak çıkan bulaklar
Her karanlık, korkunç gecenin çehresinden
Şifa isteyerek gelmesin der, duraklar.” Buzılğan Öлкеke 311

*Tarihiñ bilmek, halkım,
Miñte Firdevsi kerek,
Çünki bir bar **çekkan** āhiñ
Miñte dāstān, özbegim.*
“Tarihini yazmaya, halkım
Bin tane Firdevsi gerek,
Çünkü bir kez çektiğin ahın
Bir tane destan, Özbeğim.” Özbeğim 29

*Ğurur bu, e'tikāt bu,
cebhelerde şānlı musret bu,
Vatan bu, çaresiz közlerge
cökken mengü hasret bu,
Bu birlikde gāhi
küydürüb, bağrımın kan eyler,
bu közler imtahān eyler...*
“Gurur bu, inanç bu
cephelerede şanlı zafer bu,
Vatan bu, çaresiz gözlere
çöken sonsuz hasret bu,
Bunlar birlikde bazen
yandırarak, bağrımı kan eder,
Bu gözler imtahan eder
bu gözler imtahan eder... Feyzulla Hocayev Kızları 35

*Üyidä vaqtidä Rāzzāq yā arıq boyidägi kökätläрни yulib, yā eşik vā dārvāzälärning
boşalıb qālgān zāncirlärini mähkämäläb yāki hävlidä otin qırqıb, yā bolmäsä ikki qoli
ārqasidä, dām içkärigä kirib, dām täşqarigä çıqıb, dām hävligä ötib, läblärini äri
caqqan ädämädäy āğız açmäsdän, indämäsdän yürä berädi... “Rezzak, evde olduğı
zamanlarda ya ark boyundaki otları yolup, ya kapı ve pencerelerin gevşemiş zincirlerini
sağlamlaştırıp ya avluda odun kırıp veya olmadı iki eli arkasında, bazen içeri girip,*

bazen dışarı çıkıp, bazen avluya geçip, dudaklarını arı sokmuş adam gibi ağız açmadan, konuşmadan yürür...’’ Yänä Äldim Sâzimni 28

Ävvälä bu sözni özgälär äytsin,
äytsinlär közläri sevinçgä tolib,
elniñ baxti üçün ümrini **tikkän**
şâirlär äytmäsin birinçi bolib.

‘‘Söylesin bu sözü başkaları,
Söylesin içi sevinçle dolarak,
Yurdun bahtı için ömrünü veren
Şairler söylemesin ilk olarak.’’ Baht Sözi 357

Bilinmezkim, cennet kebi tuprağıñız yavlarñıñ
Gödeklerni yastağuvçı ayakları astıda,
Bilemizkim, tavuşınız haksız **cıkkän** davlarñıñ,
İnsafsızca şavkınlarñıñ huruşlarñıñ pestide.
‘‘Biliriz ki, cennet gibi toprağıñız düşmanların
Bebekleri çiğneyen ayakları altında,
Biliriz ki, sesiniz haksız çıkmış isteklerin,
İnsafsızca gürültü-patırtıların altında’’ Tufan 13

—Gän (-kän, -qan) sıfat-fiil eki cümle içersinde *sıfat tamlaması* oluşturur.

Meniñ yazgän xatim. ‘‘Benim yazdığım mektup’’ Türklerin Dili 267

Zäynäb, qarä, bu Mehmet bey, átängning liseydä birgä **okıgän** ortáğı. Märyäm hánim Mehmet beyning räfiqasi. Bu esä bizning kızımız- Zäynäp. ‘‘Zeynep, bak bu Mehmet Bey, babanın liseden arkadaşı. Meryem Hanım da Mehmet Bey’in eşi. Bu da bizim kızımız Zeynep.’’ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1145

Şe’rdä Enver Paşa bilän Enver Demir átläriñing ohşaşlıgidän fáydälänib **kalıngän** söz oyini hämmäni zävkläntirdi. ‘‘Şiirde Enver Paşa ile Enver Demir adları arasında münasebet kurulması hepsinin çok hoşuna gitmişti.’’ Karşılaştırmalı Türk Leh. Sz. 1181

*Bülbül kebi sayrab **turğan** bu tilni*

Uyalmayın bu ölkeden atğuçı?

“Bülbül gibi ötüp duran bu dili

Utanmadan bu ülkeden atanlar?” Til 291

*Ortağı ese kopal, eski sağri keviş **kiygen**, uzun sertük ayaklarını uzatıb, âftabga yağrınıni **tutgan** halde, yerge yanbaşlab otiribdi. “Arkadaşı ise kaba, eski galoşlar giymiş uzun, kıllı ayaklarını uzatıp, güneşe sırtını vermiş halde yere yanlamasına oturmuştu.” Balalık 292*

*Dem babamning, dem ortağınım ortağınım gavranday uzun hessesini “at” kılıb minemen, tuprakda hesseler **cizgen** izge kızıkıb karaymen. “Kâh dedemin, kâh arkadaşının sopa gibi uzun bastonunu “at” yapıp biniyorum, toprakta bastonların çizdiği ize merakla bakıyorum.” Balalık 292*

***Oâlgän** işgä qâr yağar. “Kalan işe kar yağar.” Maqâllär 271*

***İslägän** kişi qarimäs. “Çalışan insan ihtiyarlamaz.” Maqâllär 275*

*Mehnätsiz **tâpilgän** aşdän,*

*Mehnätdän **tâpilgän** tâş yaxşı.*

“Çalışmadan bulunan aşdan,

Çalışarak bulunan taş iyidir.” Maqâllär 275

Şämäldäy uçqur,

Yoq, âyâğı vâqolu.

Közgä körinmäs,

*Çärâğän **yürgän** yoli.*

“Rüzgâr gibi uçar

Yok, ayağı ve eli,

Göze görünmez,

Aydınlıktır yürüdüğü yolu.” Tâpışmâqlâr 276

*Dârhâqıqat, bə’zi bälälär, deyärli birinçi sinfdän başläb, ädäbiy tildä oqış, yâzişlärigä qarämäy, öz şähärläri, qışlâq ve rayonläri lähcäläridä, yä’ni mähälliy söz hämdä ibârälärdä gäpläşädilär, ädäbiy sözlärni ğayritäbiy täläffüz bilän qoşımçälär **qoşgän** häldä sözläydilär.* “Gerçekten bazı çocuklar, daha birinci sınıftan itibaren öğrendikleri edebi dili kullanmaksızın, kendi şehirleri, köy ve bölgelerinin lehçelerinde yani mahalli kelime ve ibarelerle konuşuyorlar; edebi sözleri, doğru olmayan bir telâffuzla, ekler katarak söylüyorlar.” Tili Bâyning Özi Bâý 253

*Çirâyli, **esitgän** qulâqqa yâqımlı tärzdä, ädäbiy til qânun-qâidälärigä ämäl **qılgän** häldä gäpläşiş qançälär yaxşı?! “Doğru ve duyulduğunda kulağa hoş gelecek tarzda, edebi dil kanun ve kurallarına uyarak konuşmak ne kadar güzel?! ”* Tili Bâyning Özi Bâý 254

*Öz tilini yaxşı biliş öz xalqıning bär-yoğı, ötmişi, hâziri, keläcäğini yaxşı biliş, uning ürf-ädätläri bilän tanışiş, xalqı **yärätgän** bärçä maddiy vä mä’näviy bâyliklärdän bährämänd bolış demäkdir.* “Kendi dilini iyi bilmek, kendi halkının varını, yoğunu, geçmişini, bugününü, geleceğini iyi bilmek, onun örf-âdetleriyle tanışmak; halkın sahip olduğu bütün maddi ve manevi zenginliklerden zevk almak demektir.” Tili Bâyning Özi Bâý 254

*Xalq dâstânläri vä ertäkläri xçäm, ämmâ ötkir mâzmunlu maqalläri, bir-ikki söz bilän âläm-âläm mä’nälärni ifädälävçi hikmätli sözläri, äcâyib xalq ibâräläri, qayrâqı sözläri, äforizmläri bilmäy, ulärning äsl vä köçmä mä’näläri änglämäy turib nihâyät mehnätkäş xalqıning tarıxı, mäşiş häyätini täbiät vä cämiyät väqeä-Hâdisäläri, äyrim kişilärning xulqätväri äks **etgän**, mä’rifiy-tärbiyäviy, pänd-näsihät vä estetik tüşüncälär **ifädälängän** xalq ağzäki icädini bilmäy turib, tilni bâyitiş, çirâyli sözläşüvni örgäniş qıyın.* “Halk destanları ve masallarını, kullanışlı fakat derin manalı atasözlerini, bir iki kelimeyle pek çok anlam ifade eden hikmetli sözleri, ilginç halk deyimleri ve vecizelerini, derin manalı sözleri bilmeden, onların asıl ve mecaz

manalarını anlamadan, son derece çalışkan ve gayretli halkın tarihini, hayatını, tabiat ve cemiyet hadiselerini, bazı kişilerin huy ve tavırlarını yansıtan ve eğitici, terbiye edici öğütler ve estetik anlamlar ifade eden halkın sözlü edebiyatı kavramadan dili zenginleştirmek ve güzel konuşmayı öğrenmek zordur.” Tili Bâyning Özi Bâý 256

*Bâý vâ çirâyli tilgä egä bolış üçün mähsus yân dâftâr tutib, ungä **oqıgän** kitâblärdägi nâtäniş sözlärni, kişilärdän **esitgän** fräzeologik birikmälar, ibârälär, maqâllär, mätällärni qayd qilib bariş zârur bolädiki, busız söz bâyligingizni âşirib, luğat fendingizni bâyitä älmäysiz. ‘Zengin ve güzel bir dile sahip olmak için özel bir cep defteri tutup, ona okunan kitaplardaki bilinmeyen kelimeleri, insanlardan duyduğumuz deyimleri, ibareleri, atasözleri ve masalları kaydetmek gerekir ki, bunlar olmadan kelime hazinemizi arttırıp sözlüğümüzü zenginleştirmemiz mümkün değildir.’* Tili Bâyning Özi Bâý 257

*Täbibgä körsätişsä, u Älätäğdä ‘‘Hâyât gülü’’, **degän** ösimlik ösädi, şuni älib kelib hidläsängiz ätängiz äyâqqa turib ketädi yoqsä...-debdi. ‘‘Doktora gösterdikleri zaman; doktor, Aladağ’da ‘‘Hayat gülü’’ denen bir bitki yetişir, onu getirip koklatırsanız, babanız ayağa kalkar, yoksa... demiş.’’* Tecämli Bälä – Becämli Bälä 262

*‘‘Hâyât gülü’’dän älib qaytib kelâyätib yoli Häsänni bändi **qulgän** pādşâ yurtigä tüşübdi. ‘‘Hayat gülü’’nü almış. Geri dönerken yolu Hasan’ı tutsak eden Padişahın memleketine düşmüş.’’* Tecämli Bälä – Becämli Bälä 264

*-Ätä, äldin zindänni qaräşsin, **qamälgän** kişi cäyidä bolmäsä, änä undä qamäsängiz bolädi, - debdi. ‘‘Baba, önce zindana bakılsın, hapsedilen kişi yerinde değilse, işte o zaman zindana atarsınız, demiş.’’* Tecämli Bälä – Becämli Bälä 264

*Pādşâ Hüsän oğri emäsligini bilib, äkä-ükä täpişgänligini körib, **qalgän** pādşâligini Häsängä beribdi. ‘‘Padişah Hüsen’in hırsız olmadığını anlayarak, abi kardeşin birbirini çok sevdiğini görüp, kalan padişahlığını da Hasan’a vermiş.’’* Tecämli Bälä – Becämli Bälä 265

Degän hikmətləri änä şundäy fäzilät sähiblari haqidädir. “Söylenilen hikmetli sözlər, işte böyle fazilet sahipleri hakkındadır.” Tecämlı Bälä – Becämlı Bälä 267

“Fälânçi befäräsät”, “Uquvsız”, “Tämizsız”, kabi tä'nä-nädämätgä qalışni istämägän här bir bälä ädâbli bolmâğı, hämmä vaqt ä'lâ vä yaxşı bähälärgä oqumâğı vä uçmâğı, **buyurılğan** işni fähm-färäsät bilän öz vaqtidä sıfätli qulib bəcärmâğı, taşlär qadämını oyläb bäsämâğı, aql-idrâq bilän iş tutmâğı, här bir qılığı, xatti-häräkäti äldidä “Şundäy qalışim toğrimi”. ‘Bâşqalärgä ma'qul bolädimi?’ deb özigä özi sävâl bermâğı lâzim. “Falanca anlayışsız”, “Kabiliyetsız”, “Anlayışsız” gibi sözlärle ayıplanmak istemeyen her bir çocuğun edepli olması, her vakit yüksek ve iyi notlar alarak okuması ve anlamayı, verilen işi anlayışla, tam vaktinde kaliteli yapması, attığı adımı düşünerek atması, akıl ve idrakte iş yapması, her bir davranış ve hareketin öncesinde “Böyle yapmam doğru mu?” “Başkaları için uygun olur mu?” Diyerek kendi kendine soru sorması lâzımdır.” Tecämlı Bälä – Becämlı Bälä 268

Dost âtini minsäng,

Mänzilgä yetäsän.

Dosting bilän sirdaş bol,

Olgän işigä qoldaş bol.

“Dost atına binersen,

Menzile ulaşırısın.

Dostunla sırdaş ol,

Yaptığı işe yardımcı ol.” Sädâqat Bilän Burç 270

*Ey, taşları köklere selâm **bergen** zor ölke,*

Nege senin başın üzre kuyuk bulut kölenke?

“Ey, dağları göklere selam veren büyük ölke,

Niye senin başında kara bulutlardan bir gölge?” Buzılğan Ölkeke 329

*Tumarçalar, hamayiller **takingan**,*

*Dalalarda lale bergi **yapıngan**,*

*Toğ-taşlarda oyun **kılğan**,*

Capıngan

Gözel kızlar, yaş gelinler kayerde?

“Nazarlıklar, hamâyiller takınan,

Tarlalarda lâlelere bürünen,

Dağda taştta oyunlar kuran,

Koşuşan

Güzel kızlar, genç gelinler nerede?” Buzılğan Ölkege 330

Görüldüğü üzere yukarıdaki örnekte oluşturulan sıfat tamlamasında tamlayan aynı sıfat-fiil ekini (-gän) almış iki sözcükten oluşmaktadır.

Takingan... yapingan... kulgan... Capingan güzel kızlar, yaş gelinler

Cevab yokmı köklerden-de, yerden-de,

*Harab **bolgan** elden-de?*

“Cevap yok mu göklerden de, yerden de,

Harâb olan ilden de?” Buzılğan Ölkege 330

*Nime için **ağdarılğan, yıkılğan***

Ağır tacnın zehir okı köksinde?

“Niçin devrilen, yıkılan

Ağır tacın zehirli oku göğsünde?” Buzılğan Ölkege 331

Yukarıdaki örnekte oluşturulan sıfat tamlamasında tamlayan aynı sıfat-fiil ekini (-gän) almış iki sözcükten oluşmaktadır.

ağdarılğan, yıkılğan ağır tacnın zehir okı: devrilen, yıkılan ağır tacın zehirli oku.

Köm-kök eken, sarğaydılar, yapraklar

Ağrık, mağlub, tutkun Şarknuñ yüzidek;

Boranlarınıñ közlerikim oynaklar

*Ğalib Ğarbnıñ kanğa **tolğan** közidek.*

“Yemyeşilken sarardılar yapraklar

Ağrılı, yenik, tutsak Doğunun yüzü gibi;

Kasırgaların gözleri ki oynaşır,

Galip Batının kanla dolmuş gözü gibi.” Küz 9

Kara bulut tökdesikim, köklerni
*Şarkını **yapkan** perde yañlıĝ yapmışdır;*
Küz koşunu aĝu toluĝ oklarnı
Yaz baĝrıĝa heç sanaksız atmışdır.
“Kara bulut kümesi ki, gökleri
Doĝuyu örten perde gibi kapatmışdır;
Güz ordusu zehir dolu okları,
Yaz baĝrına sayısızca atmışdır.” Küz 9

Bilemizkim, cennet kebi tupraĝıñız yavlarñıñ
Gödeklerni yastaĝuvçı ayakları astıda,
*Bilemizkim, tavuşınız haksız **cıkkan** davlarñıñ,*
İnsafsızca şavkınlarñıñ huruşlarñıñ pestide.
“Biliriz ki, cennet gibi topraĝımız düşmanların
Bebekleri çiĝneyen ayakları altında,
Biliriz ki, sesinin haksız çıkmış isteklerin,
İnsafsızca gürültü-patırtıların altında.” Tufan 12

*Bilemizkim, “medeniyet” beşigide **olturĝan***
Cellâdlarñıñ bütün tam’a ve hırsları sizlerde,
*Bilemizkim, “âzâdlık” deb şavkın **kılĝan bakırĝan***
Börilerniñ aç közleri, altın tola yerlerde.
“Biliriz ki, “medeniyet” beşiginde oturan
Cellâtların bütün tamah ve hırsları sizlerde,
Biliriz ki, “özgürlük” diye gürültü yapan, baĝıran
Kurtların aç gözleri, altın dolu yerlerde.” Tufan 13

Dikkat edilirse yukarıdaki örnekte oluşturulan sıfat tamlamasında da tamlayan aynı sıfat-fiil ekini (-ĝan) almış iki sözcükten oluşmaktadır.

“âzâdlık” deb şavkın **kılĝan bakırĝan** börilerniñ aç közleri: “özgürlük” diye gürültü yapan, baĝıran kurtların aç gözleri

Bilemizkim, katar-katar kışlaklar,

*Sinesige nân **toldurğan** tıpraqlar,*

Ot içinde; şunuñ üçün ölişni

Artuk körib, cânnu otka saldıñız.

“Biliriz ki sıra-sıra köyler

Göğsüne ekmek doldurmuş topraklar,

Ateş içinde; bunun için ölmeyi

Göze alıp, canınızı ateşe attınız.” Tufan 13

*Ortak kanın **kanmay içgen** zülükler*

*Kardeş etin **toymay yegen** kaplanlar.*

“Arkadaş kanını kana kana içen sülükler

Kardeş etini doymadan yiyen kaplanlar.” Merih Yulduzıge 19

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere bazı durumlarda Özbek Türkçesinde zarf-fiil eki olarak kullanılan “-may” ekini almış olan sözcük “-gän” sıfat-fiilinde önce gelerek sıfat tamlamasını durum bakımından niteleyebilir.

Toymay yegen kaplanlar “Doymadan yiyen kaplanlar”

Nasıl kaplanlar: Yiyen kaplanlar

Nasıl yiyen kaplanlar: Doymadan yiyen kaplanlar

Mana, hazır men, şu korkınç deñiziñ

*Eñ **kuturğan** bir ornıda turamen;*

Munda bir vakit köp yazıksız başlarnıñ

Uña çömüb ölgenini sezemen.

“İşte, şimdi ben, şu korkunç denizin

En kudurmuş bir yerinde duruyorum;

Bunda bir zaman çok suçsuz başların

Ona dalıp öldüğünü seziyorum.” Tilek Yolıda 21

Görüldüğü gibi yukarıdaki örnekte “En” derecelendirme zarfı “-gän” sıfat-fiil ekiyle oluşturulan sıfat tamlamasını derecelendirmiştir.

Eñ kuturğan bir ornıda: En kudurmuş bir yerinde

***Mingen** kemem, zor deñizge nisbeten*

*Cüde küçük, cüde küçsüz kemedir;
Şundayse de, küçli muhit deñizin
Yarıb, tınmay ilgerige baradır...*

“Bindiğim gemim, büyük denize göre
Çok küçük, çok güçsüz gemidir;
Öyle olsa da, koskocaman denizi
Yarıp dinlenmeden ileri gitmekte...” Tilek Yolıda 21

Yukarıdaki örnekte “-gän” sıfat-fiil eki ile oluşmuş sıfat tamlamasında tamlanan durumundaki isim iyelik eki almıştır.

Mingen kemem: Bindiğim gemim

*Fahr etermen, ana halkım,
Kökregimni tağ kılıb,
Kökregide tağ **kötergen**
Tenti dehkân, Özbekim.*

“Övünürüm, ana halkım,
Göğsümü dağ yaparak,
Bağrından dağ çıkaran
Cömert çiftçi, Özbeğim.” Özbekim 27

*Belli! Esirlikde **keçgen** ümriñ hem
Hikmetler tiklaldı fezâdan yüksek.
Sığdıralmas edi köksige âlem,
Azâd oylarıñnu bir-bir sanasak.*

“Belli! Tutsaklıkta geçen ömrün de
Hikmetler yarattı fezadan yüksek.
Sığdıramazdı göğsüne evren
Özgür düşüncelerini bir bir saysak.” Yürekke 43

*Bu yağı sükiinet. Bu yağı rahat,
Ötdi sevgi deye **atalgen** hatar.
Zeherlengen kalbuterdey hat*

Kolîndan bir kariç narıda yatar.
“Bu yanı sükûnet. Bu yanı rahat.
Geçti sevgi diye adlanmış tehlike.
Zehirlenmiş güvercingibi mektup
Elinden bir kariş uzakta yatar.” Bu Yağı-Sükunet 47

Şişedeki çil pâre,
Tökilgen köngil,
Pâresin bepervâ
Basıb ötgey ul.
“Cam gibi kırk parça
Dökülmüş gönül,
Parçasını çekinmeden
Basıp gider o.” Köksimde Bir Taş Bar... 50

Altın bu vadiyeler-cân Özbekistân
Ecdâdler merdâne ruhu senge yâr!
*Uluğ halk kudreti cuş **urgen** zamân*
*Alemni mehliyâ **eylegen** diyâr!*
“Altın bu vâdiler, can Özbekistan
Ecdâdın merdane ruhu sana yâr!
Ulu halk kudretinin çoştuğu zaman
Âlemi kendine çeken diyâr!” Özbekistan Medhiyesi 614
*Aceb bir **çaknagen** simâ,*
*aceb bir **parlagen** yulduz,*
Bu közler munçlar şehlâ,
bu közler munçalar me'yus,
Bu közler eylese her neki
âşkâr-u nihân eyler,
Bu közler imtahân eyler,
bu közler imtahân eyler...
“Güzel bir işildayan yüz,

güzel bir parlayan yıldız,
Bu gözler bu kadar şehlâ,
bu gözler bu kadar üzgün,
Bu gözler ederse her neyi
apaçık sır eder,
Bu gözler imtahan eder,
bu gözler imtahan eder...' Feyzulla Hocayev Közleri 34

Yukarıdaki örnekte oluşturulan sıfat tamlamalarında tamlayan sıfat-fiil eki (-gän) almış bir sözcük ve sıfat görevinde kullanılan sözcüklerden meydana gelmiştir.

Aceb bir **caknagen** simâ: Güzel bir ışıldayan yüz
Niteleme Sayı Sıfat-fiil eki
Sıfatı Sıfatı almış sözcük

Aceb bir **parlagen** yulduz: Güzel bir parlayan yıldız.

*Elim, katliñge kasd **etgen***

Yavuzlar azmı tarihde?

*İlandek südrelib **yatgen***

Câsuslar azmı tarihde.

‘‘Halkım, seni öldürmek isteyen

Zalimler az mı tarihte?

Yılan gibi sürünerek yatan

Casuslar az mı tarihte?’’ Tarihde 35

Talân boldiñ, elim,

Zencirge tüşdiñ, nâtevân boldiñ,

*Diyânetge **tüpürgen** şam deyüsler azmı tarihde?*

‘‘Yağmalandın, halkım,

Zincire vuruldun, güçsüz oldun.

Diyanete tüküren

Uğursuz deyyuslar az mı tarihde?’’ Tarihde 35

Buhârâda yürgen emişmen,

Men-le birge yürermiş Kuyaş.

Erir emiş, akar perişân

*Muz asrıdan âmân **kalgen** taş.*

“Buhara’da yürümüşmüşüm ben,

Benimle birlikte yürürmüş Güneş.

Eirmiş, akar perişân

Buz çağından sağlam kalan taş.” Bukün Bir Tüş Kördim, Tüşimde 40

Kayge barmay, başda döppim,

Şöhretim, kadrim büyük,

*Âlem üzre nâmi **ketgen***

Özbekistan, Özbeğim.

“Nereye gitmesem, başta döppim

Ünüm, saygım büyük,

Dünya boyunca adı ünlü

Özbekistan, Özbeğim.” Özbeğim 30

Tânri bünyâd etgândän buyân

qançä âlçâq,

qançä yâtlärgä

*quçâq **âcgän** yurt târlük qıldı.*

“Tanrı yarattığından beri

Pek çok alçağa,

Pek çok yabancıya

Kucak açan yurt, geldi dar.” Bâburiylär 355

İşkenceden yetim zürriyâd

*Katağandan beye **kalgen** tul,*

Köhne zemin ka’rıdan feryâd

*Yüreğinde mekân **tutgen** kul.*

“İşkenceden yetim bir kuşak

Yasaklardan arta kalmış dul,

Eski toprak altından ığlık
Yüreginde yer edinmiş kul!’’ Yüreginde Mekân Tutgen Kul 32

*Ana tilim, sen barsen, şeksiz
Bülbül küyin şe’rge salamen
Sen **yokalgen** küniñ, şübhesiz,
Men hem toti bollıb kalamen...*
‘‘Ana dilim, sen varsın kuşkusuz
Bülbül ezgisini şiire dökerim.
Sen yok olduğun gün, şüphesiz
Ben de papağan olarak kalırım...’’ Ana Tilim33

*Ungurlerde sakraydi âhu,
Nametekde sa’ve mitticân.
Karlıklerden **sıpkarilgen** suv
Derelerde uradi cevlan.
Nigahimden fakat sen pinhan,
—Sen baharni sığınmadingmi?
‘‘Uçurumlardan zıplar âhu,
Rânâ gülünde kuş minnacık.
Karlıklardan eriyip çıkan su
Derelerde dolaşıp durur.*

Bakışlarımdan sadece sensiz gizli,
—Sen baharı özlemedin mi?’’ Sen Baharni Sağınmadingni? 635

*Mâziy **tolgän** muñnı sädâgä,
bir sädâki,
ulugvâr, kâbir,
sährälärdä ädäřib **ketgän**
kärvânlärniñ sädâsi kâbi.
‘‘Mazi dolu üzüntülü sevdıyla,*

Bir seda ki,
Muhteşem, yüce,
Sahralarda yolunu şaşırın
Kervanların sedası gibi.” Bâburiylär 356

*U üydän gâh yâş kelinning quvnâq vâ bâlälärçä külişi, gâh qari küyävning xursänd qıyqırışläri, gâh bolsä yängi qaylıqning yorğa zärbli dutâri bilän şirin vâ şirâlik âvâzi, gâh bolsä yängi **keltirgän** gramofondä Netäyxänning qıçıq yälläri eştilädi...* “O evden bazen genç gelinin neşeli ve çocuklar gibi gülüşü, bazen yaşlı damadın memnunluğunu ifade eden konuşmaları, bazen yeni gelinin çalgı eşliğinde neşeli sesi, bazen de yeni alınan gramofonda Netayhan’ın güzel şarkıları duyuluyor...” Yänä Âldim Sâzimni 244

Ötgän şäbädäni **öpgän** bulbullär,
Güldän başqasını oylämäslärmış.
Şu qadar tä’sirli burälmä tillär,
Güldän özgä bir söz söylämäslärmış.
“Esintiyi öpen bülbüller,
Gülден başkasını düşünmezlermiş.
Çok etkili şakıyan diller,
Gülден başka söz söylemezlermiş.” Zäñbuniñ Qızı 585

Şäbädä bukün bir öpiç
Bergän yäprâyini ertägä... taşläb,
Bâşqa yäprâqlärgä xuşâmäd başläb
“Väfâ”niñ räsmiני buzıb oynärmış.
“Esinti bugün bir buse
Veren yaprağını ertesi gün... terk edip,
Başka yapraklara yaltaklanmaya başlayıp
“Vefa” düzenini bozup eğlenirmiş.” Zäñbuniñ Qızı 585

*Yäprâqniñ qısmätı – tökilib, solış,
Degänlär şuni häm äñläsinlärkim,
“Tumuş-häyât” **degün** qudrätli hâkim,
Miñ türli qânunlar tüzib oynärmiş...
“Yaprağın kaderi dökülüp, solmak
Diyenler şunu da anlasınlar ki,
“Yaşam hayattır” diyen kudretli hâkim,
Bin çeşit kanun yazıp eğlenirmiş...” Zäñbuniñ Qızı 585*

*Közimni alamen ay **cıkkın** yakga,
Başlaymen aydan da seni surmakga
Uçradım tüşimde **kömülgen** akga!
“Gözümü ayın çıktığı tarafa çeviriyorum
Aydan da seni sormaya başlıyorum
O da diyor ki: “Düşümde beyazlara gömülmüş kızıl yanağa rastladım!” Güzel 337*

*Ayrılıktan **tökilgen**
Aççık kayğı vaşı-la
Değen: “Candan artığım,
Menin barca oğlanım,
Kulak salın, özbeğim,
Kazak, kırğız, türkmenim.*

*“Ayrılıktan dökülen
Acı kaygılı yaşlarla
Dedi: “Canımdan aziz
Benim bütün evladım,
Kulak verin, Özbeğim,
Kazak, Kırğız, Türkmenim.” Türkistan 379*

*Etrafda heç vaka bolmasa,
Kakregen çöl bolsa teverek,*

Yakış mümkün tegige

Unin özi yazgen şe'rlerni kalab.

“Etrafta hiçbir şey olmasa da,

Kupkuru çöl olsa da her yan,

Yakmak mümkün altına

Onun kendi yazdığı şiirleri atıp.” San’at 395

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde bazı durumlarda sıfat-fiil eki olan “-gän” ile yapılan sıfat tamlamalarında tamlayanda sıfat-fiil eki olan “-gän” ile beraber “öz” dönüşlülük zamiri de bulunabilir.

Unin özi yazgen şe'rlerni: onun kendi yazdığı şiirleri

Öz: Dönüşlülük zamiri

Şorlik Åsiyädän Åvrupå boyläb

Ålmän yerläriğä tutusgän yollär,

soñnsiz tepäliklär,

qärä ormänlär

äbädiy açilgän közlärgä tolgän.

“Zavallı Asya’dan Avrupa’ya doğru

Alman yerlerine ulaşan yollar,

Sonsuz tepeler,

Kara ormanlar

Edebi açılan gözlerle dolu.” Açıq Qalgän Közlär 357

Tävänlirim qaqsär

båsgändäy göyå

milyon åskärlärniñ açıq közlärin,

cäsädim körädi ägärdä yåtsäm,

şe'r yåzgän çağımdä

körär qollärim.

“Tabanlarım sızlar

Basmışım gibi

Milyonlarca askerin açık gözlerine,

Yatsaydım görürdüm cesedim,
Şiir yazan çağımda
Görür ellerim.” Açıq Qalgan Közlär 358

*İbrät älmäydir, başıgä şunçä külfät kelsä häm,
Misli bir kältäk yoqätgän körgä oxşär bizni xalq.*
“Ders almaz, başına belâ olsa da bunca külfet,
Bastonunu kaybeden köre benzer bizim halk.” Türkistânli Qardâşlarımızgä 584

*Sölqulläb keläsän, Özbegim,
Mä'rifät ätigä ätlänib,
Bir miri täpgän bälädäy-
Äyziñni ircäyitib... süyünib!*
“Nefes nefese gelmektesin, Özbegim,
Eğitim atına binmek için,
Bir kuruş bulan çocuk misali,
Ağzın kulaklarında... sevinçten!” Özbegim 581

*Sörtäklär yüzigä cozilgän “zäñbu”
Qızı yäpräqxân'ni uyyätib älib,
Yäsän-tüsänigä ertä-keç başlär,
Bilgän hünärini ortägä täşlär.*

“Çardakların üstüne uzanan “asma”
Uyandırıp kızı yaprak hanımı,
Süslemeye başlar, tанда, akşamda,
Bildigi hünerini koyup ortaya.” Zäñbuniñ Qızı 584

*Öçgän yänär täğlär käbi nursız vä ziyäsiz. “Sönmüş yanardağlar gibi nursuz ve
ışsız.” Yänä Äldim Sâzimni, 197*

Öz üyining qabristânlär qadär cimcit, ... bolışını **istägän** Rəzzâq xuddi şu âlä-topâlân üstigä kirib keldi! “Kendi evinin kabristanlar kadar sessiz olmasını isteyen Rezzak, tam bir gürültü üstüne geldi!” Yänä Âldim Sâzimni 25

...särv dəraxtigä çirmänib **ketgän** muättär sünbül misâlidir. “...servi ağacına sarılan kokulu sümbül gibidir.” Sâddi İskändäriy 9

...hürriyätini, taht, tâc häväsidadän, şahânä häyâtdän üstün **qovgän** insân edi. “...hürriyetini, taht, taç arzusundan, şahane hayattan üstün tutmu bir insandı.” Hărâkät Dergisi 20

—Özingiz **bilgän** sâvçilär bälâsi-dä... “–Sizin bildiğiniz dünürler belası da...” Yänä Âldim Sâzimni 22

...dâimiy vä birdän-bir vâzifäsi: özidadän uluğ vä küçlilär gäpirsä –‘hâvvä-hâvvä’ demäk, özidan päst vä küçsizlär gäpirsä –‘yoq, yoq’ **degän** mä’nidä baş çäyqaş bolärdi. “...daimi ve biricik vazifesi, kendinden ulu ve güçlüler konuşsa “evet, evet” demek, kendinden alçak ve güçsüzler konuşsa “hayır, hayır” anlamına gelecek şekilde başını sallamaktı.” Yänä Âldim Sâzimni 26

Yolning ikki çetigä bir xıldä **sâlingän** äppâq üylär körinä başladı. “Yolun iki tarafında bir tip olan bembeyaz evler görünmeye başladı.” Kök Çırâqlar 4

Küyläsäñ, çekinär rəzâlät,

çekinär kädärlä, nälälär.

Unçälik qorqınçli emäsdir

köksinä **ezilgän** lälälär...

“Şarkı söylersen, çekilir rezalet,

Çekilir keder ve naleler.

Çok da korkunç değildir,

Ğöğsünde ezilen lâleler...” Âzâdlik Qoşı 354

*Yâzning dim vâ iliq keçäsida päydâ **bolgän** bu gäyritäbiy titrämäni toxtätış!* “Yazın boğucu ve ılık gecesinde peyda olan bu gayritabiî titremeyi durdurmak!” Yänä Äldim Sâzimni 134

***Pärpirägän** çirâyli közlär Çinnigülni uning istägigä qarşı birän nimä deyişgä qoymädi.* “Işık saçan gözler, Çinnigül’ün ona bir şey demesine müsaade etmedi.” Kök Çırâqlär 14

*Änä şundäy qilib, kir **bolgän**, mâğâr **bâsgän** Ähmädning âyâğı, qoli, qârni ve bâşqa ä’zäläri iş taşläydi.* “İşte böyle yapıp, küflenen işe yaramayan Ahmet’in ayağı, kolu karnı ve başka azaları uyuştı.” Bâlälär Ädäbiyâti 77

Dikkat edilirse yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde sıfat tamlamalarında tamlayan grubunda bazı durumlarda sıfat-fiil eki (-gän) almış iki ayrı sözcük bulunabilir.

Kir **bolgän**, mâğâr **bâsgän** Ähmädning âyâğı, qoli, qârni ve bâşqa ä’zäläri: Küflenen işe yaramayan Ahmet’in ayağı, kolu, karnı ve başka azaları

Ayrıca Özbekçede, çalışmamız içersinde verdiğimiz bazı örneklerde görüldüğü gibi, oluşturulan sıfat tamlamalarında tamlayan da tamlanan da birden fazla kelimeden oluşabilir.

*Bir vaqtlär uni mäftun **etgän** härârätli sözlär endi ungä bütünläy qalbäki, hissiz tüyülerdi.* “Bir vakitler, onu meftun eden hararetili sözler, şimdi ona tamamıyla sahte, hissiz geliyordu.” Kök Çırâqlär 20

*Äkbäräli mingbâşi xusüsidä nälâyıq ibârätlär bilän tä’rif **qulingän** bir nâmä çâp qilindi.* “Binbaşı hakkında uygunsuz ibareler bulunan bir yazı neşredildi.” Yänä Äldim Sâzimni 100

...ällänärsädän cırkängän kâbimän... “..., her şeyden iğrenmiş gibiyim...” Yänä Äldim Sâzimni 164

Yukarıdaki örnekte gördüğümüz gibi Özbek Türkçesinde sıfat-fiil eki (-gän) kullanılarak oluşturulan sıfat tamlamalarında tamlanan bazı durumlarda ek eylem olarak yüklem olmuş bir isimden oluşabilir.

Ällänärsädän cırkängän kábimän: Her şeyden iğrenmiş gibiyim

...ällänärsälärni oylämäqdä **bolgän** Miryâkub yänä çöntägidän sâätini âlib qarädi.
“...birşeyleri düşünmekte olan Miryâqub yine cebinden saatini alıp baktı.” Yänä
Äldim Sâzimni 106

Songrä mingbâşi toğrisidä här kimlärdän **esitgän** gäpläri kulâqläridä çingläy başlädi.
“Sonra binbaşı hakkında birilerinden duyduğu sözler kulaklarında çınlamaya başladı.”
Yänä Äldim Sâzimni 86

Meni **sorägän** kişi toqmı? “Beni soran kimse yok mu?” Yänä Äldim Sâzimni 181

..., **bolgän** vâqeäni äynän gäpirib bedri. “ ..., vuku bulan olayı aynen söyleyiverdi.”
Yänä Äldim Sâzimni 233

İkki yâni quruq – çälä **boyälgän** tuxum singäri çüçmäl vä ğaläti körinärdi. “İki yanı kuru, yarım boyanmış yumurta gibi anlamsız ve tuhaf görünürdü.” Yänä Äldim Sâzimni 237

Türkiyä bilän fikrän **bäğlänişgän** unsurläri yâmân körärdilär. “Türkiye ile fikren bağlanan unsurları kötü olarak görüyorlardı.” Yänä Äldim Sâzimni 205

Yâr ketdi, közim bulâyı qâldi,
Siynämdä tirik firâyı qâldi.
Işk xâtiräsi kâbi sâçimniñ
Yâşlıkdä **köpävgän** âqı qâldi...

“Yar gitti, gözümde yaşı kaldı,

Sinemde canlı firakı kaldı.
Aşk hatırası gibi saçımın
Gençlikte çoğalan akı kaldı.” Yaş Köngil 334

*Acunlarda baylığını körsetmesden,
Kimdir, bunga ‘yarlı, yaramas’ **degen**?*

“Dünyada zenginliğini göstermeden,
Kimdir, ona ‘yetersiz, işe yaramaz’ diyen?” Til 291

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde bazı durumlarda sıfat tamlamasını oluşturan tamlayan ve tamlanan yer değiştirebilir.

Kimdir, bunga ‘yarlı, yaramas’ **degen**: Kimdir, ona ‘yetersiz, işe yaramaz’ diyen
Tamlanan Tamlayan

Aşağıdaki örneklerde göreceğimiz gibi Özbek Türkçesinde ‘-gän’ sıfat-fiil eki ile oluşturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda tamlanan görevindeki sözcük düşebilir. Buna *adlaşmış veya isimleşmiş sıfat* denilir.

*Ärpä **ekkän** ärpä älä,*
*Buğdây **ekkän**-buğdây.*

“Arpa eken arpa alır,
Buğday eken buğday.” Maqállär 271

Yukarıdaki örnekte sıfat fiil eki olan ‘-gän’ ile yapılan sıfat tamlamasında tamlanan görevindeki sözcük düşmüştür.

Arpa eken (insan) arpa alır,
Buğday eken (insan) buğday.

Bu örnekleri devam ettirirsek;

*Bâl **tutgän** bärmâgını yälär.* “Bal tutan parmağını yalar.” Maqállär 272

*Tilni **bilgän**-dilgä yol tâpär.* “Dili bilen gönle yol bulur.” Tili Bâyning Özi Bâ 254

*İş **bilmägän** iş tänlär.* “İş bilmeyen iş seçer.” Maqállär 275

Yerni işlögän báy bolädi,

Suvnu tecögän báy bolädi.

“Yeri işleyen zengin olur,

Suyu tutumlu kullanan zengin olur.” Maqállär 274

Ter çıqqandän cân çıqmäs. “Ter çıkandan can çıkmas.” Maqállär 274

Tirişgän tağdän aşar. “Çalışan dağdan aşar.” Maqállär 274

İşlögän aş tişlär,

İşlämägän – taş.

“Çalışan aş dişler,

Çalışmayan taş.” Maqállär 275

“Köpni körgän, köp bilädi” deydi xalqımız. “Çok gören, çok bilir” der halkımız.”

Tili Báyning Özi Báy 256

Tecögän yergä tüşmäs. “Tutumlu davranan yere düşmez.” Tecämli Bälä-Becämli
Bälä 266

Oqıgän bilmäs uqqan bilär. “Okuyan bilmez anlayan bilir.” Tecämli Bälä-Becämli
Bälä 267

Oqıgän başqa uqqan başqa. “Okuyan başka anlayan başka.” Tecämli Bälä-Becämli
Bälä 267

Oyläb gäpirgän, maqtävdä bolär,

Oylämäy gäpirgän, mähähdä qälär.

“Düşünerek söyleyen, övülür.

Düşünmeden söyleyen alaya alınır.” Tecämli Bälä-Becämli Bälä 267

Oozğal, ortak, yeter, ey kayğılı ahlar çekken,

İntil, alğa bas adım, közleri kan yaş tökken!

“Ayaklan, dostum, yeter, ey kaygılı ahlar çeken,

Davran, ileri yürü, gözleri kanlı yaşlar döken!” Kozğal 381

Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere Özbek Türkçesinde oluşturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda tamlayan konumundaki sözcük ek alır. Bunun sonucunda tamlanan durumundaki sözcük düşerek adlaşmış sıfat yani isimleşmiş sıfat meydana gelir.

Senin kattık sır-bağrını köp yıllardır ezgenler,

Sen bezsen de, karğasan da kökreginde kezgenler

Senin erkin tuprağında heç hakkı yok hocalar,

Nege seni bir kul kebi kızğanmasdan yançalar?

“Senin sağlam, sert bağrını yıllardan beri ezenler,

Sen bezsen de, lânetlesen de göğsünde gezenler

Senin hür toprağında hiç hakkı olmayan efendiler,

Niye seni bir kul gibi zalimce parçalar?” Buzılğan Ölkeke 330

Yukarıdaki örnekte de tamlayan durumundaki sözcük “-ler” ekini almış ve bunun sonucunda da tamlanan görevinde kullanılan sözcük düşerek adlaşmış (isimleşmiş) sıfat meydana gelmiştir.

Ezgen _ler: Ezenler

Kezgen _ler: Gezenler

Barmı send, öksüz, yoksulnuñ kanın

Gürüñleşib, çağır kebi ickenler,

Barmı sende, bütün dünyâ tüzügin

Öz kapçügin toldurğalı sorğanlar?

“Var mı sende, öksüz, yoksulun kanını

Toplatıp içki gibi içenler,

Var mı sende, bütün dünya varlığını

Kendi cebini doldurasiya emenler?” Merih Yuduzıge 19

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere oluşturulan sıfat tamlamasında “-gän” sıfat-fiil ekini almış olan tamlayan görevindeki sözcük “-ler” ekini alarak adlaşmış (isimleşmiş) sıfat görevinde kullanılmıştır.

İcken _ ler: İçenler

Sorğan _ lar: Emenler

Çalışmamızın bu bölümünde bu tür örnekler ağırlık vereceğiz.

Barmı sende, karın, kursak yolda,

*Elin, yurtın, barın, yoğın **satğanlar**?*

“Var mı sende, karın mide yolunda

Milletini, yurdunu, varını, yoğunu satanlar?” Merih Yuduzige 19

...; *xatâ fikrgä qarşilik **körsätgänlär** tühmät bälâsigä qâlgüsü.* “...; hata fikrine direnme gösterenler iftira belasına düşecek.” Qablär Sevgilisi 17

—*Vây! Köçä-köydä **körgänlär** nimä deydi?* “ Vay! Sokakta görenler ne der?” Yänä
Åldim Sâzimni 168

“Atamız bizge nederken?”

*Deb cımğına **turğanlar**.*

“Atamız bize ne diyecek?”

Deyip sessizce duranlar.” Türkistan 379

*Ådäşär **ölgänlär** körmäydi deyä*

*insânlik nâmini sâtib **yürgänlär**,*

*işrätini **süygänlär**,*

uçqur vaqtdän

*qorqâq közlärini yumib **turğanlär**.*

“Yanılr! ölenler görmez diye,

İnsanlık adına çıkar sağlayanlar,

Eğlenceyi sevenler,

Çobuk geçen zamandan, korkak gözünü alıp kaçanlar.” Açıq Qâlgän Közlär 358

*Beçärä yäprâqxañ tårtib älinib,
Qıymätli göşt bilän qâzângä tüşsä...
“Kâvâtâq” **sevgänlär** qatâr turışsa...
“Zavallı yaprak hanım, koparılıp,
Dizilirse tencereye kıymayla,
Dolma sevenler girerse sıraya...” Zäñbuniñ Qızı 585*

*Yäprâqniñ qısmäti – tökilib, solış,
Degänlär şuni häm äñläsinlärkim,
“Turmuş-häyât” degän qudrätli hâkim,
Miñ türlü qânunlar tüzib oynärmış...
“Yaprağın kaderi dökülüp, solmak
Diyenler şunu da anlasınlar ki,
“Yaşam hayattır” diyen kudretli hâkim,
Bin çeşit kanun yazıp eğlenirmış...” Zäñbuniñ Qızı 585*

*Nimägä güzärdä **otirgänlär**gä heç närsä demäy ötdi? “Niçin çarşıda oturanlara hiçbir şey demeden geçti?” Yänä Äldim Sâzimni 221*

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere “-gän” sıfat-fiil ekini almış ve sıfat tamlamasında tamlayan görevinde kullanılan sözcük “-lär” çoğul ve “-gä” durum eklerini alarak adlaşmış (isimleşmiş) sıfat görevini almıştır.

Otirgän _ lär _ gä: Oturanlara

*Biz könglingdä **yâzilgänlärni** bärälä oqıb turubmiz. “Biz gönlünde yazılanları açıkça okumuşuz.” Yänä Äldim Sâzimni 164*

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere “-gän” sıfat-fiil ekini almış ve sıfat tamlamasında tamlayan görevinde kullanılan sözcük “-lär” çoğul ve “-ni” yükleme hâl ekini alarak adlaşmış (isimleşmiş) sıfat görevinde kullanılmıştır.

Yâzilgän _ lär _ ni: Yazılanları

*Yer **siylägänni** – el siylär. “Yere saygı göstereni, halk sayar.” Maqâllär 273*

Yukarıdaki örnekte de “-gän” sıfat-fiil ekini almış ve sıfat tamlamasında tamlayan görevinde kullanılan sözcük “-ni” yükleme hâl ekini alarak adlaşmış (isimleşmiş) sıfat görevinde kullanılmıştır.

Buna benzer örneklerin devamı aşağıda sıralanmıştır.

Özindeñden **cıkkaniñ** hem gâh

Öziñge sırmadı hançer,

Munâfik totiler, zağlar,

Tâvuslar azmı tarihte?

“Kendinden çıkanın da bazen

Sana sapladı hançer,

Fesat papağanlar, kargalar,

Tavuslar az mı tarihte?” Tarihde 36

“Yâprâqxân” ingiçkä gâcâklâr sâlib,

Äkâsi yânidä qıyşâñläb turâr,

Ötgän-ketgänlärniñ köñlidän urâr...

“Yaprak hanım ince zülüfler burakıp,

Ağabeyinin yanında cilveler yapar,

Gelen geçenin gönlünü çalar...” Zâñbuniñ Qızı 585

*Fârâsätli bolış bu ötkir zehnlî, tâpqır, tämizli, aql-idrâkli, uquvli, **oqgän, körgän-bilgänlärini** idrâk etä âlişlik, hâr bir tâpşiriq vä väzifägä aql közi bilän qarâş, didlilik demâkdir.* “Ferasetli olmak demek; anlayışlı, keskin zekâlî, akıllı-idrakli ve kabiliyetli olmak, okuduğunu, gördüklerini ve bildiklerini idrak edebilmek, her bir görev ve vazifeye akılcı yaklaşmak, zevkli olmak demektir.” Tecämli Bâlâ – Becämli Bâlâ 266
Yukarıdaki iki örnekte görüldüğü üzere bazı cümlelerde birden fazla, adlaşmış (isimleşmiş) sıfat bulunabilmektedir.

Özbek Türkçesinde “-gän” sıfat-fiilinin *olumsuzu* başına “-mä” olumsuzluk eki getirilerek yapılır.

*Suv qadrini bilmäs **cünqamägän** kişi,*

Nân qadrini bilmâs acıqmâgân kişi.

“Suyun kıymetini bilmez susamayan kişi,
Ekmeğin değerini bilmez acıkmayan kişi.” Maqâllär 274

İş bilmâgân iş tãnlär. “İş bilmeyen iş seçer.” Maqâllär 275

İşlâgân aş tişlär,

İslâmâgân taş.

“Çalışan aş dişler,
Çalışmayan taş.” Maqâllär 275

Yaxşining nâsîhâtigä kirmâgân, yâmânnîng yoligä kirär. “İyinin nasihatını dinlemeyen,
kötünün yoluna girer.” Tecâmlî Bâlâ-Becâmlî Bâlâ 267

“Fâlânçî befârâsât”, “Uquvsîz”, “Tâmîzsîz”, kâbi tâ'nâ-nâdâmâtgä qâlišni istâmâgân hâr bir bâlâ âdâbli bolmâğî, hâmmâ vaqt ä'lâ vâ yaxşı bâhâlârgä oqumâğî vâ uqmâğî, buyurilgân işni fâhm-fârâsât bilân öz vaqtidâ sîfâtli qilib bâcârmâğî, tâşlär qadâmini oylâb bâsmâğî, aql-idrâq bilân iş tutmâğî, hâr bir qılığî, xatti-hârâkâti âldidâ “Şundây qılışim toğrimi”. “Bâşqalârgä ma'qul bolâdimi?” deb özigä özi sâvâl bermâğî lâzîm. “Falanca anlayışsîz”, “Kabiliyetsîz”, “Anlayışsîz” gibi sözlerle ayıplanmak istemeyen her bir çocuğun edepli olması, her vakit yüksek ve iyi notlar alarak okuması ve anlamayı, verilen işi anlayışla, tam vaktinde kaliteli yapması, attığı adımı düşünerek atması, akıl ve idrâkle iş yapması, her bir davranış ve hareketin öncesinde “Böyle yapmam doğru mu?” “Başkaları için uygun olur mu?” Diyerek kendi kendine soru sorması lâzımdır.” Tecâmlî Bâlâ – Becâmlî Bâlâ 268

Ey, her türlü kulluklarını sığdırmagan hür ölke,

Nege senin boğuzunu boğub turar kölenke?

“Hey, hiçbir esareti kabul etmeyen hür ülke,

Niye senin boğazını sıkıp durur bu gölge?” Buzılğan Ölkeke 331

*Eşân bâbâ **bolmägän** künläri sälqın xânäqädä cüdä mätzä qilib uxläydi, deydilär.*

“Eşan baba olmadığı günlerde serin mescitte keyifle uyuyor, diyorlar.” Yänä Äldim Sâzimni 28

*Uni **körmägänimgä** bir yıl boldi. “Onu görmeyeli bir yıl oldu.” Türklerin Dili 267*

Yukarıdaki örnekte “-mä” ekiyle olumsuz yapılmış “-gän” sıfat-fiil ekinden sonra iyelik eki ve yönelme hâl ekinin geldiği görülür.

Körmägän _ im _ gä: Görmeyeli

Şairlerni kop okıb çıkdım,

Bilmegenim kaldı cüde hem.

Okıb çıkdım, çuveldi fikrim,

Köreverib hemmeside gam.

“Şairleri çok okudum,

Bilmediğim çok az kaldı,

Okuyup bitirdim, dağıldı fikrim,

Görüverip hepsinde gam.” Şadlıkni Küylegenimnin Sebebi 360

Görüldüğü üzere yukarıdaki örnekte de “-mä” ekiyle olumsuz yapılmış “-gän” sıfat-fiil ekinden sonra iyelik ekinin geldiği görülür. Aynı zamanda yapılan sıfat tamlamasında tamlanan görevindeki sözcük düşmüş ve adlaşmış (isimleşmiş) sıfat dediğimiz durum ortaya çıkmıştır.

Bilmegen _ im: Bilmediğim (şey)

Özbek Türkçesinde “-gän” sıfat-fiil eki ile “-ıb” zarf-fiil eki birlikte kullanılabilir.

*Bülbül kebi **sayrab turğan** bu tini*

Uyalmayın bu ölkeden atğuçı?

“Bülbül gibi ötüp duran bu dili

Utanmadan bu ülkeden atanlar? Til 20

Ur, ur...! Seniñ tırnaklarıñ nâzlı nâzlı urdıkça

*Yüregimmiñ **bitib kalğan** yaraları açılsın!*

Çalğı kılı seniñ nâzlı tırnağıñla titrerken

Ümidimni **kaplab turğan** kara bulut yırtulsın!

“Vur, vur...! Senin tırnakların nazlı nazlı vurduqça

Yüreğimin kapanmış yaraları açılsın!

Çalgı teli senin nazlı tırnağınla titrerken

Ümidimi kapatan kara bulut yırtulsın!” Parça 20

Lermontovni taşlemedim heç,

Ahır koyib aldim Hafızni.

Puşkin mence körsetdi her keç,

Yigleb turgen bir çerkes kızni.

“Lermontov’u bırakmadım hiç,

Sonunda bırakıp, aldım Hafız’ı.

Puşkin gösterdi bana her gece,

Ağlayıp duran bir Çerkez kızı.” Şadlikni Küylegenimnin Sebebi 360

Qızlär tağ aralıǵıǵa kirişär-kirişmäş düşmänlär **kävläb qovilgän** händaqqa barişibdi.

“Kızlar dağ aralıǵına girer girmez düşmanlar kazılmış hendeğe vardılar.” Läyläk keldi,

Yâz boldi 94

Äskärlär yıqıldı-

közläri açıq,

yoq edi közlärin yâpâdigän qol,

ne tuprâq,

ne fürsät qoli yâpâlmäs,

yâpâlmäs hättâki **bäsib ötgän** yol.

“Askerler düştü

Gözleri açık,

Yoktu bu gözleri kapatacak bir el,

Kapatabilir ne toprak,

Ne o anın eli,

Kapatamaz hatta yürüdüğü yol.” Açıq Qalgän Közlär 357

Al...

Ene, al!

Tumanler içinde

Orelib turgen,

Ketteük, uluglik

Meydande,

Yekkelik d e'vasin

Qılmaqde bolgan

Taglerden büyük

İş, yük.

“Al...

İşte, al!

Dumanlar içinde

Sarılmış olan,

Büyükük, yücelik

Meydanda,

Teklik davasını

Etmekte olan,

Dağlardan büyük

İş, yük.” Öğüt 6

—Belifmi kattik bağleb, meni mehkem uşle, huşyar bol tez uçamız, -debd **yetib kelgen**

at. “-Belini sıkı sıkıya bağlayıp, beni iyi tut, dikkatli ol, tez uçacağız, demiş gelen at.”

Kence Batır 44 – 54

Teşne bolib kelgen kuş bulakinifi leyke suvini içmeydi, kafesdegi tinik suvden içedi.

“Susayıp gelen kuş pınarın bulanık suyunu içmez, kafesteki berrak sudan içer.” Kence

Batır 44 – 54

Alışlardan sanabgine seyr etiş emes,

Yulduzlarge ayaq basıb, qol bilen uşleb,

Oaytib kelgen seyyahlarını revşen köremen.

“Uzaklardan sayarak seyretmek değil,
Yıldızlara ayak basıp, el ile tutup,
Dönüp gelen gezginleri açıkça görüyorum.” Mirza Uluğbek 3

b-) Zaman Eki Olarak –GÄn

Sıfat-fiil ekleri “hareket” bildirmenin yanında “zaman” ifadesi de taşır ve hareketin hangi zamana ait olduğunu gösterirler. –GÄn sıfat-fiil eki de herhangi bir ismin önüne gelerek onu nitelemiş, cümle sonundaki fiile gelerek yargının zaman ilişkisini kurmuştur.⁸²

—GÄn eki Uygur lehçelerinden kabul edilen Özbekçede de “zaman” ifadesinde kullanılabilir. Çalışmamızın bu bölümünde “–GÄn” sıfat-fiil ekinin Özbek Türkçesindeki diğer kullanım alanlarını inceleyeceğiz.

Özbek Türkçesinde *görülen geçmiş zamanın ikinci tipinde* “–gän” sıfat-fiil ekine iyelik ekleri ifade edilir ve yoq sözcüğüyle birlikte kullanılır. Bu tür cümlelerde olumsuz bir işin tasdiki söz konusudur.

Sen özing istägäning yoq. Şundäymi? “Sen kendin istemedin. Öyle mi?” Yänä Äldim Säzimni 166

Köngli ölsün, yumşägän vaqtini körgänim yoq! “Canı çıksın, yumuşadığı vakti görmedim.” Yänä Äldim Säzimni 34

Özbek Türkçesinde *duyulan geçmiş zamanın ikinci şeklinde* “–gän, –kän, –qan” sıfat-fiil ekleri kullanılır. Duyulan geçmiş zamanın bu tipi oldukça geride kalmış bir olay, bir iş veya bir haberi anlatırken kullanılır.

Bu türün olumsuz şekli ise iki türlü yapılır; Birinci türde “–mä” olumsuzluk eki, ikinci türde ise “emäs” kullanılır. “Emäs” ile yapılan olumsuz şeklinde geçmişte yapılan bir iş veya oluşun kesin bir dille reddi dile getirilir.

⁸² AKAR, Ali, –GÄn Eki, V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20 – 26 Eylül 2004), TDK, Ankara, 2004

*Keyingi b ytd  h m N v iyning b diyy  s rg  mun s b ti,  dib m s'uliy ti haq d gi fikr b y n **etilg n**.* ‘‘Sonraki beyitte de Nevayi'nin sanat eserine ilgisi, yazar sorumluluğu hakkındaki fikri beyan edilmiş.’’ N v iyini   d biy t estetik  l mi 8

*Oş  b db ş r  k v ning y zini h m beş  ygin  toyib **k rg n em s!*** ‘‘O  irkin damadın y z n  de beş ay g rmemişti.’’ Y n   ldim S zimni 198

*Yerd n  ıqqan h silning qan si  z kolig  kirib, qan si Miry qub  mb rig  t kilg nini **bilg n em s**.* ‘‘Topraktan  ıkan  r n n ne kadarının kendi eline kaldığını, ne kadarının Miryakub'un ambarına d k ld ğ n  bilmemiş.’’ Y n   ldim S zimni 171

 zbek T rk esinde *duyulan ge miş zamanın hik yesinin birinci tipi* ‘‘-g n, -k n, -qan’’ sıfat-fiil ekleri ve ‘‘-e’’ ek fiilini yardımıyla ger ekleştirilir.

* tg n yil bir t rix kit bi **berg n eding**.* ‘‘Ge en yıl bir tarih kitabı vermiştin.’’ Y n   ldim S zimni 143

*Biz mill t t ş n sini **unutg ndik**. Toğrisi, **unutdirg n edil r**.* ‘‘Biz millet d ş ncesini unutmuştuk. Doğrusu unutturmuşlardı.’’ ş hidl r M z ri 60

*Sofi  k sining s zini b lib  ll nim  dem k  **bolg n edi**,...* ‘‘Sofi abisinin s z n  b l p bir şey demek istemişti,...’’ Y n   ldim S zimni 131

*Y şlikning quvv tli tolqınl ri ul rning b r sini bir b h r y mđiri k bi yuvib **ketm g nmidi?*** ‘‘Gen liğinin kuvvetli dalgaları onların hepsini bir bahar yağmuru gibi yıkamamış mıydı?’’ Y n   ldim S zimni 33

*Biz kelg nd  h mm ngiz d ng q tib **uxl g n edingiz**,...* ‘‘Biz geldiğimizde hepimiz derin uykudaydınız...’’ Y n   ldim S zimni 63

*Bung  qad r şorlik şavliyevni  ll qa  n bir  v zd n cinnig   ıqarib ** lg rişg ndi**.* ‘‘Buna kadar, zavallı şavliyev'i vaktiyle hep birden deliye d nd rm şlerdi.’’

Yerlikl r, h cviy  h ng m l r 10

...şu gazetani tâpib körsätgänigä älläqaçân dunyâ-dunyâ puşây mân **bolgän edi.**
“...şu gazeteyi bulup gösterdiğine hanidir çok çok pişman olmuştu.” Yänä Âldim Sâzimni 93

Râbiyäning äkâsi bolgän bu kâsib yigit Ändicân qorgänigä ketişdän gäp **âcgän edi.**
“Rabia’nın ağabeyi olan bu zanaatkâr genç Andican kalesine gitmekten söz açmıştı.”
Yulduzli Tünlär 20

Âtäsi bir-ikki küngä bâzor icâzät **bergän emiş...** “Babası bir iki gün için zoru zoruna izin vermiş.” Yänä Âldim Sâzimni 57

Üydägilär älläqaçân yâtgän edilär. “Evdekiler çoktan yatmıştı.”
Yänä Âldim Sâzimni 250

Kelinçäk häli häm öziğä **kelmägän edi...** “Gelincik daha da kendine gelmemişti...”
Yänä Âldim Sâzimni 57

Bu vaqtdä ây änçäginä yuqâri kötärilib **qâlgän edi.** “Bu vakitte ay birazcık yukarı yükselmişti.” Yänä Âldim Sâzimni 42

Yâki, sengä Haqning lütf-kärâmi **bolmägänmi edi,** u sening qarşingdä yârqn yol **âcmägänmi edi?** “Veya sana Hakkın lütuf ve keremi olmadı mı, senin önünde aydınlık yol açmamış mıydı?” Sâddi İskändäriy 16

Axır, sizni pâdşâning özi xızmatigä **âlgän emäsmidi?** “Ya, sizi padişahın kendisi hizmete almamış mıydı?” Yulduzli Tünlär 11

Töräning tili çärçäb, Miryâqubning ağzidä birinçi esnäş äsârläri **köringän ediki,** täşqaridän bir âdäm kirib keldi. “Töre konuşmaktan yorulmuş, Miryakub’da esneme alâmetleri belirmişti ki, dışardan bir adam geldi.” Yänä Âldim Sâzimni 72

Özbek Türkçesinde *duyulan geçmiş zamanın hikâyesinin üçüncü tipinde* “-gän” sıfat-fiil ekine iyelik ekleri ilave edilir. Bu kullanımın sadece olumsuz şekli vardır. Olumsuzluk ifadesi için “yoq” kelimesi kullanılır. “Yoq” kelimesinden sonra ise “-e” ek fiil eki getirilir.

Häli cävâb tâpâlgänim yoq edi. “Henüz cevap bulamamıştım.”

Yänä Äldim Sâzimni 183

Salti ertä sähârdä munaqa hällâslâb kelişining säbâbini häli äytgäni yoq edi.

“Salti ertesi sabah böyle aceleyle gelişinin sebebini henüz söylememişti.” Yänä Äldim Sâzimni 22

Özbek Türkçesinde *duyulan geçmiş zamanın rivayetinde* “-gän, -kän, -qan” sıfat-fiil ekleri ve “ekän” kelimesi kullanılır.

Bir câyda işläb turib, negä körmägän ekän uni. “Bir yerde çalışıp, niye görmemişmiş onu.” Kök Çırâqlâr 83

-Şunaqa ekänmi? Vây tâvvâ-yey! xalfä eşänning qızı caqurtirgän ekänmi? Vây tâvvâ-yey!... –deb uning eng qitiği kelädigän cäylärigä çäng sâlišärdi. “Öyle miymiş? Vay vay! Halfa Eşan’ın kızı mı davet etmiş? Vay vay!... diye elini onun gıdıklanan yerlerine dokunduruyordu.” Yänä Äldim Sâzimni 36

Özbek Türkçesinde *duyulan geçmiş zamanın şartında* ise “-gän, -kän, -qan” sıfat-fiil ekleri ile “bol-” fiili beraber kullanılır.

Bu keçä Häkimcân qançä käm uxlägän bolsä, mingbâşi undän häm käm uxlädi.

“Bu gece Hakimcan çok az uyumuş olsa da, binbaşı ondan da az uyudu.” Yänä Äldim Sâzimni 236

Deraht şair bolsa

Nime hakda yazgen bolardı

Azgine kuşlar harda

Asmân

Kuyaş

Keyin seyahat hakıda.

“Ağaç şair olsaydı

Ne hakkında yazardı?

Biraz kuşlar hakkında,

Gökyüzü,

Güneş,

Nihayet seyahat hakkında.” Özge Elde 394

*Bu müşkül iş heç kimsäning başigä **tüsmägän bolsä**...* “Bu güç iş, hiç kimsenin başına gelmemiş olsa ...” Säddi İskändäriy 4

—*Tek **oturgän bolsäk** köngli yumşärmidikän?* “-Sessiz oturmuş olsaydık kalbi yumuşar mıydı acaba?” Yänä Äldim Sâzimni 34

*Cädid gazetdä sizni **sökkän bolsälär**, öz gazetimizgä biz maqtäyimiz, muällimni yâmânläyimiz.* “Eğer, Cedit gazetesinde size hakaret etmişler, biz de kendi gazetemizde sizi överiz, öğretmenleri kötüleriz.” Yänä Äldim Sâzimni 99

Seyahat, seyahat, seyahat

*Hakda tinmey **yazgen bolardı.***

“Seyahat, seyahat, seyahat

Hakkında durmadan yazardı.” Özge Elde 394

*..., eng mähräm sirlärini **äytgän bolib**...* “..., en mahrem sırlarını söyleyip, ...”

Yänä Äldim Sâzimni 58

Özbek Türkçesinde “-gän” ekinin değişik bir şekli de “-(**ä**)digän, -(**y**)digän, -(**a**)dirğan” sıfat-fiil ekidir. Bu ek çoğu zaman gelecek zamanı ifade eder. Türkiye Türkçesine “-an” ve “-acak” şekillerinde aktarılır.

—Demäkçi emäsmän, -dedi Kümüş, -çünki bu heç bir vaqt **bolädirğan** gäp emäs...

“Söylemek niyetinde değilim, -dedi Kümüş, -çünkü bu hiçbir vakit söylenecek söz değil.” Ötkän Künlär 277

— Bu yákka bir qaräng, änävi uzákdän turib **báskarilädigän** televizormi?

“-Bakar mısınız, şu televizyon uzaktan kumandalı mı?” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1169

Örgänib älgän ikki-üç äęiz çet tilgä äid sözni toğri kelsä-kelmäsä gäpigä qoşıb **gäpirädigän** tengdäřlärimni körgändä häyrätdä qaldım. “Öęrenmiř oldukları iki üç yabancı dile ait kelimeleri, doğru olsa da olmasa da, cümleye katarak konuşan yaşıtlarımı gördüğümde hayretler içinde kaldım.” Tili Bãyning Özi Bãy 253

Köprüäq köngilni **kötärädigän**, ümidvârlikkä **undäydiğän** häyâtbaş sözlär **iřitilgän**, här tãmânlämä xuşmuâmälilik körsätilgän. “Daha çok yüreği ferahlatan, ümit veren, hayat bahşeden sözler kullanılır, her yönden nezaket gösterilir.” Dosting Bolsä Bemâr... 259

Dikkat edilirse yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere oluşturulan sıfat tamlamasında tamlayan bölümünde sıfat-fiil eki (-ädigän, -ädirgän, -gän) almış üç sözcük yer almaktadır.

Ulär yâřlıgidänâq mulâhazä bilän iş **körädigän**, färäsät bâbidä ibrät bolärli bälälärdir. “Onlar, daha küçük yaşlardan itibaren düşünerek iş gören, anlayış bakımından ibret alınacak çocuklardı.” Tecämli Bälä – Becämli Bälä 267

Xälmätgä säl äęir **kelädigän** bir iş bolsä,... “Halmet’e biraz äęir gelen bir iş olsa,...” Yänä Äldim Sâzimni 44

Üç kün...

Ehtimâl, heç nese emes siz üçün,

Ümr kitâbıdan üç nuktalı kayd.

*Toyıb **uhlaydiĝen** üçte uzun tün,
Üç iş günü-kızgın yâ lâkayd.
“Üç gün...
Belki, hiçbir şey deĝildir sizin için,
Ömür kitabından üç noktalı kayıt.
Doyarak uyulacak üç uzun gece,
Üç iş günü-ilgi çekici veya umursamaz.” Üç Gün 48*

*Äskärlär yıqıldı-
közläri açığı,
yoq edi közlärin **yâpâdigän** qol,
ne tupraq,
ne fursat qoli yâpâlmäs,
yâpâlmäs hättâki bâsib ötgän yol.
“Askerler düştü
Gözleri açık,
Yoktu bu gözleri kapatacak bir el,
Kapatabilir ne toprak,
Ne o anın eli,
Kapatamaz hatta yürüdüğü yol.” Açığı Qâlgän Közlär 357*

*Tâpilmäs,
Tâpilmäs äbädüläbäd
bu açığı közlärni **yâpâdigän** qol.
“Bulunmaz,
Bulunmaz ebediyen
Bu açık gözleri kapatacak eller.” Açığı Qâlgän Közlär 358*

*Bu ädäbiyât, ötmış täcribäsi bilän häzirgi zämân täcribäsini dâim birbirgä
baĝläydigän ädäbiyât bolädi. “Bu edebiyat, geçmiş tecrübesiyle şimdiki tecrübesini
daima birbirine baĝlayacak edebiyat olacak.” Tänlängän Äsärlär 7*

*Tärvuzim qoltıyumdän tüşib, yer çizib oturuvdım, birgä **isläydiğän** şofer äyaynim kelib qâldi. “Ne yapacağımı bilmeden, başımı aşağı eğip düşünüp duruyorken, birlikte çalıştığım şöför arkadaşım geldi.”* Ataman 589

—*Böpti, -dedi Ataman. –Bolmäsä, bundâq qılämiz. U tentäklär häli zämân vokzälgä çıkib ketişgän. **Bârüdiğän** câyläri Çimkent. “Tamam, öyleyse şöyle yapacağız. O aptallar, az önce istasyona doğru yola çıktılar. Gidecekleri yer (semt) Çimkent.”* Ataman 593

*Şâyüsüf unçä-münçäni pisänd **qılmäydiğän** çäpäni yigit edi, ârçaläridän quvib bärrib loliväççälärniñ birini “şap” üşlädi. “Şayusuf kuru gürültüye papuç bırakacak adam değildi, hemen arkalarından koşup çingene gençlerden birini “şak” diye yakaladı.”* Ataman 595

*Eşik açilib, bärzängidäy yigit çıqdi, gäv däsi bilän eşikni qâplädi, u yoyân, källädâr, qaşläri müşükbäççäniñ dümidäy ösüq, yüzidä peşänäsidadä piçâqbâzlikniñ izläri rävşän körinädi, yirik közläridä kişigä yâmân tä’sir **qulädiğän** qandäydir, sirlı ot yânädi. “Kapı açılıp zenci gibi bir genç çıktı, vucudu kapıyı kapattı. O şişman ve büyük kafalıydı, kaşları kedi eniğinin kuyruğu gibi uzundu, yüzünde ve alnında bıçak izleri açıkça görünüyordu. İri gözlerinde insanı kötü etkileyen acayip sırlı bir ışık yanıyordu.”* Ataman 337

—*Qızıq ekänsän, äyâyidäğini yeçip berädimi, bu yerdägilär hämmäsi – gädäydän nân **tiläydiğän** qaşşâqlär, cüftiñni qanâtiñ âstigä âlib uçä ket, lâçin! Bu yerdä turmä! –dedi –dä, Qârä Ahmäd bir tãmängä çekildi. “Çok ilginçsin, insanlar ayağındakini mi verecek? Buradakilerin hepsi dilenciden ekmek dilenecek kadar fukaralar. Çiftini kanadının altına alıp uçup git şahin! Burada durma dedi ve Kare Ahmed bir kenara çekildi.”* Qutluy Qân 342

Oñ qulağıñge,

çep qulağıñge,

***eytedigen** yene bir gepim:*

şaxsen öz baxtiñnigine emes,
yurt baxtını
yaratışda
mirvâsıl bolıştını istegenmen,
oğlum!
“Sağ kulağına,
Sol kulağına
Söylenecek bir diğər sözüm:
Bir tek kendi bahtını değıl,
Yurt bahtını
Yaratış da
Mirvâsıl oluşunu istedim,
Oğlum!” Oğlum Mirvasıl’ge 22

... Zebigä äytilädigän hämmä gäpni äytib äldi. “Zebi’ye söylenilecek her şeyi söyledi / söyleyip bitirdi.” Yänä Äldim Sâzimni 118

Birâvgä xuşmuâmälä qılsä, bilingki, u ädäm yâ undän körä kättärâq väzifädä, yâinki, birân yağlıqrâq câydü işläydigän ädäm bolışı keräk. “Birine iyi davransa, bilin ki, o insan ona göre daha büyük bir vazifede veya daha iyi bir yerde çalışan insan olmalı.” Kök Çırâqlär 9

—Nâyib törä äytädi: men yaxşı bilämän, deydi. Sen fuqarâni yaxşı körädigän ädämsän, deydi. Bâşärti, ärizädä bitilgän gäplär râst bolgändä häm seni äybläşgä könglim bârmäydi, deydi... “Naip töre konuşur: ben iyi bilirim, der. Sen fakirlere iyi davranan bir insansın, der. Eğer, dilekçede yazılan sözler doğruysa da, seni suçlamaya gönlüm razı olmaz, der...” Yänä Äldim Sâzimni 76

-Şunaqa ekänmi? Vây tâvvâ-yey! xalfä eşänning qızı çaqırtırgän ekänmi? Vây tâvvâ-yey!... –deb uning eng qıtığı kelädigän cäyläriğä çäng sâlišärdi. “Öyle miymiş? Vay

vay! Halfa Eşan'ın kızı mı davet etmiş? Vay vay!... diye elini onun gıdıklanan yerlerine dokunduruyordu.” Yänä Âldim Sâzimni 36

*Bu heç bir vaqt **bolâdirğan** gâp emäs...* “Bu hiçbir vakit söylenecek söz değil.”
Ötkän Künlär 277

*Çal-kempir kengeşib şunday qararge kelişdi: bu çıqum ahırgi ve hökizni boyniden bagleb **beredigen** çıqum, sunin üçün pulnin yüzige qaraş aqlden emes.* “ Bu gider son ve öküzü boynundan bağlayıp getirecek gider, bunun için parayı esirgememek gerekir.” Ogrı 3

*Bu bir هفته içinde kempir "duanıfı zori bilen qulf **acedigen**" ezeyimhange abdestegerdan qıldirgeni qatneb yerim qap ciyde, üç yelpiş tavaq cohari, ikki keleve ip eltdi, emma iş çıqmedi.* “Bu bir hafta içinde ihtiyar kadın dua ile kilit açan hocaya abdestegerdan yaptırmak için gidip yarım çuval iğde, üç tabak mısır, iki çile ip götürdü ama iş çıkmadı.” Ogrı 3

—Ey, Âmir! Sen bizni qurâl küçü bilân yenâ aldın. Biraq sena **âvtâdigân** şârtlârimiz bar. Âgâr qâssab bolsân, bizni soyib taşla, âgâr sâvdağâr bolsân, satib yubar, âgâr padşa bolib kelgân bolsân, bizgâ baht âta et! “-Ey Emir! Sen bizi silah gücüyle yendin. Fakat sana söyleyecek şartlarımız var. Eğer kasapsan bizi soyup at, eğer tüccarsan sat, eğer padişah olarak geldiysen, bize şans ver!” Âmir Temur Hâqidâ Rivayatlar 3

*Kuyaş **kaytedigen** vakt bolib kölge eken.* “Güneşin döneceği vakit olmuşmuş.” Kence Batır 44 – 54

—Eh, belayı nadan, petni alma desem altın, başıfıge azab-ukubet, müşküller tüşedi, desem kulak salmadın, böler iş boldi, padşaden yigirme küngü mühlet al, azıkavketni gemle, kette kuş **siğadigen** kirk hanelik kefes yasatib bersin, her bir haneğe idiş kuyilsin. “- Eh, akılsız çocuk, teleği alma dedim aldın, başına azap, bela, müşküller gelir dedim, kulak asmadın. Olan oldu, padişaktan yirmi gün mühlet al. Yiyecek, azık

de- pola, büyük kuş sığacak kırk hanelik kafes yapsın; her bir haneye kap koyulsun. Otuz dokuz tane kaba tatlı, berrak içecek, kırkıncısına sarhoş edecek içecek koyulsun.”

Kence Batır 44 – 54

*Ottiz tokkizde idişge şirin, tinik içimlik, kir-kinçisige behuş **kiladigen** içimlik kuyilsin.*

“Otuz dokuz tane kaba tatlı, berrak içecek, kırkıncısına sarhoş edecek içecek koyulsun.” Kence Batır 44 – 54

*..., una **âytâdigân** ikki-üç ağız gâpim bar, debdi.* “..., ona söyleyecek iki üç sözüm var, dedi.” Âmir Temur Hâqidâ Rivayatlâr 3

*Aman bolgür Mâhsum âkâ, mân siz âytgân işgâ tosıq **bolâdigân** adamlardan emâsmân.*

“Sağ olun Mâhsum ağabey, ben sizin zannettiğiniz gibi bir işe engel olacak kimselerden değilim.” Quşlar 3

*Bilsâniz hamtak qılindâ, bu yıl mevâ **qulâdigân** navdâlârni ham kesib tâşlâbsiz!*

“Becerebilirseniz ayıklayın, bu sene meyve verecek dalları da kesip atmışsınız!”

Üzüm 7

***Bilâdigân** adâmgâ hamtak qldirindâ, mânâ, bârglârini bittâyâm qaldırmâgân ekân, bâr-yoğmizni ham âftâb urib ketibdi.* “Bu işi bilen adama (erbabına) yaptıracaktınız, bir tane yaprak bile bırakmamış, işte varınızı yoğunuzu güneş çarpmış.” Üzüm 7

***Bilâdigân** adâmgâ tak kestirindâ, eski üzüm deb kündâ qlib qoyibdi-ku!* “Bu işi bilen adama (erbabına) yaptıracaksınız, eski üzüm diye dönüştürmüştünüz.” Üzüm 7

*Bekar üzildidâ bu **asilâdigân** hilidân âdi.* “Boşuna koparıldı, bu, asılacak üzüm çeşidindendi.” Üzüm 7

*Nevâiy hâkimlerden başlab tâ mahalle qaravulige qadar yalğız devlet menfaatini **oylaydigen** halq bilen yahşi **cıqıradigen** insaflı adamlardan tayin etişni hemişe bir qâide qılıb almaq zarurlıgını uqtırdı. “Nevâî, valilerden başlayarak tâ mahalle bekçisine kadar yalnız devlet menfaatini düşünen, halkla iyi ilişki kurabilen insaflı adamları tayin etmeyi, daima bir kural hâline getirmenin zaruretinden söz etti.”*

*Suhbet şu yerge yetgende kuyaş asmane seyrge **çikadigen** vakt bolibdi. “Söz buraya geldiğinde, güneşin gökyüzüne seyre çıkacağı vakit gelmiş.” Kence Batır 44 – 54*

Özbek Türkçesinde “-(ä)digän, -(y)digän, -(a)dirğan” sıfat-fiilinin *olumsuzu* “-mä” olumsuzluk eki ile yapılır. Araya “-y” yardımcı ünsüzü girer.

*Şâyüsüf unçä-münçäni pisänd **qılmäydiğän** çäpäni yigit edi, ârçaläridän quvib bârib loliväççälärniñ birini “şap” üşlädi. “Şayusuf kuru gürültüye papuç bırakacak adam değıldi, hemen arkalarından koşup çingene gençlerden birini “şak” diye yakaladı.”*

Ataman 595

*Ämmâ ât bilän eşäkni **äcrätmäydiğän** ädämlär ädälät mänsäbigä otirib birävni tergämäsin... “Fakat at ile eşeği ayıramayan adamlar adalet koltuğunda oturup birini sorgulamasın...” Yänä Äldim Sâzimni 165*

***Bolmäydiğän** vä’ dälärni til uçığä keltirmäng, içkärinä turä tursin. “Olmayacak sözleri söylemeyin, içinizde kalsın.” Yänä Äldim Sâzimni 105*

Bu ânä qızining säädätidän başqa närsäni **bilmäydirgän** ânälärdän edi. “Bu anne kızının mutluluğundan başka bir şey düşünmeyen annelerdendi.” Yänä Äldim Sâzimni 24

*Yigit esä Xälmätning bâr-yoğini färq **etälmäydiğän** haldäydi. “Genç ise Halmet’in zenginliğini fark edemeyecek haldeydi.” Yänä Äldim Sâzimni 51*

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere oluşturulan sıfat tamlamasında tamlanan ek eylem olarak yüklem olmuş bir isimden oluşmaktadır.

Sultanhannifi üç zaifi bar edi, tuğmeydigen eybi bar edi. ‘‘Sultanhan’ın üç hanımı vardı, doğurmama aybı vardı.’’ Destandan Parça 1

Mehmanlerge cevab bermey, ulerni oğliniri harareti yetmeydigen, amma unin gepleri eşitilib turedigen cayge yaşirib koyibdi. ‘‘Misafirlere cevap vermeyip, onları oğlunun sıcaklığının yetişmeyeceği, ama onun sözlerinin duyulacağı yere gizlemiş.’’ Kence Batı Yukarıdaki örnekte görüleceği üzere oluşturulan sıfat tamlamasının tamlayan bölümünde ‘‘-(ä)digän’’ sıfat-fiil ekini almış biri olumlu diğeri olumsuz iki sözcük bulunmaktadır.

Qadircan, gâpgâ kirmâydigân turumtaylârinâ körşâpâlâk değın, ölimsânlık qılışâverâdimi? ‘‘Kadircan, laf anlamayan çıkarlarına körkelebek de, bu kadar gevşek olur mu?’’ Quşlâr 2

Özbek Türkçesinde ‘‘-(ä)digän, -(y)digän, -(a)dirğan’’ sıfat-fiil ekiyle yapılan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen ad düşebilir*.

Bir gâpni yârmini özbekçä, qâlgänini tâcıkçä yâki bâşka tildäki sözlärni işlätib, şuningdek, rusçä gâpirgändä özbekçä söz, özbekçä gâpirgändä rusçä sözni äräläştirib gâpirädigänlärigä nimä deysiz? ‘‘Bir cümlenin yarısı Özbekçe, kalanı Tacikçe veya başka dildeki sözleri katarak, yani Rusça konuştuğunda Özbekçe kelime, Özbekçe konuştuğunda Rusça kelime karıştırarak konuşmalarına ne dersiniz?’’ Tili Bâyning Özi Bâý 253

—Hä köçälärgä tâş terädigänlär-çi, änä şulärni mastravây derlär. Bulärniñ xabäriğä işänib bolädirmi? ‘‘-Evet, sokaklara taş döşeyenler var ya onlara mastrevay derler. Bunların haberine inanılır mı?’’ Tinç İş 319

Özbek Türkçesinde ‘‘-(ä)digän, -(y)digän, -(a)dirğan’’ sıfat-fiil eki bazı durumlarda *zaman ifadesi* de taşıyabilmektedir. Örneğin Özbek Türkçesinde gelecek zamanda ‘‘-(ä)digän, -(y)digän, -(a)dirğan’’ sıfat-fiil eki kullanılır.

—Undän keyin, betävfiq, buzuq yürädigän depti... ‘‘-Ondan sonra, imamsız, kötü olacak demiş...’’ Yänä Äldim Sâzimni 106

—*Bugün keçgä tãmân Mühsin **kelädigän**...* “Bugün akşama doğru Musin gelecek...”
Günâhi Äzim 111

Yine Özbek Türkçesinde “-(ä)digän, -(y)digän, -(a)dirğan” sıfat-fiil eki kimi zaman *gelecek zamanın şartında* kullanılır. Gelecek zamanın şartında “-(ä)digän, -(y)digän, -(a)dirğan” sıfat-fiil ekinin yanında “-bol” fiili de kullanılır.

—*Oşü ikkäläsi qıslâqdä **qälädigän bolsä**, biz qıslâqni täşläb ketämiz! –dedi biräv.*
“-O ikisi köyde kalacaksa, biz köyü terkederiz.” Yänä Äldim Sâzimni 233

—*Pul bilän **bitädigän bolsä**, mäyli. Pul täpilädi.* “Parayla bitecekse, pekâlâ para bulunur.” Yänä Äldim Sâzimni 250

*Bir ikki yildän keyin birävlärnüing qoligä suv **quyädigän bolsä**...* “Bir iki yıldan sonra birilerinin eline su dökecek olsa...” Yänä Äldim Sâzimni 95

*Ägâr, mabada, oşânâqâ **qılädigän bolsäm**, tartınmây äytävârin ala qarğâng deb.*
“Şayet öyle yapacak olsam, hiç çekinmeden ala kargan diyebilirsiniz.” Quşlâr 3

Özbek Türkçesinde Özbek Türkçesinde “-gän” ekinin değişik bir diğer şekli de -(ä)yätgän ekidir. Bu ek Özbek Türkçesinde az görülen bir sıfat-fiil ekidir. Türkiye Türkçesine “-mekte olan” şeklinde çevrilebilir. Uzun zaman devam eden, sık sık tekrarlanan iş ve hareketleri ifade eder. Yapılan bu iş ve hareketler şimdiki zamanda devam ettiği için, bu sıfat-fiil ekinde şimdiki zaman anlamı hâkimdir.

*Oqıb köring-ä xalqımızning qadimdän dävâm etib **keläyätgän*** “*Bemâr köriş ädäti va ädäbi*” *qändäy ekän.* “Halkımızın eskiden beri devam edip gelen “Hasta ziyareti âdeti ve adabı” nasılmış görelim.” Dosting Bolsä Bemâr... 259

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde “-(ä)yätgän” sıfat-fiil eki “- ıb” zarf-fiil eki ile beraber kullanılabilir.

*Uçrşuvımızge az kaldı
Kışnıñ t'kibiden kaçıb
Darehtin terk etgen yapraklar bilen.
Uçraşuvımızge az kaldı
Taşlarını lâle yapıb gizleb,
Bulut **toplayatgen** tağlar bilen.
“Buluşmamıza az kaldı
Kışın takibiden kaçarak,
Ağacını terk etmiş yapraklarla.
Buluşmamıza az kaldı
Taşlarını lâle yapıb izleyerek,
Bulut toplamakta olan dağlarla.” Bahar Arafesi 44*

*Dehli bolmagenden keyin hayatge,
Âdem ölimge hem bolmaydı ikrâr-
Birarta fikr yok çınkırayatgen,
Sim-sim **yığlayatgen** hayâl yok birar.
“İlişkisi olmadıktan sonra hayata,
İnsan ölümü de kabullenmez-
Bir tanecik fikir yok cılız sesli bile,
İp gibi ağlayan hayal yok bir tanecik.” Bu Yağı – Sükunet 48*

*Endi üydä **ötäyätgän** gäplärning här birini uning qulâqläri bittä-bittä ävläb bärärdi.
“Şimdi evde geçen konuşmaların her birini onun kulakları bir bir duyardı.” Yänä
Âldim Sâzimni 85*

*Âq ärälägän, lekin qalin cingäläk sâçläri qızıl duxâbädän tikilgän yaläti qalpâyınıñ
tägidän peşânäsigä köpikdäy tâşib çıqqan, sâqâl – moylävi özigä yäräşib turgän bu
âdäm bizgä bürgüt qaraş qilib – tikilib qarädi – yu, lekin câyidän qozyalmädi, faqat
yaqın kelib sälâm bergänimizdän keyinginä vâzmin baş qumirlätib, “otiriñlär”, deb*

imâ qıldı, soñ, qat – qat köyläğiniñ etägi bilen yer süpirib oçâqdä ävqat pisirävâtgän köhlikkinä cüvângä qaräb öz tilidä bir nimä dedi. “Ağarmaya başlayan sık kıvrıkcık saçları, kırmızı kadife kalpağının altından alınına dökülen, sakal ve bıyığı kendine çok yakışan bu adam, bizi dener gibi sert sert baktı ama yerinden kımıldayamadı. Yanına yaklaşıp selâm verdikten sonra ağır bir şekilde “oturun” diye işaret etti. Sonra kat kat elbisesinin etekleriyle yerleri süpürerek, yemek pişirmekte olan güzel kadına bakıp, kendi dilinde bir şeyler söyledi.” Ataman 592

Maşına emäs, yer bayırläb uçävâtgän quş deysiz, misâli! “Araba değil, sanki uçan kartal.” Ataman 594

Mäslähät bilän men gülzârniñ yänidä qâldimu, âyaynim beş – on qadäm nârirâq bârib goyâ poyezddän tüşgän yolâvçilärni kütävâtgän şofergä oxşab, äylänib yürdi. “Anlaştıktan sonra ben gül bahçesinin yanında kaldım ve arkadaşım, beş on adım ileri gidip, sanki trenden inen yolcuları bekleyen şöförmüş gibi dolanıp durdu.” Ataman 595

Vaqt ällämähäl bolib qâlgän, lekin vokzal âldi lampoçkälärniñ şuläsüdän yâp – yâriq. Poyezddän tüşib vokzaldän çıqavâtgän ädämlär äniq körinib turibdi. “Vakit epey ilerlemesine rağmen, istasyonun önü, lâmbaların ışığından çok aydınlıktı. Trenden inip istasyondan çıkan yolcular rahatlıkla görünüyordu.” Ataman 595

Siyrek yağavatgan kar kalinlaşdi. “Seyrek yağan kar kalınlaştı.” Zahiriddin Muhammad Babir 185

*Çökib baravatgen yelkem – tağlarım,
İkkele közimden akar cuft derya.
“Çöküp giden omuzlarım, dağlarım,
İki gözümde akar iki derya!”* Derya 194

Peşaneñ tuprqaqa tékkeni yaxşı

*Ananı zemiñe **goyavatgen** çağ.*

“Alnını yere sürsen evlâdır

Anneni toprağa verdiğin zaman.” Berdaş 41

*Ey, ehli Türkistan, **uhlayatgen** halk,*

Fursatdır, açingiz kör közingizni.

Tördedür nahaklik, paygekdedür hak,

Emir Temur ruhi kollesin sizni.

“Ey ehli Türkistan, uyanan halk,

Fırsattır, açınız kör gözünüzü.

Başköşededir haksızlık, yeredir hak,

Emir Temur’un ruhu korusun sizi.” EmirTemur Vasiyeti 976

*Nevbetçilik **kilayetgen** ortançe oğil almage süyenib, uhleb kalibdi. Kalkib ketib közini açib, etrafge karabdi. “Nöbetçilik yapmakta olan ortanca oğul elmaya dayanıp uyuya dalmış. Kalkıp, gözünü açıp etrafa bakmış.” Kence Batır 2*

*Közlerige işanmey, koziçaknin kette bolib asilib **berevatgen** kuyriğini köterib uşleb köribdi. “Gözlerine inanamayıp kuzucuğun büyüyüp sarkan kuyruğunu tutmuş.” Kence Batır 3*

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde “-(ä)yatgän” sıfat-fiil eki “-ıb” zarf-fiil eki ile beraber kullanılabilir.

*Bu kuyaşnin anası **tereteyatgen** nur eken. “Bu güneşin anası yaymakta olduğu ışık imiş” Kence Batır 7*

*Deryani taşib, seher ve kişlaklarni gark **kuleyatgen** nehefi balık, bir-biri bilen ceng kilit, yerni lerzege **saloyatgen** ikki tağ şirini, sonra kuyaşnin tikke kelgende tohtab kalış şirini sorabdi. “Irmağı kapatıp şehir ve köyleri su altında bırakan balığı, birbiri ile cenk*

ederek yeri depreştiren iki dağı, sonra güneşin dik geldiğinde bir müddet durmasını, bunların sırrını sormuş.” Kence Batır 7

Gümbürleyatgen nerse ikki tağnift çengidir. “ Gümbürdeyen şey, iki dağın çengidir.”

Kence Batır 7

*Dehkan yer haydey başlabdi. Yerni ikki merte haydeb bolib, yakinidegi kette saynin boyide salkinleb otirse, asmande uçib **keteyatgen** bir leylek yıkilib tüşibdi.* “Çiftçi yer sürmeye başlamış yeri iki kere sürdükten sonra, yakındaki büyük kayanın kenarında gölgelenirken, gökte uçmakta olan bir leylek düşüp kalmış.” Altın Tarvuz 1

Yukarıdaki ve aşağıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde “-(ä)yatgän” sıfat-fiil eki “-ıb” zarf-fiil eki ile beraber kullanılabilir.

*Bir kün çarçeb, say boyide salkinleb otirsem, asmande uçib **keteyatgen** bir leylek yıkilib tüşdi.* “Bir gün yorulup kaya dibinde gölgelenirken, gökte uçmakta olan bir leylek düştü.” Altın Tarvuz 2

Erki kulfdir, hayati kulf, bar hudalar kulf!

Kaseside suv yok, kuruk haltasi-nan yok.

Batayatgen kuyaş kebi renginde kan yok.

Közide köz yok, belide bel yok, heyhat!

Fir'avn uni çümalidey esezi: vaydad!..

Fir'avnnifi hükmi kattık, fir'avn hocayin,

Hudalarge u menzurdir, hayati tayin.

Neki kılsa, özi biler, özi hükmrän,

Misr boylab Nil akadir-kullar tokken kan!

“Erki tutsak, hayatı tutsak, bütün tanrılar tutsak!

Kâsesinde su yok, kuru torbası-ekmek yok.

Batan güneş gibi renginde kan yok.

Gözünde göz yok, belinde bel yok, heyhat!
Firavun onu böcek gibi eziyor: Vay imdat!..
Firavun 'un hükmü katı, Firavun efendi,
Tanrılara o nezir olunmuştur, hayatı açık.
Ne yapsa kendi bilir, kendisi hükümran Mısır'ı geçip
Nil akar-köleler dökmüş kan!" Nil Verim 3

Özbek Türkçesinde “-(ä)yâtgän” sıfat-fiil eki ile oluşturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen ad düşebilir*.

*Tengdâşläring âräsidadä özining tämizliligi, färâsätliligi bilän başqalärgä nämünä **boläyâtgänlär** köp.* “Akranlarının arasında akıllılığı, anlayışlılığı ile başkalarına örnek olanlar çoktur.” Tecämlä Bälä – Becämlä Bälä 266

..., xilmä – xıl kişilär içidän kimnidir izler, lekin kimni **axtäräyâtgänini** özi bilmäsdi.
“...çeşit çeşit insanlar arasından birini izler, fakat kimi arayıp durduğunu kendi de bilmezdi.” Kök Çırâqlär 104

Tüsevâtgänlärinä qolimgä beş sölkävâyni qıstirib döldän qâçgändäy qâçib qâlgänlärinäyâq qorquvdim –ä. “İnenler elime bir beşlik sıkıştırıp yağmurdan kaçır gibi uzaklaştıklarında içime kurt düşmüştü.” Ataman 589

İzvâşdü **ketäyâtgänimni** payqadim. “At arabasında gitmekte olduğumu anladım.”
Quyluy Qân 340

Özbek Türkçesinde *şimdiki zamanın hikâyesinde* “-(ä)yâtgän” sıfat-fiili ile “-e” isim-fiili kullanılır. Bu şeklin olumsuzu “-mä” olumsuzluk ekiyle yapılır.

*İşdän keyin Skverdän ötib **keläyâtgän edim**, bir top loli xâtinlär uçrâb qâldi. “O gün iş çıkışı parktan geçiyordum, bir grup çingene kadına rastladım.”* Ataman 590

*Şambä küni edi, xocäyin bilän xânimlärini ertälâb mehmângä âbârib, keçqurin üyläriğä âpkep qoydim-dä bärvaqtrâq qutilgänimgä şükr qilib, garajgä **qaytäyâtgän edim**, yoldä ikki yigüçä qol kôtärib qâldi. “Cumartesi günü, şefi karısıyla birlikte sabahleyin misafirliğe götürüp, akşam evlerine getirdim ve erken kurtulduğuma şükredip, arabayı garaja bırakmak için yola koyulduğumda, elini kaldıran iki genci gördüm.”* Ataman 588

*Faqat köçädä – ärävä üstidä başqa hängämälär **boläyâtgän edi** kim, bulärdän häligi ikki baaxtliniñ heç bir xabäri yoq edi. Özbek Türkçesinde Edatlar 183*

*Şu darahtden bir ayık yürüb keldi-de, endigine keyifli ayaklerini asiltirib suvge **tüseyatgen edi**, aç balık ayıknı körüb, daraht bilen bir yutib yabaribdi. “O ağaçtan bir ayı yü rüyüp geldi ve arka ayaklarını sarkıtıp suya indi, aç balık ayıyı görüp, onu ağaç ile birlikte yuttu.”* Kence Batır 7

Özbek Türkçesinde *şimdiki zamanın rivayetinde* “-(ä)yâtgän” sıfat-fiil eki ve “emiş” veya “ekan” sözcükleri kullanılır.

*Mühtärämây bir küni kir **yuväyâtgän ekän**. “Muhteremay bir gün çamaşır yıkıyormuş.”* Kök Çırâqlär 19

*—Biläsizmi, äylänäy, âqpâşşâ yetti qırân bilän **urişävâtgän emiş**... “Biliyor musunuz, çar yedi düvelle savaşıyormuş...”* Yänä Âldim Sâzimni 124

*Âç nähär, yärim yälängâç **ketävâtgän ekän**, yolidä pādşāning ādāmlāri çıqıp qālib, uni oğri, cāsus fāhmlāb zindānbānd qlib qoyışibdi... “Aç biilaç, yarı çıplak yürüyormuş, yolda padişahın adamları karşısına çıkmış, onu hırsız, casus sanarak zindana atmışlar... Tecämli Bâlâ – Becämli Bâlâ 263*

Ulär ‘fâl âçib berämän’, deb ötgän – ketgänniñ yolini tosışayätgän ekän, mäni häm ‘gur’ etib qurşab âlişdi. ‘Çingeneler ‘fal açayım’ diye gelip geçene yapışıyormuş. Aniden etrafımı sardılar...’ Ataman 590

Bârsäk Ataman yärim yälänyaç bolib däryädä qârä äyyırni comiltiräyätgän ekän.

‘Gittiğimizde önder, yarı çıplak ırmakta atını yıkıyormuş.’ Ataman 596

Çar etrafdegi seher ve kişlaklerniñ köçib ketgen, ayrim kişiler heli tamlerde can saklaşayätgen eken. ‘Dört taraftaki şehir ve köylerin ahalisi göçüp gitmiş, kalan kişilerde damlarda canlarını koruyorlarmış.’ Kence Batır 8

Özbek Türkçesinde gelecek zamanda da ‘-(ä)yätgän’ sıfat-fiil eki kullanılır.

Yâ, bu kommisser oşâ äzämätning âldidä ketüyätgännikin? ‘Peki, bu komiser o delikanlının önüne çıkacak mı acaba?’ Mâş’äl 7

‘-Gän, -kän, -qan’ sıfat-fiil eki *Türkmen Türkçesinde* ise ‘-an, -en; -yan, -yen’ şeklinde kendini gösterir. Geniş zaman ortacı yapar. Kimi zaman geçmiş de içine alır. *Dilsiz düyeler dek cöken (dağlar)* ‘Dilsiz develer gibi çöken (dağlar)’ Türkmençe 58

Çörek bişiryen işçiler ‘Ekmek pişiren işçiler’ Türklerin Dili 247

Tagtında oturan pâdişâh ‘Tahtında oturan padişah’ Türklerin Dili 247

Aak kelebek kovalap yören (guz) ‘Ak kelebek kovalayıp duran (kız)’ Türkmençe 58
Dikkat edilirse yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Türkmen Türkçesinde oluşturulan sıfat tamlamalarında ‘-(1)p’ zarf-fiil eki ile ‘-an’ sıfat-fiil eki yan yana kullanılabilir.

Geçen gün (geçmiş gün); gelen adam; gören son (gördükten sonra) Çağdaş Türk Lehçeleri 95

Bu ekin az da olsa görülen “-gan/-gen” şekli de vardır.

Bozulgan *şehrimi* “Bozulmuş şehrimi” Türklerin Dili 247

Bu ekle kurulmuş sıfat tamlamasında iyelik ekleri nitelenen ismin sonunda yer alır.

Gooraan nahalñ “koruduğın fidan” Türkmençe 54

İşlään yeri “Çalıştığı yer” Türkmençe 54

Okaan kitaabım “Okuduğum kitap” Türkmençe 54

Aak çinaariñ aak şelpesin supalaan

Arslan yürek nääme gaydıp gelmeyäär?

“Ak çınarın ak yaprağını okşayan

Arslan yürekli niçin dönüp gelmiyor?” Çınaar Bilen Naaçaar 94

Aadam aañmaz şelpeleriñ saazını,

Saazını

Kääte gelip gidyään gelinden gayrı,

Vah, gayrı,

Vah, gayrı.

“Kimse anlamaz yaprakların ezgisini,

Ezgisini

Bazen gelip giden gelinden başka,

Ah, başka,

Ah, başka.” Çınaar Bilen Naaçaar 96

Belent başın eğen armaanlı çınaar

Yalñız gaalan vepaadaara seredyäär,

Seredyäär,

Seredyäär.

“Yüksek başını eğen muradına erememiş çınar

Yalnız kalan vefalıya bakıyor,

Bakıyor,

Bakıyor.” Çınaar Bilen Naaçaar 96

*Gara gözden **gaçan** mercen mooncuklar,
Mooncuklar*

Aak çeşmede aylav baarın döredyäär,

Döredyäär,

Döredyäär.

‘‘Kara gözden düşen mercan boncuklar,

Boncuklar

Ak pınarda bütün kıvrımları türetiyor,

Türetiyor,

Türetiyor.’’ Çınaar Bilen Naaçaar 96

Aala gaarlı gara daağın başında

***Oynaan** bulut yine yağmaan öter mi?*

Aaşık yiğit aylanıp yaar daşında,

Pervaana dek ooda yanmaan öter mi?

‘‘Ala karlı kara dağın başında

Oynayan bulut yine yağmadan geçer mi?

Âşık yiğit dolanıp yar çevresinde

Pervane gibi ateşe yanmadan geçer mi?’’ Alaa Gaarlı Gara Daağ 100

*Aavçunıñ puşmaan edip oturanını **gören** guş: ‘‘Avcının pişmanlıkla kıvrandığını gören
kuş:’’ Akıllı Guşçağaz 88*

*Dünyään bir uucunda **tutasan** aataş,*

Buu gün Vatanuma yetmekde meniñ.

Küle dööndermääge yovuz aataşı,

Gardaşlarım hüciim etmekde meniñ.

‘‘Dünyanın bir ucunda tutuşan ateş,

Bu gün vatanıma erişmekte benim.

Küle döndürmek için azgın ateşi,

Kardeşlerim hücum etmekte benim.’’ Şaahırıñ Kasamı 102

Türkmen Türkçesinde “-an/-en; -yan/-yen” sıfat-fiili ile yapılan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen ad düşebilir*.

*Deñiz, deryaa, daağ, sähraa, düz **berlenler**,*

*Buu dünyääni görmääğe göz **berlenler**,*

*Gursağna dil, zıbaana söz **berlenler**,*

Ööz derdin kaağıza yazmaan öter mi?

“Deniz, ırmak, dağ, çöl, düz verilenler,

Bu dünyayı görmek için göz verilenler,

Bağrına gönül diline söz verilenler

Derdini kâğıda yazmadan geçer mi?” Alaa Gaarlı Gara Daağ 102

*Tümden çıkıp, yağtulıkda **oyanan**,*

*Güice yatmaan, gözi gaana **boyalan**,*

*Ööz ilinden akıl alıp, **goyalan***

Ööz sözünem iile goymaan öter mi?

“Karanlıktan çıkıp aydınlıkta uyanan,

Gece yatmayıp gözü kana boyanan,

Halkından akıl alıp akıllanan

Sözünü halka bırakmadan geçer mi?” Alaa Gaarlı Gara Daağ 102

Özbek Türkçesindeki “-gän, -kän, -qan” sıfat-fiil eki *Azerbaycan Türkçesinde* ise “-an, -en” şeklinde karşımıza çıkar. Ve şimdiki zaman sıfat-fiili görevinde kullanılır.

***Uçan** guş; **gaçan** uşag (koşan çocuk); **oxuyan** bülbül (öten bülbül); **başlayan** iş*
Çağdaş Türk Lehçeleri 60

Bizden de bir mümkün olsa yad ele

***Acılmayan** ürekleri şad ele. Heyder Baba’ya Selâm 50*

Azerbaycan Türkçesinde iki ünlü yan yana gelemeyeceği için araya “-y” yardımcı ünsüz girer.

Heyder Baba Kuri göl'ün kazları
Gediklerin sazah **calan** sazları
Ket kövşenin payızları, yazları. Heyder Baba'ya Selâm 51

Göyden **geden**, beş durnalar,
Bizim eller yerinde mi?
Bir – birinden hoş durnalar,
Bizim eller yerinde mi? Göyden Geden 93

Herden işve, gemze, **satan**,
Menimle ihtilât **gatan**.
Gelende at başı **tutan**,
Şuh gözeller yerinde mi? Göyden Geden 94

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Azerbaycan Türkçesinde oluşturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda tamlayan da sıfat-fiil eki (-an) almış birden çok sözcük bulunabilir.

Eşşek adet elediyine göre çoh adam **olan** yere çatcağ Mollaya, ‘‘ay turşu alan’’ demeye imkân vermeyib özü angırır. Sen Satacagsan, Ya Men? 151

Mollanın çöle teref getdiyini **gören** gonşularından biri soruşur: -Molla, bele hara gerirsen? Eşşeyin Keyfi İsteyen Yere 151

Dananı **gören** keçi, sesi geldikçe bağırđı: -Dana gardaş, sen ayağını berk tut kaçmasın, biz de gurdla tülkünü tutag. Hiyleger Keçi 160

Bilirdi ki, Şah İsmayıl **yuran-tutan** bir koçağ oğlandı. Şah İsmayıl Hekâyası'ndan 169

Gendehar'dan **gelen** oğlan,
Sen get, oğlan, men seninem!
Meni derde **salan** oğlan,
Sen get, oğlan, men seninem! Şah İsmayıl Hekâyası'ndan 169

Azerbaycan Türkçesinde ‘-an, -en’ sıfat-fiil eki ile oluşturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda nitelenen ad düşebilir.

Aşig **olan** eşge düşer, derd çeker,

Menim kimi derdi yüz olmaz – olmaz

Her ağacdən sandal, her yarpağdan gül,

Her torpağın tamı düz olmaz – olmaz. Olmaz – Olmaz 77

Hasret bahan doymaz ağ gabağından,

Şahmar zülf tökülüb solu sağından.

Öpen ölmez onun gül yanağından,

Emmek üçün dil – dodağı şirindi. Şirindi 77

Meydana girende meydan **tanıyan**,

Hagın vergisine men de ganiyam;

Bir igidem, igidlerin haniyam,

Bu etrafda bütün her yan benimdi! Menden Salam Olsun 92

Anlayanla daş daşı, anlamazla yeme aşı. Ata Sözləri 130

Anlayanın da guluyam, **anlamayanın** da, dad yarımçıg elinden. Ata Sözləri 130

Bal **tutan** barmaq yalar. Ata Sözləri 130

Altmışında zurnaçılıg **öyrenen** gôrunda çalar. Ata Sözləri 130

Yol ile **keçenler**, ebadını götürüp gedirler. Ver Ebamı, Verim Palanını 151

Gülüzar’am, oldum deli,

İlgar **eden** verer eli,

Özgelere demem beli,

Sen get, oğlan, men seninem! Şah İsmayıl Hekâyası’ndan 170

Öldürrem **deyennen** gorhma, öllem **deyennen** gorh. Ata Sözləri 131

Özbek Türkçesindeki “-gän, -kän, -qan” sıfat-fiil eki *Türkiye Türkçesinde* “-an, -en” şeklinde kendini gösterir.

Karşıdan gelen adam babamın arkadaşıydı.

Sistemli çalışan herkes başarı elde eder.

Veren el, alan elden üstündür.

Türkiye Türkçesinde “-an, -en” sıfat-fiil eki ile oluşmuş sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen isim düşebilir*.

Kendi düşen ağlamaz. (Kendi düşen insan)

Karşıdan gelen uzun zamandır görmediğim bir arkadaşımı. (Karşıdan gelen insan...)

Atı alan, Üsküdar’ı geçti. (Atı alan insan,...)

Elle gelen, düğün dernek. (Elle gelen şey...)

Türkiye Türkçesinde “-an, -en” sıfat-fiil eki “-ma, -me” *olumsuzluk eki* ile birlikte kullanılabilir.

Gülmeyen yüzü, insanın içini hep bir hüznle doldururdu.

Türkiye Türkçesinde de tıpkı Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi iki sesli harf yan yana gelemeyeceği için araya “-y” yardımcı ünsüz girer.

Akıl almayan işler oluyordu burada.

Türkiye Türkçesinde “-an, -en” sıfat-fiil eki isim çekim eklerinden birtanesi olan tamlayan eki ile beraber kullanılabilir. Bu durumda oluşturulan sıfat tamlamasında *nitelenen ad düşer*.

Yemeyenin malını yerler.

Türkiye Türkçesinde “-an, -en” sıfat-fiil eki yan cümlecik kurar ve kurduğu yan cümlecğin yüklemi olur.

Her şeyi **bilen** çocuk, bu soruda yanıldı.

Yan cümle Temel cümle

Kapıyı **açan** adam karşısında polisleri görmez mi?

Yan cümle Temel cümle

Aynı zamanda Türkiye Türkçesinde “-an, -en” sıfat-fiil ekini alan sözcükler ek eylem olarak asıl cümlenin yüklemi olurlar.

Bizim okul şu karşıda görünendi. (görünen okuldu)

Yukarıda görüldüğü üzere sıfat-fiil eki olan “-an” ekini alan sözcük aynı zamanda “-(i)di” ek eylemini alarak bu cümlenin yüklemi olmuştur.

—Mäs Sıfat-Fiil Eki

—Mäs eki olumsuz geniş zaman sıfat-fiil ekidir. Bir iş veya hareketin olmadığı, gerçekleşmediği anlamını verir.

Özbek Türkçesinde “-mäs” sıfat-fiil eki *sıfat tamlaması* oluşturur.

Bilinmäs küç (Bilinmez güç); **Toyilmäs** sühbät (Doyulmaz sohbet) Özbek Türkçesi Grameri 192

*Birliğimizin **tebrenmes** tağı,*

*Ümidimizin **sönmes** çırağı.*

Birleş, ey halkım, kelgendir çağı,

Bezensin endi Türkistan bağı?

“Birliğimizin sarsılmaz dağı,

Ümidimizin sönmez ışığı.

Birleş, ey halkım, gelmiştir çağı,

Bezensin şimdi Türkistan bağı.” Gözel Türkistan 290

Bilmäs kişigü iş yoq,

İşsiz kişigü aş yoq.

“Bilmeyen kişiye iş yok, İşsiz kişiye aş yok.” Maqállär 272

Xalqımız bundäylär toğrisidä:

Oqıgän bilmäs uqqan bilär.

Oqigän başqa uqqan başqa
Äytär sözni äyt,
Äytmäs sözdän qayt.
Äğiz – bir, qulâq – ikki,
Bir sözlâb, tinglä qırq ikki.
Oylâb gäpirgän, maqtâvdä bolâr,
Oylämäy gäpirgän, mäsâhdä qâlâr.
Degän hikmätläri änä şundäy füzilät sâhibläri haqıdädır.
‘‘Halkımız bunlar hakkında;
Okuyan bilmez anlayan bilir.
Okuyan başka anlayan başka
Söyleyecek sözü söyle.
Söylenmeyecek sözden dön.
Ağız bir, kulak iki.
Bir söyleyip kırk iki dinle.
Düşünerek söyleyen övülür.
Düşünmeden söyleyen alaya alınır.
Gibi söylediği hikmetli sözler, işte böyle fazilet sahipleri hakkındadır.
Tecämli Bâlâ – Becämli Bâlâ 267

Ne müdhiş, ne savuk – menhus, ne kızğanmas kucağıñ bar!
Beşer tarihiniñ her bir safhasında kanlı dâğıñ bar!
‘‘Ne müthiş, ne soğuk – uğursuz, ne iğrenmez kucağın var!
İnsanlık tarihinin her bir safhasında kanlı yaran var!’’ Kişen 44

Yumulmmas közleriñniñ her biri bir elni kahr eyler,
Fakat, bir barlığıñdır kim, bütün barlıknu zehr eyler!
‘‘Yumulmaz gözlerinin her biri bir ülkeyi kahreder,
Yalnız bir varlığındır ki bütün varlığı zehr eyler.’’ Kişen 44

Bağrı keng Özbekning öçmes iymânı
Erkin, yaş evlâdler senge zor kanat!

*İstiklâl meş'âli, tinçlik pâsbânı,
Haksever, ane, yurt mengü bol âbâd!*
“Bağrı geniş Özbeğin silinmez imanı
Hür, genç nesiller sana destek!
İstiklâl meşalesi, barışın koruyucusu
Haksever, ana yurt, daima ol âbât!” Özbekistan Medhiyesi 614

*Yängi yolning älläqaysi bir câyidä köz ilğamäs bir çöl bår edi. “Yeni yolun herhangi
bir yerinde uçsuz bucaksız bir çöl vardı.” Yänä Âldim Sâzimni 74*

*Kök yüzide pağa bulut – ak bulut...
Bir karaseng – asman töle akkuvler,
Bir karaseng – belend karli çokkiler,
Bir karaseng – köz ilğamas ak barkut.
Kök yüzide – yaruğ, aydın bir röya...
Usta ressam çizmiş acib manzara-
Tepe – tepe pahta – begubar, sara,
Küzgi hurmanlarning aksleri göya...
“Gökyüzünde küme bulut – ak bulut...
Bir bakarsın – gökyüzü dolusu kuğular,
Bir bakarsın – yüksek karlı doruklar,
Bir bakarsın – göz alabildiğine ak kumaş.
Gökyüzünde – ışıklı, aydın bir rüya...
Usta ressamın çizdiği şahane manzara-
Yığın yığın pamuk – dupduru, seçkin,
Güzdeki harmanların akisleri güya... Bulut II 928*

*Akşam, nazarımda, bir ğarib köñgil,
Kuyaş hem nurların ketmakda alıb.
Yel keyfi emes tañ çağıde yeñil,
Etni cünciktirer köz **körmes** ğalib.*
‘‘Akşam, bana göre, bir garip gönül,
Güneş de nurlarını toplayıp gider.
Yel keyfi yok tan çağındaki gibi ferah,
Eti burušturur göz görmez bir muzaffer.’’ Namâzşâmğül 41

*Zaval körme heç kaçan, ölkem,
Zaval **bilmes** şu yaşıng bilen.
Muzaffer bol, ğâlib bol, ötkem,
Dostu yâring, kardaşıng bilen.
Arslarning silsileside
Bâkiy turgey kâşâneng sening,
Uluğ beşer âileside
Mengü yaruğ peşâneng sening.
Mengü yaruğ meskenim benim,
Özbekistan vatanım benim.*
‘‘Zeval görme hiçbir zaman, ölkem,
Zeval bilmez şu yaşınla
Muzaffer ol, galip ol, güçlü ol,
Dostun, yârin ve kardeşinle.
Asırlar boyunca
Bâki kalsın köşkün senin.
Ulu insanlık âleminde,
Ebediyen aydınlık alnın senin,
Ebediyen aydınlık meskenim benim,
Özbekistan, vatanım benim.’’ Özbekistan 620

Çünki, här qandäy kişining määdaniyätliliği, âdâbi, bilim dâracâsi, färâsâti, kättâ häyâtgä täyyâr – tayvârmâsliği kâbi mäsälälär tilgä bâğlıq... “Çünkü, her insanın medeniliği, edebi, bilim derecesi, anlayışı, büyük bir hayata hazır olup olmadığı gibi meseleler dile bağlı...” Tili Bâyning Özi Bây 254

*Bu yerde – ademzad şeklide yürüen le’neti devlernin
menfur, yuqumli merez nemayış!*

Tapelmes huquq.

“Burada insan şeklinde gezen lanetli devlerin
Menfur bulaşıcı maraz gösterisi
Bulunmaz hak.” Sen Yetim Emesmen 2

Kullar... (menmen u kullarnin ölmes evladi)

Mana menmen, u kullarnin heç sönmes yadi.

“Köleler... (Benim o köleleri ölmez evladı)

İşte benim, o kölelerin hiç sönmez yâdı.” Nil Verim III 4

Mana menmen, u isyannifi ölmes evladi.

Mana menmen, u kullarnin heç sönmes yadi.

“İşte benim, o isyanın ölmez evladı.

İşte benim, o kölelerin hiç sönmez yâdı.” Nil Verim VI 5

Sen ermanim edin...

Sen tutqızmes baht,

Seni korssem faqat açiler könlüm

Belki bu otinler bevaqt...

Laaqal, laaqal bolsevçi sinlim!

“Sen arzum idin...

Eteğini tutturmayan baht.

Seni görürsem sadece açılır gönlüm.

Belki bu yalvarmalar yersiz, vakitsiz...

Hiç olmazsa, hiç olmazsa olsan ya, bacım!” IV 4

Ersan yürekli,

Talmes bilekli

Bizni ktedir...

“Arslan yürekli,

Yorulmaz bilekli

Bizi beklemektedir...” git 6

*Ukaz ailib edi. Dmlmizni rusdn xabri bolms hm, hkim mhkmsini mirzsi tmnidn ukazni berid: ‘... Mdrsinskiy pervoy mdrrisi Gospodinu Mullrif Åxund’ deb oqib berii esig tib, l vaqt bütün gvdsi til biln ltib **bolmslik** bir lzzt biln cimirlib ketgni esig kelib ketdi. ‘Kit aıldı. Mollamız Rusayı bilmese de valiliin ktibi tarafından kit verilirken ‘Ba mderris sayın Molla erif Ahund Molla Zerif Ahunov’a’ diye okuduunda kelimelerle anlatılamaz bir mutlulukla bütün vücudunun titredii aklıma dt.’ Tin İ III 320*

zbek Trkesinde “-ms” sıfat-fiil eki ile oluturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen ad* debilir.

İyqmsg i buyrsng,

Seng aql rgtr.

“İ yapmaza (tembele) i buyurursan,

Sana akıl retir. (İ yapmaz kiiye)” Mallr 275

zbek Trkesinde “-ms” eki ift görevli bir ektir. Bu ek sıfat-fiil eki olarak kullanılabilirdii gibi aynı zamanda yüklemede *zaman eki* olarak da kullanılabilir.

zbek Trkesinde *geni zaman kipinin olumsuzu* “-ms” ekiyle tekil edilir. Bu ekle yapılan Şekillerde yapılmakta olan, yapılacak veya yapılacak tahmin edilen i ve olular söz konusudur.

*Hârâzm vâ Sürhândä yürüb ketsäng **bolmäsmi**,*

*Färğänä bağlärini körüb ketsäng **bolmäsmi**?*

“Harezmi ve Surhan’da yürüyüp gitsen olmaz mı,

Fergana bağlarını görüp gitsen olmaz mı?” Mäş’äl 13

*Delesinde **ösmes** tikenler,*

*Çöllərində **çapmes** ilanlar,*

*Quş üçgənde **küymes** qanati,*

*Âdem ötsə **qurimes** zati;*

*Çanqav bolib, yolavçı **ölmes**,*

*Her bürçəkde başkeser **bolmes**.*

“Tarlasında büyümez dikenler,

Çöllərində koşmaz yılanlar,

Kuş uçtuğunda yanmaz kanatı,

İnsan geçerse tükenmez nesli;

Susayıp yolcu ölmez,

Her köşədə harami olmaz.” Özbekistan 3

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde yüklem her zaman sonda olmayabilir. Bu örnekte kullanılan “-mäs” geniş zaman kip ekini sıfat-fiil eki olarak kullanılan ve sıfat tamlaması yapan “-mäs” ekiyle karıştırmamak gerekir.

Özbek Türkçesinde “-mäs” eki *geniş zamanın hikayesinde* de kullanılmaktadır. Bu geniş zamanın ifade ettiği anlamların geçmişte olduğunu gösteren, geçmişe aktarılmış sınırsız bir şimdiki zaman anlatan, ayrıca geçmişte süren bir hareketin, bir oluş veya bir kılışın artık devam etmediğini belirten birleşik zamandır.

*İşni şundän başläşsä **bolmäsmidi**?* “İşe şundan başlasalar olmaz mıydı?” Yerliklär, häcviyä, hängämälär 10

*Bilsäm eng äcâyib güllärdän bir дәstäsini älib **kelmäsmidim**?* “Bilsen en güzel güllerden bir destesini getirmez miydim?” Kök Çırâqlär 5

Özbek Türkçesinde “-mäs” şeklinde kullandığımız sıfat-fiil ekini **Türkmen Türkçesinde** “-maz, -mez” şeklinde görürüz. “-maz, -mez” eki Türkmen Türkçesinde olumsuz geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılır ve bir işin, bir hareketin olmadığı, gerçekleşmediği anlamını verir.

Bilmez *tebiib* (cahil doktor); **bitmez** *yara* (kapanmaz yara); **öcmez** *oot* (sönmez ateş)
Türkmençe 55

Bolmaz *iş* (olmaz iş); **görmez** *göz*. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1108

Gadır **bilmez** (*gardaş*) “Kıymet bilmez (kardeş)” Türkmençe 58

Dil **bilmez** (*nöker*) “Dil bilmez (hizmetçi)” Türkmençe 58

*Men seniñ yaanıña yetmeli bolsam,
Saylardım yoollarda iñ yakın yoolı,
Eğer seniñ bilen gitmeli bolsam,
Saylarım daş yoolı;*

Gutarmaz *yaalı*.

“Senin yanına ulaşmam gerekirse,
Seçerim yolların en yakınını.
Eğer seninle gitmem gerekirse,
Seçerim bitmez
Tükenmez uzak yolu.” Söyüliime 98

Özbek Türkçesinde “-mäs” şeklinde görülen sıfat-fiil eki **Azerbaycan Türkçesinde** “-maz, -mez” şeklinde karşımıza çıkar. Bu ek “-(a)r” sıfat-fiilinin olumsuzudur. Yani olumsuz geniş zaman sıfat-fiilidir. Bir işin, bir hareketin olmadığını, gerçekleşmediğini gösterir.

Görülmez *ışığı*; **görmez** *göz* Çağdaş Türk Lehçeleri 61

Elin kahraman oğlu

“Selcuk” oğlu, han oğlu

***Yenilmez** adlım serdar*

Ner güçlü “Deli Dünder”

Raziliğin bildirir:

—Han Kazan maslahatdır! Kazan Han’ın Evinin Yağmalanması’ndan 64

Özbek Türkçesinde “-mäs” şeklinde karşımıza çıkan sıfat-fiil eki ***Türkiye Türkçesinde*** ise “-maz, -mez” şeklini alır. Bu ek Türkiye Türkçesinde olumsuz geniş zaman sıfat-fiil eki görevindedir.

*Akıl **almaz** işlerle uğraşıyorsun.*

*Bu **utanmaz** adamla başa çıkılır mı?*

*Ne **bitmez** soruları varmış onun.*

Türkiye Türkçesinde “-maz, -mez” sıfat-fiil eki ile oluşturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen ad* düşebilir.

***Taşınmazları** şuraya koyun. (Taşınmaz eşyaları)*

“-maz, -mez” sıfat-fiil eki cümle içerisinde yan cümlecik kurar ve kurduğu bu yan cümlecğin yüklemi olur.

*Onun akıl **almaz** işleri vardır.*

Yan Cümle

Temel Cümle

Türkiye Türkçesinde “-maz, -mez” eki çift görevli bir ektir. Bu ek yüklemde zaman eki olarak kullanıldığında çekim eki, sıfat-fiil görevinde kullanıldığında ise yapım eki olur.

*Onun bu işlerle uğraşmaya gözü **almaz**.*

Zaman anlamı (çekim eki)

Bu işe **beğenmez** bir tavırla yaklaştı.

Sıfat-fiil (yapım eki)

—**Miş Sıfat-Fiil Eki**

Geçmiş zaman ifadeli bir eltir. Özbek Türkçesinde kullanımı azdır. Bir işin veya hareketin geçmiş zamanda yapıldığını, olduğunu bildirir.

Özbek Türkçesinde “-miş” eki diğer sıfat-fiil ekleri gibi *sıfat tamlaması* meydana getirir.

*Bu ädäbiyât, **ötmiş** täcribäsi bilän hâzirgi zämân täcribäsini dâim bir-birgä bağläydiğän ädäbiyât bolädi.* “Bu edebiyat, geçmiş tecrübesiyle şimdiki tecrübesini daima birbirine bağlayacak edebiyat olacak.” Tönlängän Äsärler 7

*Üç äyginä dävâm etä **almış** bu mäktäb millät bälälärinä äz-dä bolsä äq-qâräni tänitdirmâqqa muvaffaq bolmış edi.* “Üç aycık devam edebilmiş bu mektep, millet çocuklarına az da olsa akı karayı tattırmaya muvaffak olmuştu.”

Yänä Äldim Sâzimni 93

Kırk tört pillepâye! Basaman bir-bir

*Arslar yükiden **çökmüş** zineler.*

Kırk tört pillepâye, her pâyes ide

Tarihler tuğulmuş, keçmiş seneler.

“Kırk dört basamak! Basarım bir bir

Yüzyıllar yükünden çökmüş basamaklar

Kırk dört basamak, her basamakta

Tarihler doğmuş, geçmiş, yıllar.” Şâhizinde 43

*Vätänimiz **bolmış** Färğänä vâdiysidä Sämârqanddägidek, Hirâtdägidek mädräsälärü körkäm âbidälär qurmâkçi edim.* “Vatanımız olmuş Fergana vadisinde Semerkant’taki gibi, Herat’taki gibi medreseler ve görkemli abideler kurmak niyetindeydim.” Yulduzli

Tünlar 11

Q ra  tmis kulf tidin  ytdi d st n bul ke  
Men bahtu d vl tim h m sevgilim  e'rdir deb n
T rh   tg n Zebunnis  h m ham ylan bul ke  .
‘‘Kara olmu  yazgısını s yledi destan bu gece
Ben, ‘‘baht-ı devletim, sevgilim  iirdir’’ diyen,
Yalın Zebunnisa da te rif eyledi bu gece.’’ T rklerin Dili 492

K k y zide pa a bulut – ak bulut...
Bir karaseng – asman t le akkuvler,
Bir karaseng – belend karlı  okkiler,
Bir karaseng – k z ıl amas ak barkut.
K k y zide – yaru , aydın bir r ya...
Usta ressam  izmis acip manzara-
Tepe – tepe pahta – begubar, sara,
K zgi harmanlarning aksleri g ya...
‘G ky z nde k me bulut – ak bulut...
Bir bakarsın – g ky z  dolusu ku ular,
Bir bakarsın – y ksek karlı doruklar,
Bir bakarsın – g z alabildi ine ak kuma .
G ky z nde – ı ıklı, aydın bir r ya...
Usta ressamın  izdi i  ahane manzara-
Yı ın yı ın pamuk – dupduru, se kin,
G zdeki harmanların aksleri g ya...’’ Bulut II 928

Ketib zulm  sitemnin zulmeti bolmis cehan rav an,
Adalet aftarı memleketge k rg z b tel'et.
‘‘Gidip zulm n ve sitemin zulmeti olan cihan aydınlık,
Adalet g ne i memlekete g sterip y z.’’ Se meler 4

*Bilin uşbu zaman gamnaqidurmen,
Küyib örtenmiş elnin haqidurmen,
Avazkim, nazm elin çalaqidurmen,
Başın almaqqa hannin paqidurmen.*
‘‘Bilin işbu zamanın, gamlısıyımdır,
Yanıp kavrulmuş miletin toprağıyımdır,
Avaz ki, nazım ilinin idraklısıyımdır,
Başını kesmeye, hanın pakıyımdır.’’ Çit’aler 5

*Soydı Arab serdârı, basdı Selçaqı,
Üç dünyanı ifiretdi Aqsahnın oqı,
Şeybânnın atıdan yağardı qorqu,
Adamlarını avlardı Manğıt tazısı,
Bu ölkenin âhlarda tolmuş mazısı.*
‘‘Kesti Arap serdarı, bastı Selçuki,
Üç dünyayı inetti Aksak’ın oku,
Şeybâni’nin adından yağardı korku,
İnsanları avlardı Mangıt tazısı,
Bu ülkenin ahlarla dolmuş mazısı.’’ Talihsizlik 1

Özbek Türkçesinde ‘‘-mış’’ sıfat-fiil eki ile yapılan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen ad* düşebilir.

Öz tilini yaxşı biliş öz xalqıning bâr-yoğı, ötmishi, hâziri, kelâcâgini yaxşı biliş, uning ürf-âdâtlâri bilân tânişiş, xalqı yârâtgân bârçâ mâddiy vâ mâ’nâviy bâyliklârdân bährâmând bolış demâkdir. ‘‘ Kendi dilini iyi bilmek, kendi halkının varını, yoğunu, geçmişini, bugününü, geleceğini iyi bilmek, onun örf-âdetleriyle tanışmak; halkın sahip olduğu bütün maddi ve manevi zenginliklerden zevk almak demektir.’’ Tili Bâyning Özi Bâı 254

Bize bolmaydı ibret qulmuşımızdın bolur her dem,

Yağıb bu başımız üzre nece türlik zarar peyda.

“Bize olamaz ibret, yaptıklarımızdan olur her dem,

Yağıp durur başımız üzre nice türlü zarar peyda.” Dirigâ 2

Özbek Türkçesinde “-mış” eki çift görevli bir ektir. Cümle içersinde yükleme gelerek zaman anlamı veren “-mış”eki ile sıfat-fiil eki olan “-mış” ekini birbirine karıştırmamak gerekir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Özbek Türkçesinde “-mış” eki yükleme gelerek *zaman anlamı* kazandırabilmektedir. Örneğin duyulan geçmiş zaman kipinde, zaman eki olarak “-mış” eki de kullanılır.

Bütün el, bütün yurt, bütün mämläkät

Çigit ekiş üçün bolmiş säfärbär.

“Bütün el, bütün yurt, bütün memleket

Pamuk ekiş için seferber olmuş.” Mükämmäl Äsärklär Toplämi 17

Aynı şekilde *duyulan geçmiş zamanın hikâyesinde* de zaman eki olarak “-mış” eki kullanılır. Bu ekten sonra “-e” ek fiili getirilir. Özbek Türkçesinde bu şeklin kullanımı azdır.

Üç äyginä däväâm etä älmış bu mäktäb millät bälälärinä äz-dä bolsä äq-qâräni tänitdirmâqqa muvaffaq bolmiş edi. “Üç aycık devam edebilmiş bu mektep, millet çucuklarına az da olsa akı karayı tanıtırmaya muvaffak olmuştu.”

Türkmen Türkçesinde ise geçmiş zaman sıfat-fiil eki “-dık” ekidir. Bu ekin *olumsuz şekli* ise “-madık” ekiyle sağlanır.

Bu ek Türkmen Türkçesinde, diğer sıfat-fiil eklerinde görüldüğü gibi, *sıfat tamlaması* yapar.

Bildik *kişi* (bilmiş kişi); ***gecdik*** *köpri* (geçilmiş köprü); ***görmedik*** *zat* (görmemiş şey)

Çağdaş Türk Lehçeleri 95

Okamadık *adam* (okumamış adam); **ekilmedik** *yer* (ekilmemiş yer) Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1108

*Eli işe **övenmedik** (bayar) “Eli işe alışmamış (ağa)” Türkmençe 58*

*Buu cahanda **çözülmedik** (sovaal) “Bu dünyada cevaplanmamış (soru)” Türkmençe 58*

*Aacunu **iyemedik** (aadam) “Acıyı yemeyen (insan)” Türkmençe 58*

*Onuñ üstesine hem “Öz gövñüñe **sığmadık** söze inanma” diydim aahurun. “Üstelik de “Gönlüne sığmayan söze inanma” dedim. Akıllı Guşçağaz 88*

—*Birinciden-ää, hiç vağt geçen işe ökünme, ikincidenem, öz gövñüñe **sığmadık** söze inanma, üçüncisini bolsa meni goybereniñden soñ aydayın, diyipdir. “Birinci olarak, hiçbir zaman geçen işe üzülme; ikinci olarak, mantığının kabul etmediği söze inanma; üçüncüsünü ise, beni bıraktığın zaman söyleyeyim, demiş.” Akıllı Guşçağaz 86*

—*Gövñüñe değılmesin diyseñ, özüñe rovaa **görmedik** zaadıñı iile de rovaa görmeğın.*

“İncitilmek istemiyorsan, kendine reva görmediğın şeyi başkasına da reva görme.”

Anuşırvanıñ Nesiihatları 110

Azerbaycan Türkçesinde de geçmiş zaman sıfat-fiil eki tıpkı Özbek Türkçesinde olduğu gibi ‘-mış’ ekidir.

Tapşırılmış *iş* (buyurulmuş iş); **ekilmiş** *yer*; **gurumuş** *meyve*; **süzülmüş** *gatig*. Çağdaş Türk Lehçeleri 61

Sökülmüş *maşın* (sökülmüş makina, araba) Türklerin Dili 215

Yel gelende, ver getirsin bu yana

*Belke benim **yatmış** bahtım uyana.* Heyder Baba’ya Selâm 50

“Tülü kuşun” sevgisi,
“Bayındır Han” küyegüsü,
“Karaçuğun” kaplanı
Meşelerin aslanı
Han Uruzun atası
Kalmış iğit arhası
Elin, şanı – şevketi
Kalın Oğuz devleti
“Konur Atın” yeyesi
Erenler sergerdesi. Kazan Han’ın Evinin Yağmalanması’ndan 62

Zikirsiz mö’münü şeytan alladar,
Sayğısız iyidi düşman alladar,
Ağılsız cahılı kirşan alladar,
Günü **geçmiş** garı gız olmaz – olmaz. Olmaz – Olmaz 77

Nene, mene yağ gönder,
İnekleri sağ, gönder!
Balalamamış diyyeden,
Calhalanmamış yağ gönder! Tapbacalar 128

Türkiye Türkçesinde de geçmiş zaman sıfat-fiili olarak “-mış” eki karşımıza çıkar.
Bu sorulara yanıt **bulmuş** bir kişi, aydındır.

Solmuş bir çiçek o artık.

Ne kadar **bilmiş** bir çocuk bu böyle.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere “-mış” sıfat-fiil eki almış olan sözcük kendisinden sonra gelen bir adı niteleyerek *sıfat tamlaması* oluşturmuştur.

Ancak ‘-miş’ sıfat-fiil eki ile yapılan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen ad* düşebilir.

Alışmış, kudurmuştan *beterdir.* (Alışmış insan, kudurmuş insandan beterdır)

Yırtılmışları *atalım.* (Yırtılmış eşyaları atalım)

Türkiye Türkçesinde ‘-miş’ sıfat-fiil eki tıpkı diğer sıfat-fiil ekleri gibi cümle içerisinde yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olur.

Okumuş insanlar, toplumların gelişmesi için bir ihtiyaçtır.

Yan Cümle

Temel Cümle

—**Äcäk Sıfat-Fiil Eki**

Özbek Türkçesinde gelecek zaman ifade eden bir sıfat-fiil ekidir. Yazı dilinde nadiren görülen bu ek, konuşma dilinde Türkmenceleşmiş ağızların dışında hiç kullanılmaz. Bu ortaç eki Özbek Türkçesinde arkaik durumdadır.

Yüzücük *bälä* ‘yazacak çocuk’ Özbekçe 167

Kelücük *fäläkät* ‘gelecek felaket’ Özbek Türkçesi Grameri 191

Bolücük *özgüriş* ‘olacak değişiklik’ Çağdaş Türk Lehçeleri 123

Kelecek *kış ularge eyân,*

tıǵ-dey sheffâf parlavçı kardır.

Bu bağda-çi,

dilni bağlagen

koşuklarning kuyaşı bardır,

şu bais hem kétalmes ular,

Durman’nu terk étalmes ular.

“Gelecek kış onlara malum,
Kılıç gibi şeffaf ışıldayan kardır.
Bu bağda ki
Gönlü cezbeden
Nağmelerin güneşi vardır;
Elbette gidemez onlar,
Durman’ı terk edemez onlar.” Koşuklarının Kuyası Bardır 39

*Könglige dem korkuv, dem kuvañ tolib,
Kalbide yaşirib sakladi uni.
Uzaktan körindi mukaddes bolib
Şu sözni şivirleb aytacek küni.*

“Gönlüne bazen korku, bazen kıvanç dolup
Kalbinde gizlice sakladı onu.
Uzaktan göründü mukaddes bir tarzda
Bu sözü fısıldayarak söyleyeceği günü.” Sevemen 939

*Keler hali duaların icabetge ötecek küin,
Nukta bolib bargüm elbet köksingdegi nidalerge.
“Gelir daha dualarının kabul edileceği gün,
Nokta olup ulaşacağım elbet göğsündeki nidalara.” Anemge Hatler 959*

Özbek Türkçesinde “-acak” sıfat-fiil eki ile oluşturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen ad* düşebilir.

*Bergdek üzilib ketsem,
Unutmes meni bağım:
İşimni hurmet kılur
Güllerden heylel kurur,
Ming yillerden keyin hem
Unutmes meni bağım?*

Şe'rlerim yangrab kalur...

Bir umrge ölmeymen

Hayatimning devamı-

Keleceğimge hamiy

Orninge bağban bolur;

Bir umrge ölmeymen!

“Yaprak gibi koşup gitsem,

Unutmaz beni bahçem:

Sanatıma hürmet eder,

Çiçeklerden heykel yapar.

Binlerce yıl sonra da

Unutmaz beni bahçem!

Şiirlerim yankılanıp durur...

Bir ömürle ölmem ben!

Hayatımın devamı

Geleceğim için garanti.

Yerime bahçivan olur;

Bir ömürle ölmem ben!” Bağım 929

*Öz tilini yaxşı biliş öz xalqining bår-yoğı, ötmişi, hâziri, **kelücägini** yaxşı biliş, uning ürf-âdâtläri bilän tänişiş, xalqı yârätgän bärçä mâddiy vä mä'näviy bâyliklärdän bährämänd bolış demäkdir. “ Kendi dilini iyi bilmek, kendi halkının varını, yoğunu, geçmişini, bugününü, geleceğini iyi bilmek, onun örf-âdetleriyle tanışmak; halkın sahip olduğu bütün maddi ve manevi zenginliklerden zevk almak demektir.” Tili Bâyning Özi Bâý 254*

Eger keyfing çağ bolsa,

Erteleb ong yanbaşdan turgan bolsang,

Ötken künden puşeymâning bolmasa,

*Sâbit inanç bolsa **kelecekke***

Türkiyde gapir.

‘Eğer keyfin yerinde ise,
Sabahleyin sağ tarafından kalkmış isen,
Geçmiş günden pişmanlığın yoksa
Sabit inanç varsa geleceğe
Türkçe söyle.’ Türkçe Gapir 192

***Keleceğim** abidesin kurgen insanmen!*

Oşa canmen, oşa kanmen ve oşa şanmen!

‘Geleceğim abidesini kuran insanım!
O canla, o kanla ve o şanla!’ Nil Verim VI 4

Özbek Türkçesinde “-äcäk” eki çift görevli bir ektir. Cümle içersinde yükleme gelerek zaman anlamı katan “-äcäk” ekiyle sıfat-fiil görevi olan “-äcäk” ekini karıştırmamak gerekir.

Özbek Türkçesinde “-äcäk” ekinin cümle içersinde yükleme gelerek *zaman anlamı* kattığını yukarıda belirtmiştik. Örneğin Özbek Türkçesinde *gelecek zaman* kipi, “-äcäk” ekiyle teşkil edilir. Bu zaman; işin mutlaka yapılacağı anlamını verir. Fakat bu ekin yaygın bir kullanımı yoktur.

*Bu mäktübni äqpâdşâh, älbättä, oqıtıb **esitücäk**... belki özi **oqıyücäk**...* ‘Bu mektubu Çar, elbette, okutup dinleyecek... belki kendi okuyacak...’ Yänä Äldim Sâzimni 100

*Siz undä haqıqıy äñälärni **körücüksiz**. Millät bälälärining baxti haqıqıy, mädäniy äñälär qolidä bolmäsä, bizning äqubätimiz yamân.* ‘Siz onda hakiki anaları göreceksiniz. Millet çocuklarının bahtı hakiki, medeni anneler elinde olmasa, bizim akibetimiz kötü. Yänä Äldim Sâzimni 184

Özbek Türkçesinde aynı şekilde *gelecek zamanın hikâyesinde* de “-äcäk” eki kullanılır. Bu türde, “-äcäk” ekiyle “e-“ ek fiilinin kullanıldığı şekiller de vardır.

Göyâ Eşânâbâ uning tãmânidâ bolib, Râzzâq sofigâ qarşi **çıqacäk edi**. “Güya Eşanbaba onun tarafında olup, Rezzak sofiye karşı çıkacaktı.”

Yänâ Âldim Sâzimni 115

Mening üçün heç qandây tâdbirdän **çekinmäyücäk edi**. “Benim için hiçbir tedbirden çekinmeyecekti.” Yänâ Âldim Sâzimni 165

Endi yetti kişvâr yetti iqlimdâ Äkbärâli mingbâşining qandây yaxşi ümâldâr bolgänini **biläcäklärdi**. “Şimdi dünyanın dört bir tarafında binbaşının nasıl iyi memur olduğunu bileceklerdi.” Yänâ Âldim Sâzimni 100

UYARI: Ayrıca Özbek Türkçesinde “-äcäk” “e-” ek fiilinin bitişik olarak yazıldığıda görülür.

Özbek Türkçesinde “-äcäk” şeklinde gördüğümüz gelecek zaman sıfat-fiil eki ***Türkmen Türkçesinde*** “-cak, -cek” şeklinde karşımıza çıkar. Türkmen Türkçesinde de bu ek gelecek zaman sıfat-fiil eki işlevinde kullanılmaktadır.

Gelcek Muğallım “gelecek öğretmen” Türkmençe 55

Gidcek aadamlar “gidecek insanlar” Türkmençe 55

Goyberilcek at “salıverilecek at” Türkmençe 55

İşlencek iş “yapılacak iş” Türkmençe 55

Uuklacak çağa “uyuyacak çocuk” Türkmençe 55

Yazılacak hat “yazılacak mektup” Türkmençe 55

Ziñcak arslan “sıçrayacak arslan” Türkmençe 55

Okacak *oglan* (okuyacak oğlan); **gelcek** *yıl* (gelecek yıl) Çağdaş Türk Lehçeleri 95

İşlecek *aadam* (çalışacak adam); **işlemecek** *aadam* (çalışmayacak adam) Türklerin Dili 247

İşe **gececek** (*aadamlar*) “İşe gitcek (insanlar)” Türkmençe 58

Garrılıktan kaçıp **gitcek** (*yer*) “İhtiyarlıktan kaçıp gidecek (yer)” Türkmençe 58

Guş **övretecek** *akıllarını birmibir aytmaağa başlaapdır*. “Kuş öğreteceği akılları bir bir söylemeye başlamış.” Akıllı Guşçağaz 86

Özüñe *telbe diydirmecek bolsañ*, **tapılmacak** *zaadı gözlemeğın*. “Kendine deli dedirtmek istemiyorsan, bulunmayacak şeyi arama.” Anuşırvanıñ Nesiihatları 110

Boğun boğun söker yaydañlarımı,

Köñle inam çöker,

galkınar gövüm.

*Aydımda aydarın **aytcak** sözümi,*

Kimdiğim undarın...

Mart gelir veliin.

“Söker bir bir kararsızlıklarımı;

Kalbe güven çöker,

Yükselir gönül.

Türküde söylerim söylenecek sözümi,

Kim olduğumu unuturum...

Mart gelir gelmez.” Mart Geler Veliin... 109

Türkmen Türkçesinde “-cak, -cek” sıfat-fiil ekiyle yapılan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *iyelik ekleri* nitelenen ismin sonunda yer alır.

Bercek çöreği “Vereceği ekmek” Türkmençe 55

Durmaşcak depääm “Tırmanacağım tepe” Türkmençe 55

Gelcek yooluňuz “geleceğiniz yol” Türkmençe 55

Gücek yeriň “Gideceğin yer” Türkmençe 55

Bercek zadım “Verecek eşyam” Çağdaş Türk Lehçeleri 95

Tapırsırcak gepim “Söyleyecek sözüm” Çağdaş Türk Lehçeleri 95

Özbek Türkçesinde “-acak” şeklinde gördüğümüz gelecek zaman sıfat-fiil ekini **Azerbaycan Türkçesinde** ise “-acag, -ecek” şeklinde karşımıza çıkar ve gelecek zaman sıfat-fiili görevinde kullanılır.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “-acag, -ecek” sıfat-fiil eki tıpkı diğer sıfat-fiil eklerinde olduğu gibi *sıfat tamlaması* oluşturur.

Oxuyacag bala. Çağdaş Türk Lehçeleri 60

İşlenecek gol. Çağdaş Türk Lehçeleri 60

Oxunacag kitab. Türklerin Dili 215

“-acak” sıfat-fiil eki ***Türkiye Türkçesinde*** ise “-acak, -ecek” şeklini alır ve sıfat tamlaması oluşturur.

Akacak kan damarda durmaz.

Yapılacak iş kalmadı.

Evin bahçesine **dikilecek** çamların üzerine konmuş bir serçe, durmadan cik cik edip şarkısını söylüyordu.

Gidecek eşyaları bu odaya koyalım.

O, **bakılacak** çocuk değil doğrusu.

Türkiye Türkçesinde “-acak, -ecek” sıfat-fiil ekiyle yapılan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen ad* düşebilir.

Yakacakları kalmayınca ormana gitti. (Yakacak odunları)

Gidecekleri görünür bir yere koyun. (Gidecek eşyaları)

Kırılacakları şu tarafa yerleştirin. (Kırılacak eşyaları)

Anlatacaklarımı dinleyen biri yoktu burada. (Anlatacağım sözleri)

Türkiye Türkçesinde “-acak, -ecek” sıfat-fiil eki cümle içersinde yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olur.

Söyleyecek söz bulamıyorum.

Yan Cümle Temel Cümle

Bana gazetemi getirecek biri yok mu burada?

Yan Cümle Temel Cümle

Cocuğa bakacak insan kalmamıştı.

Yan Cümle Temel Cümle

—r, -är Sıfat-Fiil Eki

Geniş zaman ifade eden bir sıfat-fiil ekidir. Bu ek Özbek Türkçesinde uzun müddet devam eden yahut kaide olarak tekrarlanan alışılmış iş ve hareketler için kullanılır. Türkiye Türkçesindeki “-r” geniş zaman ortacınının Özbek Türkçesindeki karşılığıdır.

Külär yüz (güler yüz); **yänär** tåg (yanar dağ) Özbek Türkçesi Grameri 193

Åkar suv “akar su” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1086

Körür köz (görür göz); källä **kesär** haydut (kelle keser haydut) Çağdaş Türk Lehçeleri 123

Ey ırmaklar, betizgin, dedil,

*Öz erkiçe **akar** ırmaksız.*

Tosıklarge biz bepisend dil-

Menden köre akılıraksız.

‘Ey ırmaklar – dizginsiz, cesur,

Başına buyruk akan ırmaksınız.

Engeller aldırış etmez gönül-

Benden daha akıllısınız. 43

Xalqımız bundäylär toğrisidä:

Oqıgän bilmäs uqqan bilär.

Oqıgän başqa uqqan başqa

Åytär sözni äyt,

Åytmäs sözdän qayt.

Åğiz – bir, qulâq – ikki,

Bir sözläb, tinglä qırq ikki.

Oyläb gäpirgän, maqtâvdä bolär,

Oylämäy gäpirgän, mäsähädä qâlär.

Degän hikmätläri änä şundäy fäzilät sâhibläri haqıdädär.

‘‘Halkımız bunlar hakkında;
Okuyan bilmez anlayan bilir.
Okuyan başka anlayan başka
Söyleyecek sözü söyle.
Söylenmeyecek sözden dön.
Ağız bir, kulak iki.
Bir söyleyip kırk iki dinle.
Düşünerek söyleyen övülür.
Düşünmeden söyleyen alaya alınır.
Gibi söylediği hikmetli sözler, işte böyle fazilet sahipleri hakkındadır.
Tecâmlî Bâlâ – Becâmlî Bâlâ 267

Közleride heyecan.

***Yatar** payting boldi-ku der.*

Kele kal, der balacan.

Kaylergedir yügüremen,

Figanımdan çıkar dud.

‘‘Gözlerinde heyecan.

Yatma vaktin geldi ya, der,

Gel artık der, yavrucuğum.

Bir yerlere koşarım,

Figanımdan çıkar duman.’’ Anecan 627

At mingende kuşlar kebi uçğuvçı,

Erkin-erkin havalarnı kuçğuvçı,

*At çapkende **uçar** kuşnı tutkuvçı,*

***Uçar** kuşdey yaş yiğitler kayerde?*

‘‘At binince kuşlar gibi uçucu,

Erkin erkin havaları kucaklayıcı,

At sürünce uçan kuşu tutucu,

Uçan kuş gibi genç yiğitler nerede?’’ Buzılğan Ölkeke 330

*Cim..! Ufkdan **batar** kuyaşni,
Şart kesilgen başge ohşatdim.
Parça-parça küygen şafaklar
Tırkıragen kanni esletdi.
‘Sus..! Ufuktan batan güneşi,
Bedenden kopan başa benzettim.
Parça parça yanan şafaklar
Akıp yayılan kanı hatırlattı.’ Monolog 2*

*Ah tartgende menin solgen tarzım bar,
Canım mama, sene **aytar** arzim bar.
Sen eşitgen ayimlernin sözini,
Ayinlernin sene kılgen arzini.
‘Ah edince benim solmuş yüzüm var,
Canım nine, sana diyecek arzım var.
Sen işit, hatunların sözünü,
Hatunların sana ettiği arzını.’ Destandan Parça 7*

“-är” (yani –är + -mäs)’in *müsbet ve menfi şekillerinin yan yana gelmesi*, partisib (sıfat-fiil) olarak kullanılır. Bu kullanım, bir iş ve hareketin çok dar bir yoğunlukta olduğunun ifadesine yarar.

Eşitilär eşitilmäs awaz “Zor işitilen ses, işitilir işitilmez ses” Özbekçe 167

Aynı şekil *zaman belirleyicisi* olarak “-r, -mez” manâsında kullanılır.

*Bir saat **ötär ötmäs** işçilär işläy başlädilər.* “Bir saat geçer geçmez işçiler çalışmaya başladılar.” Özbekçe 167

Baxar bahmaz (bakar bakmaz); ***gülär gülmöz*** (güler gülmez) Türklerin Dili 215

*Qızlär tağ aralığığa **kirişär-kirişmäs** düşmännär kävläb qoyilgän händaqqa barişibdi.*
“Kızlar dağ aralığına girer girmez düşmanlar kazılmış hendeğe vardılar.” Lâylik keldi,
Yâz boldi 94

“-är” sıfat-fiil eki Özbek Türkçesinde “-li” ekiyle beraber kullanılabilir. –är + -li (konuşma dilinde ekseriya –är + -lik) vasıflık olarak kullanılır ve objektif bakılınca yapılabilen bir iş veya hareketi ifade eder.

Tüşün-är-li söz “anlaşılabilir söz” Özbekçe 168

Özbek Türkçesinde “-är” eki çift görevli kullanılan bir ektir. Cümle içersinde yükleme gelerek *zaman anlamı* kazandıran “-är” ekiyle sıfat-fiil eki olarak kullanılan “-är” ekini birbirine karıştırmamak gerekir. Örneğin Özbek Türkçesinde *geniş zaman kipinin olumlu hali* “-r” veya “-är” ekleriyle yapılır. Bu ekle yapılan şekillerde, yapılmakta olan, yapılacak veya yapılacağı tahmin edilen iş ve oluşlar söz konusudur.

*Şu küni toy **başlär**miz,*

*Ğam-ğussäni **täslär**miz.*

“Şu gün düğüne başlarız,

Gamı kederi atarız.” Bälälär Ädäbiyâti 99

*Undäy bolsä, u meni qabul **qulärmikän**? “Öyleyse, o beni kabul eder mi acaba?”*
Suğdiyänä 227

Özbek Türkçesinde *geniş zamanın hikâyesinde* de “-r” veya “-är” ekleri kullanılır. Bu kullanım geçmişte süren bir hareketin, bir oluş veya bir kılışın artık devam etmediğini belirtir.

*..., küçsüzlük vä nâçârlık meni hâlâq qılğüdek **bolär edi**. “..., güçsüzlük ve çaresizlik beni helâk edecek gibi olurdu.” Sâddi İskändäriy 16*

*Ädib Fıtratning sâddä, lekin qıymätli bir äsäri bolğan “Ärslân” dä Tursunây kiçkine bir rolni **oynä** edi. “Edip Fıtrat’ın sade, lâkin kıymetli bir eseri olan “Arslan” da Tursunay küçücük bir rol oynardı.” Ädäbiyât Nädır 126*

Özbek Türkçesinde *geniş zamanın rivayetinde* de “-r” veya “-är” ekleri kullanılır. Bu ekle yapılan şekillerde bir nakil, bir anlatma amacı güdülür.

*Endi qandäy **bolär ekän**? “Şimdi nasıl olurmuş acaba?” Yänä Äldim Sâzimni 48*

U bārgān güzārgā it-bōri, u kirgān xānādāngā oğri kirmāydi, hāyvānlār uning hididān, oğrilār qolining uzunligidān gorqışūr emiš. ‘‘Onun gittiği yere it, kurt, omun girdiği eve hırsız girmez; hayvanlar onun kokusundan, hırsızlar kolunun uzunluğundan korkarlarmış.’’ Tāñri Quduğı 386

Özbek Türkçesinde *geniş zamanın şartında* da ‘‘-r’’ veya ‘‘-ār’’ ekleri kullanılır. Bu eke kullanımda ‘‘bol-’’ fiilinin şart eki almış şekli eşlik eder.

Dādā, men āsmāngā uçār bolsām.

Çeki yoq kökni hām quçār bolsām.

Yulduzdān yulduzgā köçār bolsām.

‘‘Baba, ben gökyüzünde uçarsam,

Sınırsız göğü de kucaklarsam,

Yıldızdan yıldıza göçersem.’’ Bālālār Ādābiyāti 76

Özbek Türkçesinde ‘‘-ār’’ olarak gördüğümüz geniş zaman ortacını *Türkmen Türkçesinde* ‘‘-ar, -er’’ şeklinde görürüz. Türkmen Türkçesinde de bu ek geniş zaman sıfat-fiili görevindedir ve olumsuz şekli ‘‘-maz, -mez’’ ekiyle sağlanır.

Akar suv ‘‘akar su’’ Türkmençe 54

Görer göz ‘‘görür göz’’ Türkmençe 54

Güler yüz ‘‘güler yüz’’ Türkmençe 54

Tutar kol ‘‘tutar el’’ Çağdaş Türk Lehçeleri 95

Gadır biler (gardaş) ‘‘Kıymet bilir (kardeş)’’ Türkmençe 58

Soñ buu ikisi tirkeşib baryaarkaalar, olarıñ öñünden içi akar suvlu bir yaap çıkıptır.

‘‘Sonra ikisi, peş peşe giderlerken karşılıklarına içi akar sulu bir kanal çıkmış.’’ Gurbaağa

Ve İçyaan 92

Özbek Türkçesinde “-är” şeklinde gördüğümüz geniş zaman ortacı *Azerbaycan Türkçesinde* de “-ar, -er” şeklinde görürüz. “-ar, -er” ortacı Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman ortacı olarak kullanıldığı gibi bazı durumlarda gelecek zaman ortacı görevinde de kullanılabilir.

Axar su; Güler üz; gaynar heyat. Çağdaş Türk Lehçeleri 61

*Top acılar galasından,
Hagg sahlasın balasından,
Köroğlunun narasından,
Her yan gumbur – gumburlanı.* Merd Dayanar 96

*Aran dolu milçek olu,
Dağlar dolu çiçek olu,
Yatıb durar göyçek olu,
Laylay balam, o laylay.* Laylalar 125

Özbek Türkçesinde kullanılan bu ek *Türkiye Türkçesinde* ise “-r, -ar, -er” şeklinde karşımıza çıkar ve geniş zaman sıfat-fiili görevinde kullanılır.

İşe yarar bir kitap bulamamış.

Buralarda bir akar çeşme yok galiba.

Kıymet bilir insanlar her yerde saygı toplarlar.

Türkiye Türkçesinde kullanılan “-r, -ar, -er” sıfat-fiil ekiyle yapılan sıfat tamlamasında bazı durumlarda *nitelenen ad düşebilir*.

İşe yararları bir yere topladılar. (işe yarar eşyaları)

Türkiye Türkçesinde “-r, -ar, -er” sıfat-fiil eki tıpkı diğer sıfat-fiil eklerinde olduğu gibi cümle içerisinde yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olurlar.

Adam koşar adım işine gidiyordu.

Yan Cümle Temel Cümle

Kaynar kazan bir anda çocuğun üzerine dökülmüştü.

Yan Cümle Temel Cümle

Güler yüzüyle, çevresinde hep takdir toplardı.

Yan Cümle Temel Cümle

—ğusi (-ğusi, -kusi, -qusi) *Sıfat-Fiil Eki*

Eski Türkçede kullanılan “-gu / -gü” ekinden ortaya çıkan bir ektir. “-ğusi” sıfat-fiil eki “-ğu” ekiyle “-si” iyelik ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Gelecek zaman ifadeli bir sıfat-fiil ekidir. Türkiye Türkçesindeki “-acak” ortacı işlevinde kullanılır. “-ğusi” sıfat-fiil eki tıpkı diğer sıfat-fiil eklerinde görüldüğü gibi sıfat tamlaması meydana getirir.

Kelğüsi günler “gelecek günler” Türklerin Dili 269

...ulärning bolğusi bälälärini häm öziçä täsävvür qılär, quvânär edi. “...onların olacak çocuklarını da kendince hayal eder, sevinirdi.” Kök Çırâqlär 35

Kütdiler: Yaz kızı “bahar ayı” nın

“Yengi Kün” de yasalgusi toyını,

Yaz kebi, türli gülge köp baynın,

Dediler: bolgusi çeçek oyunu.

“Yaz kızı ile bahar ayının nevrüzda yapılacak düğününü beklediler.

Yaz gibi türlü çiçeği bol bir ayda, çiçek oyunu olacak dediler.” Yene Kar 335

Ehtirâsh, ateşdil

Beranje sordu nâlân:

—*Nahâtki Ferengi til*

Yokalgüsi bir zamân!

“İhtirash, ateşli

Béranger sordu yasla:

—Sakin Fransız dili

Yok olacak bir zaman! Ana Tilim Ölmeydi 30

*Yıglama yurtum ağarçı bu küünında yok bahar,
Kelgüsi künlarda bahtın yaldızı oynab kalar.
‘‘Ağlama yurdum, eğer bu gününde yoksa bahar
Gelecek günlerde bahtının yıldızı parlar.’’ Güzel Fergana 12*

*Açınler, milleti veyranni adab **etgüsi** mekteb,
Oqısın, yaşlarmız, könlını şad **etgüsi** mekteb.
‘‘Açın, harap milleti abad edecek mektep,
Okusun gençlerimiz, gönlünü şad edecek mektep.’’ Seçmeler 3*

*Dilu can birle el mekteb açarge ictihat etsin,
Nedinkim, bizni gam qayğudın azad **etgüsü** mekteb.
‘‘Canı gönülden millet mektep açmaya karar versin,
Niçindir ki biz gam kederden azad edecek mektep.’’ Seçmeler 3*

*Könüllernin sururi, degi közler nurıdur ferzend,
Âlemin umrını, elbette abad **etgüsi** mekteb.
‘‘Gönüllerin huzuru ve dahi göz nurudur çocuk,
Onların ömrünü, muhakkak abad edecek mektep.’’ Seçmeler 3*

*Ate birle anege ferz oqıtmaq bizni mecburiy
Ki bizni yahşilik qılmaqke mu’tad **etgüsi** mekteb.
‘‘Ana babaya farzdır okutmak bizi mecburi
Ki bizi iyilik etmeye alıştıracak mektep.’’ Seçmeler 3*

*Qayı milletge bizdek ger nesimi inqiraz yetse,
Afiye, elbette mustehkemlik icad **etgüsi** mekteb.
‘‘Hangi millete bizim gibi eğer çöküntü, esinti varsa,
Ona, mutlaka, sağlam temel atacak mektep.’’ Seçmeler 3*

*Bu ne nevmidlikdür, mekteb açsek, aqıbet bizni,
Erosi kam ile maqsudge damad **etgüsi** mekteb.*

‘‘Bu ne ümitsizliktir, mektep açsak, sonunda bizi,
Gönül arzusuyla maksada ulaştırarak mektep.’’ Seçmeler 3

*Avaz, himmetni qıl aliy açarge emdi mektebkim,
Belayi cehlu nadanlikni berbad etgüsi mekteb.*

‘‘Avaz, himmeti eyle yüce açmaya şimdi mektebi ki,
Belayı, cehaleti, bilgisizliği berbad edecek mektep.’’ Seçmeler 3

‘‘—ğusi (-ğüsi, -kusi, -qusi)’’ sıfat-fiil eki ile yapılan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen ad düşer*.

Alğa basmaq, kelgüsini oylamaqnu "küfr" deb bilerler, miyalan eski, tüşünçeleri eski, qaraşlan, qûqları eski, eskilikke tapmarlar. ‘‘ İleri gitmeyi, geleceği düşünmeyi "küfür" sayıyorlar, kafaları eski, düşünceleri eski, görüşleri, tavırları eski, eskiliğe tapınıyorlar.’’ Hint İhtilâcileri’nden 3

*Senge qarşı bu kün kökke yükselgen
Le’net qarğış ‘‘heç’’ den çıqqan ‘‘heç’’ gine,
Kelgüsiede yolleringe töşelgen
Rehmet, alqış qarşiside kiçkine.*

‘‘Sana karşı bugün göğe yükselen
Lanet beddua ‘‘hiç’’ ten çıkan hiçlik,
Gelecekte yollarına döşenen
Teşekkür, alkış karşısında küçücük.’’ Kiçkine Armuganim 3

‘‘—gusi’’ ekini aynı zamanda *gelecek zaman kipinin III. tekil şahsında* da görmekteyiz. Bu kullanımda ‘‘-gu (-ğu)’’ eki ile iyelik eki olarak kullanılan ‘‘-sı’’ eki birleştirilir ve iyelik eki şahıs eki görevinde kullanılır. Bu kullanılan bu eki sıfat-fiil eki olan ‘‘-ğusi’’ ekiyle karıştırmamak gerekir.

..., *Câmiy hãm İskändär haqıdägi bu âlämşumul äsäri bilän bütün bärliqqa dâng çıqarğusidir. ‘‘..., Cami de İskender hakkındaki bu cihanşumul eseri ile bütün dünyada ün kazanacaktır.’’ Sâddi İskändäriy 12*

...; *xatâ fikrgä qarşilik körsätgänlär tühmät bälâsigä qâlgüsi*. “...; hata fikrine direnme gösterenler iftira belasına düşecek.” Qalblär Sevgilisi 17

Özbek Türkçesinde gördüğümüz “—ğusi (-güsi, -kusi, -qusi)” sıfat-fiil eki *Türkiye Türkçesine* ise “-ası, -esi” şeklinde aktarılır ve *sıfat tamlaması* meydana getirir. Ekin *Azerbaycan* ve *Türkmen Türkçelerinde* kullanımını yoktur.

Kör olası çocuk yine ortalıktan kayboldu.

Adam olası çocuk nasıl da bilmiş cevap veriyor.

—uvçi / -uçi Sıfat-Fiil Eki

Bu sıfat-fiil ekiyle yapılan şekiller, durmadan, alışkanlık veya meslek icabı yapılan iş ve hareketleri bildirirler.

Bu üydä turuçi kişilär “Bu evde duran (oturan) kişiler” Özbekçe 170

“—uvçi, -uçi” sıfat-fiil eki Özbek Türkçesinde *sıfat tamlaması* meydana getirir. *Xalq dâstânläri vä ertäklärini ıxçäm, ämmâ ötkir mäzmunli maqallärini, bir-ikki söz bilän âläm-âläm mä'nälärni ifädälävci hikmätli sözlärini, äcâyib xalq ibarälärini, qayraqı sözlärini, äforizmlärini bilmäy, ulärning äsl vä köçmä mä'nälärini änglämäy turib nihâyät mehnätkäş xalqning tarıxını, mäişiy häyâtini täbiät vä cämiät väqeä-hâdisälärini, äyrim kişilärning xulqätväri äks etgän, mä'rifiy-tärbiyäviy, pänd-näsihät vä estetik tüşünçälär ifädälängän xalq äğzäki icädini bilmäy turib, tilni bâyitiş, cirâyli sözläşüvni örgäniş qıyin.* “Halk destanları ve masallarını, kullanışlı fakat derin manalı atasözlerini, bir iki kelimeyle pek çok anlam ifade eden hikmetli sözleri, ilginç halk deyimleri ve vecizelerini, derin manalı sözleri bilmeden, onların asıl ve mecaz manalarını anlamadan, son derece çalışkan ve gayretli halkın tarihini, hayatını, tabiat ve cemiyet hadiselerini, bazı kişilerin huy ve tavırlarını yansıtan ve eğitici, terbiye edici öğütler ve estetik anlamlar ifade eden halkın sözlü edebiyatını kavramadan dili zenginleştirmek ve güzel konuşmayı öğrenmek zordur.” Tili Bâyning Özi Bây 256

Älätäqqa yetib bärrib, u yerde yäşävci çâlgä nänläridän beribdi, kiyimläridän sävğa qilibdi. “Aladağ’a vararak, orada oturan ihtiyara elindeki ekmeklerden vermiş, giyeceklerinden hediye etmiş.” Tecämli Bälä – Becämli Bälä 264

*Xalqdä burçning näqadär älicänâb fäzilätläär ekänligi bäräsidi hikâyä **quluvçi** naql – rivâyätläär, ertäklär vä hikmätlär köp.* “Halk arasında görevin ne kadar şerefli faziletler ihtiva ettiği hususunda hikâyeye edilmiş rivayetler, masallar ve hikmetler çoktur.”
Sädâqat Bilän Burç 270

*Çünkü, oquşgä, mehnätgä fidâyilik, burçdä säbitqadämlik kişi qadrini **uluğlävçi**, äbro – e’tibârini **ärttiruvçi** şân – şäräflärgä **burkâvçi** fäzilätlärdändir.* “Çünkü, okuma, çalışma konusunda fedakârlık, görevde sebatkârlık; kişinin değerini yükselten, itibarını arttıran, şân –şeref kazandıran faziletlerdendir.” Sädâqat Bilän Burç 271

UYARI: Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde oluşturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda “-uvçi, -uçi” sıfat-fiil ekini almış birden fazla tamlayan tek bir tamlananla birleşebilir.

*Nime üçün közlerinde **tutaşuvçi** alav yok?*

Nime üçün tünlerinde bõrilerin karnı yok?

“Niçin gözlerinde tutuşan bir alev yok?

Niçin gecelerinde bõrilerin karnı yok?” Buzılğan Ölkeke 330

Bilemizkim, cennet kebi tuprağınız yavlarınıñ

*Gödeklerni **yastağuvçi** ayakları astıda,*

Bilemizkim, tavuşınız haksız çıkkın davlarınıñ,

İnsafsızca şavkınlarnıñ huruşlarınıñ pestide.

“Biliriz ki, cennet gibi toprağımız düşmanların

Bebekleri çiğneyen ayakları altında,

Biliriz ki, sesimiz haksız çıkmış isteklerin,

İnsafsızca gürültü – patırtıların altında.” Tufan 12

Ey istiklâl, ey Sakarya, ey İnönü erleri,

Yür, mazlumlar tufanınıñ öç alğuvçı selleri!

“Ey istiklâl, ey Sakarya, ey İnönü erleri,

Yürü, mazlumlar tufanının öç alan selleri.” Tufan 13

At mingende kuşlar kebi uçğuvci,

Erkin – erkin havalarnı kucğuvci,

At çapgende uçar kuşnı tutkuvci,

Uçar kuşdey yaş yiğitler kayerde?

“At binince kuşlar gibi uçucu,

Erkin erkin havalarnı kucaklayıcı,

At sürünce uçan kuşu tutucu,

Uçan kuş gibi genç yiğitler nerede?” Buzılğan Ölkeke 330

UYARI: Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde oluşturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda sıfat-fiil ekini almış birden fazla tamlayan tek bir tamlananla birleşebilir.

Uyğanuvci bağlarnı kezdim,

Tapay dedim kırdan izingni.

Yanağingden reng algen dedim.

Lalezarge burdim yüzümni,

Uçretmedim amma özingni,

—*Sen baharnı sağınmadingmi?*

“Uyanan bahçeleri gezdim,

Bulurum diye kırlarda izini.

Yanağından renk almıştır diye;

Lâle bahçesine çevirdim yüzümü,

Bulamadım ancak, seni,

—Sen baharı özlemedin mi?” Sen Baharnı Sağınmadingmi? 635

Ey bizni uyyätuvci üstâdimiz.

İftixâri rävnaqı islâmimiz.

“Ey bizi uyandıran üstadımız!

İslâmın gelişmesinde iftiharımız.” Mârârifpârvâr Bâbâımız Muýtäräm İsmâil

Gaspirinski Häzrâzlâri Haqındâ Tâ’ziyânâmamız 583

*Barmı sende bir ülkeni yandırır,
Öz kazanın **kaynatğucu** hâkânlar?
Barmı sende, karın, kursak yolda,
Elin, yurtın, barın, yoğın satğanlar?
“Var mı sende bir ülkeyi yandırarak,
Kendi kazanını kaynatıcı hakanlar?
Var mı sende, karın, mide yolunda
Milletini, yurdunu, varını, yoğunu satanlar?” Merih Yulduzığe 19*

*Qârindâşlâr, qoşni dâralârdâ **yâşâvci** âvçilâr, yulqıbâqarlâr, çopânlâr Bedil, Mâşrâb,
Hüvâyda, Qul Hâcâ Âhmâd, Sufi Âllâyâr tiñlavçilâr tez – tez bu oçâq bâşigâ yıyılışib
turişâdi... “ Akrabalar, komşu derelerde yaşayan avcılar, seyisler ve çobanlar, Bidil,
Meşreb, Hüveyda, Kul Hoca Ahmed, Sufi Allayar’i dinlemek isteyenler sık sık bu
ocağın başına toplanırlar...” Tâş Üy 609*

*Hâm ânâ şu mädräsä tuprâyını ottiz yıl yälâb, şul tuprâq **yälâvci** äcrini âlyân edi.
“İşte bu adam, medrese toprağını otuz yıl yalayıp bu “toprağı yalayan kişi” ününü
kazanmıştı.” Tinç İş 317*

*Âdâmlârni 320 kün rozâ, yigirmi dört sâât nâmâz **oqıgıvci** “ävliyâ” deb bilädilâr.
“Halkını üç yüz yirmi gün oruç tutan, yirmi dört saat namaz kılan evliya olarak bilir.”
Tinç İş 318*

*Ey! Sen meni kul ornide **isletgıvci** efendi,
Titre, korkkim, bağlık kuling baş kötergen küç endi!
“Ey! Sen beni köle yerine koyan efendi!
Titre, kork ki bağı kölen baş kaldırmış güç artık.” Kozğalış 919*

*Märdlik vä qahrämânlıkni **uluğlâvci**, öz dävriñing ählâq qodeksi sıfätidä **cärâñglâvci**
näsihâtâmüz bu misrâlârni dâstân mändäricäsüdän sirä äcrätış mümkin emäs.
“Mertlik ve kahramanlığı yücelten, kendi devrinin ahlaki vasıflarını hatırlatan nasihate*

benzer bu mısraları destan muhtevâsından ayırmak asla mümkün değil.” Özbek Xalq Äğzâki poetik icâdi 240

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde oluşturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda sıfat-fiil eki almış olan birden fazla tamlayan tek bir tamlanan ile birleşip bir sıfat tamlaması meydana getirebilir.

*Uni Qaşqadäryâ äbläst’, Ğuzâr şähridä **yäsâvci** 7-sinf oquvçisi Bâhâdir Qaçqârov yâzgän ekän.* “Onu Kaşkaderya bölgesi Guzar şehrinde yaşayan 7. sınıf öğrencisi Bahadır Kaçkarov yazmış.” Tili Bâyning Özi Bây 252

*Här qandäy tilning gözälligiü nâfâsâtläri bilän tanışiş; ulärdän bâhrämänd bolışning yänä bir yoli şu tilni **yärätuvçisi** xalqning tili vä fol’klorini-dâstânläri-yü, ertäkläri, qoşıkläri-yü, mäsälläri, mäkälläri-yü ibâräläri-qayraqı sözlärini çuqur örgänib âlişdir.* “Her bir dilin güzelliği, zarafetiyle tanışmanın, onlardan yararlanmanın yine bir yolu dili yaratan halkın dilini, folklorunu, destanlarını, masallarını, türkülerini, deyimlerini, vecizelerini tam olarak öğrenmektir.” Tili Bâyning Özi Bây 256

*Firuzereng baht şehrige uçıb **baruvci***

İlm ehlinin sim qanatlı aravasını-

Tirik qalıb körmesemde, hâzır köremen...

“Firuze renkli baht şerine uçup gitmekte olan

İlim ehlinin gümüş renkli arabasını,

Sağ kalıp görmesemde, şimdi görüyorum...” Mirza Uluğbek 3

*—Bütün canzadge heyat **beruvci** kuyaş erte bilen köterilebdi-yu, kak tüşge kelib tik turib aladi.* “ — Bütün canlılara hayat verici güneş sabahleyin yükseliyor, tam öğleye gelince dik duruyor.” Kence Batır 5

*Yirik, qıyıq, ötkir **qaravci** közleri irâde ve ingiçke hiyle bilen birge qandaydır beqarârlık, yengil ve şoh tabiatım hem ifâdeler edi.* “İri, kısık, keskin bakan gözleri irade ve ince istihza ile beraber meçhul bir kararsızlığı, hafif ve şuh bir mizacı da ifade ediyordu.” Nevaiy 3

*Küçli barlik, sirli dünya, köngilden bir ber derek,
Köpmi gavga, köpmi sevda mence bahş eyler felek?
Qaysi tagde qaysi bagde, qaysi çagde seyr eder,
Erke köngil erkini tün-kün qoriqlavçi ‘‘melek’’?
‘‘Güçlü varlık, esrarlı dünya, gönülden ver bir haber,
Çok kavga, çok sıkıntı mı bahş eder bana felek?
Hangi dağda, hangi bağda, hangi çağda gezer,
Nazlı gönlün özgürlüğünü gece gündüz koruyan ‘‘melek’’ Küçlibarlıq 2*

*Bir kolda kılıcım, bir kolda kural,
Sevgüvçi kalbimde nâle kılar nêy.
‘‘Bir elimde kılıcım, bir elimde techizât,
Seven kalbimde inleme yaratır ney.’’ Sevgi 19*

Özbek Türkçesinde ‘‘-uvçi, -uçi’’ sıfat-fiil eki bazı durumlarda *meslek, uğraş adı* yapabilir.

*Uni Qaşqadäryâ äbläst’, Ğuzâr şähridä yaşävçi 7-sinf oquvçisi Bahädür Qâçqarov
yüzgän ekän. ‘‘Onu Kaşkaderya bölgesi Guzar şehrinde yaşayan 7. sınıf öğrencisi
Bahadır Kaçkarov yazmış.’’ Tili Bâyning Özi Bây 252*

*‘‘Yâzgi tä’tildä oqituvçimiz rähbärligidä Respublikämiz boyläb säyähätgä çıqıb,
pâytaxtimiz Taşkent hämdä Färğänä vâdiysining Ändicân, Märgılân, Oş, Qoqân,
Nämängän, Leninâbâd, Ärslänbâd kâbi gözäl yerläridä boldik. ‘‘Yaz tatilinde
öğretmenimizin rehberliğinde Cumhuriyetimizin içinde seyahate çıkıp, başkentimiz
Taşkent ve Fergana vadisinin Andican, Margılan, Oş, Kokan, Namangan, Leninabad,
Arslanbab gibi güzel yerlerinde bulunduk.’’ Tili Bâyning Özi Bây 252*

*Undäy oquvçi bilimli sänälib, kişilär âräsidadä kättä äbro qâzânädi. ‘‘Böyle okuyucu
bilgili sayılır ve toplum içinde büyük bir itibar kazanır.’’ Tili Bâyning Özi Bây 255*

Siz atä-änäläringiz, **oqıtuvçı** – muräbbiyläringiz nutqıgä e'tibâr bering-ä! "Siz, anne babanızın, öğretmen ve eğiticilerinizin konuşmalarına itibar edin!" Tili Bâyning Özi Bây 256

"Qani äyting-çi, Âqıl bâbâ, -deb yâzıbdı öz xatidä xârüzmlik 7-sinf **oquvcisi** İkrâmcân Zâripov, -"Sädâqat", "Burç", degändä nimälär tüşünilädi. "Harezmlı yedinci sınıf öğrencisi İkrâmcân Zâripov, mektubunda "Söyler misiniz Akıl baba? Sadakat ve görev denildiğinde neler anlaşılır." Sädâqat Bilän Burç 269

Ägär Çolpânnıng "Tâlâ yolläridä" äsärining qolyâzmäsi tâpilsä, u bilän **oquvcilärni** tanıştırış xayrlı işlärdän biri bolär edi, deb oyläymän. "Eğer Çolpan'ın "Tâlâ yolläridä" adlı eserinin elyazması bulunsa, onunla okuyucuları tanıştırmak hayırlı işlerden biri olurdu, diye düşünüyorum." Ädäbiyât Nädır 188

...ulärgä muvaffaqiyät beriş ornigä **yâzuvcılık** şäräfidän näri turär,... "...onları taltif edeceği yere, yazıcılık şerefinden mahrum eder." Säddi İskändäriy 10

..., bundä häm Nävâiy "söz" ârqli ümümän icâdkâr burçı, bädiiy äsär sälmâğı, **oquvci** äldidägi mä's'üliyätni nâzärdä tutmâqdä. "..., bunda da Nevai "söz" vasıtasıyla genellikle yaratıcı görevi, sanat eserinin ağırlığı, okuyucu önündeki sorumluluğu göz önüne almakta." Nävâiyin ädäbiyât estetik âlämi 8

Çâl ällänimälärni piçirläb, **yolâvcini** duâ qıldidä, "İhtiyar bir şeyler fısıldayıp, yolcuya dua etti de,..." Mâş'al 9

Devarlar,

Menim aziz **tinlavçılarım**,

Endi nevbet sizge,

Gepirin, gepirin, gepireverin,

Korkmeniz, heç kaçan yarılmasmen men.

"Duvarlar,

Benim aziz dinleyicilerim,

Şimdi sıra sizde,

Konuşun, konuşun, konuşuverin,

Korkmayın, hiçbir zaman yarılmam ben.” Endi Sizge Nevbet 395

Qarindâşlär, qoşni dâralärdä yaşâvçi âvçilär, yulqıbâqarlär, çopânlär Bedil, Mâşrâb, Hüväydä, Qul Hâcä Ähmäd, Sufi Ällâyâr tiñlavçilär tez – tez bu oçâq başigä yırılişib turışädi... “ Akrabalar, komşu derelerde yaşayan avcılar, seyisler ve çobanlar, Bidil, Meşreb, Hüveyda, Kul Hoca Ahmed, Sufi Allayar’i dinleyeciler sık sık bu ocağın başına toplanırlar...” Tâş Üy 609

At, eşek mingen dehqanlar, qoñğıraqlarmı cerengletib salmaqlangen qatar tüyeler, kalava tola savatlarım başlarıge qoygen kempirler, metâlarını qoltuqlagen toquvcılar ve hakeza qufama alaman bazar tamange aqardı. “Ata, eşeğe binmiş köylüler, büyük çanlarını şangırdatarak birbirine sıra hâlinde bağlanmış develer, ipek dolu se petlerini başlarında taşıyan yaşlı kadınlar, kumaşlarını koltuğunun altına almış dokumacılar ve benzeri türlü halk, pazara doğru akıyordu.” Nevaiy 1

Çanqav qalib yolavci ölmes,

Her bürçekde başkeser bolmes.

“Susayıp yolcu ölmez,

Her köşede harami olmaz.” Özbekistan 3

Ertâsigâ ertâlâb quriliş başigâ kelgân quruvçilâr qurilişnin buzilib yâtgânini körışibdi.

“Ertesi gün, erkenden inşaat başına gelen işçiler inşaatın bozulduğunu görmüşler.”

Âmir Temur Hâqîdâ Rivayatlâr 1

Enver beyning kâsbi tarih oktuvçisi, ammâ hâzir u pensioner. Uning ümr yoldâşi Ayşa hânimning esâ kâsbi ädâbiyât oktuvçisi, ammâ hâzir u hâim pensioner. “Enver Bey emekli tarih öğretmeni, karsı Ayşe Hanım ise emekli edebiyat öğretmenidir.” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1165

Bilüvçilerni bütün qılmışı,
Elni aldamaq birledür işi,
Baylarnı este yelkesin qaşlab,
Yetimlerni başığa yüz muştlar!
Yoq alğançe bar algin, Türkistan,
Quş alğançe tar algin, Türkistan!
“Âlimlerinin bütün marifeti,
Halkı aldatmaktan ibaret işi,
Zenginlerin yavaşça omuzlarını okşayıp,
Yetimlerin başına yumruk atar.
Yok alacağına var al, Türkistan!
Ok alacağına tar al, Türkistan!” Milliy Şe’rlerden 3

Özbek Türkçesinde “-uvçı, -uçi” sıfat-fiil eki ile oluşturulan sıfat tamlamalarında bazı durumlarda *nitelenen isim düşebilir*.

*Baldan tatlı, candan (tınık?) Türkçeni,
Tüşünmeyin horlab – horlab yatğuvçı?
“Baldan tatlı, candan (duru?) Türkçeyi,
Düşüncesizce hor görüp duranlar?”* Til 20

Özbek Türkçesinde “-uvçı, -uçi” sıfat-fiil eki *Türkiye Türkçesinde* ise “-ııcı, -ici” şeklinde görülür. ***Bu ek Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde*** görülmez.
*O, bu tür konularda **seçici** bir insandı.*

*Çevresinde **şakacı** bir insan olarak bilinirdi.*

Türkiye Türkçesinde “-uvçı, -uçi” sıfat-fiil eki *meslek, uğraş adı* yapar.
*Bu eve iyi bir **bakıcı** bulmak gerekiyor.*

Okuyucu romanda kendi hayatından da bir şeyler bulabilmeli.

2.2.2 ZARF-FİLLER

Zarf-fiiller, cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevindeki kelimelerdir.

Özbek Türkçesinde zarf-fiil ekleri;

1.) *Asıl Zarf-Fiil Ekleri:*

2.) *Zarf-Fiil Fonksiyonundaki Birleşik Şekiller:*

olmak üzere ikiye ayrılır. Şimdi, bu iki grubu sırasıyla inceleyelim.

1.) *Asıl Zarf-Fiil Ekleri*

Asıl zarf-fiil ekleri içersinde; ‘-ä, -y’; ‘-i(b)’; ‘-gäç, -käç, -qaç’; ‘-mäy (in)’; ‘-kän’; ‘-gäli, -käli, -qalı’; ‘-gäni, -käni, -qanı’ ekleri sayılır. Bu ekleri inceleyecek olursak;

—ä, -y Zarf-Fiil Eki

‘—ä, -y’ zarf-fiil eki bir iş veya hareketin durmadan tekrarlandığını yahut uzun müddet devam ettiğini ifade etmek için kullanılır. ‘—ä, -y’ zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde tek başına kullanılmaz. *Ya tekrar durumunda yani ikilemelerde ya da tasvir fiilleriyle birlikte* kullanılırlar.

Äçlikdän qırlä başlädi. ‘Açlıktan kırılmaya başladı.’ Çağdaş Türk Lehçeleri 124

Ayta başlädi. ‘Söylemeye başladı.’ Çağdaş Türk Lehçeleri 124

Kelü başlädi. ‘Gelmeye başladı.’ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1086

Okıy äldi. ‘Okuyabildi.’ Çağdaş Türk Lehçeleri 124

Özbek Türkçesinde ünsüz ile biten fiillerden sonra ‘-ä’, ünlü ile biten fiillerden sonra ise ‘-y’ zarf-fiil eki getirilir. Çalışmamızın bu bölümünde ‘-ä, -y’ zarf-fiil ekinin kullanım alanlarını inceleyeceğiz.

a-) Özbek Türkçesinde ‘-ä, -y’ zarf-fiil eki bazı durumlarda *birleşik (tasvir) fiilleriyle* birlikte kullanılır. Çalışmamızın bu bölümünde ‘-ä, -y’ zarf-fiil eklerinin hangi tasvir fiilleri ile birlikte kullanıldığını inceleyeceğiz.

‘bāšlā-‘ Tasvir Fiili

‘bāšlā-‘ tasvir fiili ‘-ä’ zarf-fiil ekinden sonra kullanılır ve bir iş veya oluşun başladığını bildirir.

‘Millätçi unsur Erkin Miräbbäsävni yigirmä beş yıl äzädlikdän mährum qılış’ haqidägi üç kişidän ibârät häy’ätning qarârini yäzä bāšlädi. ‘Milliyetçi Erkin Mirabbasov’un yirmi beş yıl hapse mahkum edilmesi’ hakkındaki üç kişiden ibaret heyetin kararını yazmaya başladı.’ Adam Ävi 6

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde sonu ünsüz bir harf ile biten fiile ‘-ä’ zarf-fiil eki getirilmiştir.

yäzä bāšlädi: yäz – ä

Nihäyät, közlärini ärtgänçä, ornidän turib, qafäsdägi şerdek, xänädä näri-beri yürü bāšlädi. ‘Nihayet gözleri açılınca, yerinden kalkıp, evde oraya buraya yürümeye başladı.’ Miñ Bir Qıyâfä 11

İçkäriğä tāmân üstä bäsib yürü bāšlädi. ‘İçeriye doğru yavaşça yürümeye başladı.’ Yänä Äldim Sâzimni 236

Här cäydän qıqır-qıqır külgü eşitilä bāšlädi. ‘Her taraftan kıkır kıkır gülme sesleri işitmeye başlandı.’ Yerliklär, häcviyâ hängämälär 11

Yolning ikki çetigä bir hıldä sälingän äppäq üylär körinä bāšlädi. ‘Yolun iki tarafında bir tip olan bembeyaz evler görünmeye başladı.’ Kök Çırâqlär 4

U yukarige köterile başlabdi. ‘O yukarıya yükselmeye başlamış.’ Kence Batır 8

Häsän bolsä ädätidägiçä dāraxt säyäsigä ötib, Çinnigülni kütä bāšlädi. ‘Hasan ise alışkanlıkla ağaç altına geçip, Çinnigül’ü beklemeye başladı.’ Kök Çırâqlär 12

Nihayet Kencenin tiyrek közlerini uyku base başlebdı. ‘Nihayet Kence’nin gözlerine uyku gelmeye başladı.’ Kence Batır 3

*Songrä mingbåşi toğrisidä här kimlärdän eşitgän gäpläri kılâqläridä **çingläy başlädi.***

“Sonra binbaşı hakkında birilerinden duyduğu sözler kulaklarında çınlamaya başladı.”

Yänä Äldim Sâzimni 86

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde sonu ünsüz bir harf ile biten “çinglä” fiilinin sonuna “-y” zarf-fiil eki getirilmiştir.

“ber-“, “ver-“ Tasvir Fülü

“ber-“, “ver-“ fiilleriyle kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine “-ä, -y” zarf-fiil eki getirilebilir ve bu kullanım söz konusu iş veya oluştaki çabukluğu, süratliliği, aniliği bildirir.

*İşni toxtätüş keräk emäs. Yiğitläri **äläberäylik**,... “İşi durdurmak gerekmez. Yiğitleri aliverelim,...”* Yänä Äldim Sâzimni 212

*Üyidä vaqtidä Râzzâq yâ arıq boyidägi kökätläрни yulib, yâ eşik vä dârvâzälärning boşalıb qâlgän zâncirlärini mähkämbäb yâki hävliä otin qırqıb, yâ bolmäsä ikki qoli ârğasidä, däm içkärigä kirib, däm täşqarigä çiqıb, däm hävligä ötib, läblärini äri çaqқан ädämdäy äğiz açmäsdän, indämäsdän **yürä berädi**... “Rezzak, evde olduğu zamanlarda ya ark boyundaki otları yolup, ya kapı ve pencerelerin gevşemiş zincirlerini sağlamlaştırıp ya avluda odun kırıp, veya olmadı iki eli arkasında , bazen içeri girip, bazen dışarı çıkıp, bazen avluya geçip, dudaklarını arı sokmuş adam gibi ağız açmadan, konuşmadan yürür....”* Yänä Äldim Sâzimni 28

*Uni **tike berdım** keçeler bedar,*

Karşimde sureting, tartdim katımni,

Hayalimde sensen daim, aziz yar,

Işking bilen çekdim sevgim hatını.

“Onu işleyiverdim geceler boyu uykusuz,

Karşımda fotoğrafın, attım ilmiği,

Hayalimde sensin daima, aziz yâr,

Aşkınla çektim sevda yazısını.” Pelek 933

*Bay türe salib ularni haydedakçi bölgende, arılar uni başı demey, yüzi demey çakib **taşlayveribdi**.* “Zengin, köşeye geçip onları kovalamaya çalışınca, arılar başı gözü demeyip soku sokuvermişler.” Altın Tarvuz 2

*...qorqmäsdän açığı **gäpläşä bering**.* “...korkmadan açık konuşverin.” Yänä Äldim Sâzimni 122

—*Yahşi höküz birav yeteklese **kete beredimi**?* “-İyi öküz biri yedekleyince gidiverir mi?” Ogri 3

‘ket- ‘ Tasvir Fiili

‘-ket’ fiiliyle kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine ‘-ä, -y’ zarf-fiil eki getirilebilir. Bu kullanımda bir iş veya oluşun başlaması söz konusudur. Özbek Türkçesinde kullanımı nadirdir.

*İncener bülbül singäri **säyräy ketdi**.* “Mühendis bülbül gibi şakımaya başladı.” Yänä Äldim Sâzimni 72

*Qabil babanifi kempiri yığıden tohteb, ellikbaşini dua **qile ketdi**.* “Kabil dedenin karısı ağlamayı bırakıp, ellikbaşya dua etmeye başladı.” Ogri 2

‘qâl- ‘ Tasvir Fiili

‘qâl-’ fiiliyle kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine ‘-ä, -y’ zarf-fiil eki getirilebilir. Bu kullanım ile samimi veya alaylı bir istek ifade edilir. Bu tür tasvir (birleşik) fiillerde az veya çok bir sürerlilik söz konusudur.

*Ehliyât boling, bäläm, **bärä qäling**.* “İhtiyatlı olun, çocuğum, gidin.” Ädam Ävi 58

—*Uçib **ketä qälsin**.* “Uçup gitsin.” Yänä Äldim Sâzimni 125

*Qani endi oşälär bilen qoşilib çıqıb **ketä qalsä**...* “Hani şimdi onlarla çıkıp gitse...”
Kök Çırâqlär 10

‘qoy-‘ Tasvir Fiili

‘qoy-‘ fiiliyle kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine ‘-ä, -y’ zarf-fiil eki getirilebilir. Bu kullanımda samimi fakat biraz ısrarlı bir istekle sonuca ulaşmak söz konusudur.

*Buni eşitgäç, Xadiçäxân üzil-kesil öz fikrini **bildirä qoydi.*** ‘‘Bunu işitince, Haticehan tamamen kendi fikrini bildirdi.’’ Yänä Äldim Sâzimni 175

‘tur-‘ Tasvir Fiili

‘tur-‘ fiili ‘-ä’ zarf-fiil eki ile de kullanılabilir. Bu kullanımda gerçekleşmiş veya hemen gerçekleşecek olan bir iş veya bir oluşun devam etmesi istenmektedir.

*Bolmäydidgän vä’dälärni til uçigä keltirmäng, içkäridä **turä tursin.*** ‘‘Olmayacak sözleri söylemeyin, içinizde kalsın.’’ Yänä Äldim Sâzimni 105

*Şunday vatanin **bola turib,***

Yazasen yulduzlar hakıda,

Çeragan kündüzler hakıda,

Kaşları kunduzlar hakıda.

‘‘Vatanın böyle olduğu halde,

Yazarsın yıldızlar hakkında,

Aydınlık gündüzler hakkında,

Kaşları kunduzlar hakkında.’’ Şunday Vatanin Bola Turib 393

*Şunday vatanin **bola turib,***

Kainat hakıda söyleysen.

Taşge unş kerek bolgen başni

Gülçember için şeyleysen.

‘‘Vatanın böyle olduğu halde,

Sen kâinattan bahsediyorsun.

Taşa çalınası başını,

Zafer tacına hazırlıyorsun.’’ Şunday Vatanin Bola Turib 393

—Äytingiz, *sud tãmångä qaräb, dâmlägä ârçasini ögirä tursin!* “Söyleyiniz, mahkeme tarafına baksın, hocaya arkasını çevirsin.” Yänä Äldim Sâzimni 258

‘yâz-‘ *Tasvir Fiili*

‘yâz-‘ fiili ‘-ä’ zarf-fiil eki ile birlikte kullanılır. Bu kullanımda, bir iş veya oluşun neredeyse olacağı ifade edilir.

Râzzâq sofining üyidägilär ‘mingbâşi’ degän sözni unutävâzgän edilär. “Rezzak sofinin evindekiler ‘binbaşı’ sözünü unutayazdılar.” Yänä Äldim Sâzimni 106

Yeterlilik Fiili

Özbek Türkçesinde zarf-fiil eki almış esas fiilin karşıladığı işin veya hareketin mümkün veya muhtemel olup olmayacağını belirleyen yardımcı fiillere *yeterlilik fiili* adı verilir. Özbek Türkçesinde yeterlilik ifade eden fiiller ‘âl-‘ ve ‘bil-‘ fiilleridir. Yeterlilik şeklinde birlikte kullanılan fiil kök ve gövdelerin sonuna ünsüzlerden sonra ‘-ä’, ünlülerden sonra ‘-y’ zarf-fiil eki getirilir.

Erkinning ânäsi kälâvlänib, cävâb berä älmädi. “Erkin’in annesi şaşırıp, cevap veremedi.” Ädäm Ävi 59

Sâüt 2 dän ävväl kelä älmäsmän... “Saat 2’den önce gelemem.” Yänä Äldim Sâzimni 152

Beçare kaday yardım bere alerdi! “Biçare nasıl yardım edebilirdi.” Kence Batır 6

Ehähânni köndirä älmädilär. “Enehan’ı kandıramadılar.” Yänä Äldim Sâzimni 54

Xatin kişigä nâzik târbiyäli bir fräntsüz kâbi yaqınläşä bildi-kü! “Hatun kişiye nazik, terbiyeli bir Fransız gibi yakınlaşabildi ya!” Yänä Äldim Sâzimni 135

Uni körmäsdän turä älärmikän... “Onu görmeden durabilir mi acaba...”

Kök Çırâqlar 13

...tübässümini äy yâruğidä äläynä **körä älgän...** “...tebessümünü ay ışığında açıkça görebilmiş...” Yänä Äldim Sâzimni 42

Uni köp häm **zorläy älmädilär.** “Onu çok da zorlayamadular.” Yänä Äldim Sâzimni 54
Ğafur Ğulâm açlık vä yüpümlük tüfäyli öz vaqtidä **oqıy älmädi.** “Gafur Gulam açlık ve fakirlik sebebiyle kendi zamanında okuyamadı.” Bälälär Ädäbiyâti 73

Özbek Türkçesinde “-ä, -y” zarf-fiil eki bazı durumlarda *tasvir fiilleri ile birleşerek özel bileşik fiilleri oluşturabilirler.*

UYARI: Çalışmamızın yukarıki bölümlerinde bu konuyla ilgili örneklere yer verilmiştir.

“Yokalsın zulm!” dedik,

Zulm derrav yokaldı.

“Yasasın hürriyet!” dedik,

Hürriyet yaşadı.

“Yokalsın baylar!” dedik,

Yokaldı baylar.

“Yakasın yoksullar!” dedik,

Yaşayaptı yoksullar.

“Yok olsun zulüm!”, dedik,

Zulüm derhal yok oldu.

“Yaşasın hürriyet!”, dedik,

Hürriyet yaşadı.

“Yok olsun zenginler!”, dedik,

Zenginler yok oldu.

“Yaşasın yoksullar!”, dedik,

Yaşıyor yoksullar.” Afsun 396

— Oğlim, kün boyi ademlernin nalişi kulağimge **kireyatır**, keçe kündüz gümbürlegen tavus eşitiledi. Yer yüzide nime **bolevatır?** — deb sorabdi. “— Oğlum, gün boyu insanların feryattan kulağıma geliyor. Gece gündüz gümbürdeyen sesler işitiliyor. Yeryüzünde ne oluyor? diye sormuş.” Kence Batır 7

Ükesi çeşme boyide otleb yürübdı, apası bir tasnifi üstide munli koşıkler aytib **otraverıbdı**. “Kardeşi çeşme kenarında otluymuş, ablası bir taşın üstünde yanık türküler söylüyormuş.” Altın Beşik 247

—Menin şu künlerde cüda kiyik göşti yeğim **kelevaptı**, mene şu kiyikni hazır soyib beresiz! —deb turib alıbdı. “— Benim bu günlerde çok geyik eti yiyesim geliyor. Aha şu geyiği hazır öldüresiniz! diye ısrar etmiş.” Altın Beşik 247

Tabidâmân, **kelâverin** qonaqlâşâmız. “Hayır, şu anda çok pişkinimdir, buyrun sohbet edelim.” Quşlâr 4

Keteveredi, keteveredi,

Arqasıge qaramaydı.

“Gidiverir, gidiverir,

Arkasına bakmaz.” Gök, Yer, Su Hakkında 3

Ayrıca “-ä” zarf-fiil ekinin “-ä- yâtgän” ve “-ä- digän” sıfat-fiil eki içerisinde de kullanıldığı unutulmamalıdır.

Yâz-ä-yâtgän qız

Okut-ä-digän okutuvçılar

b-) Özbek Türkçesinde “-ä, -y” zarf-fiil ekinin diğer bir kullanım alanı da *tekrar gruplarıdır*. Yani “-ä, -y” zarf-fiil eki ikilemelerde de kullanılabilir. “-ä, -y” zarf-fiil eki ile yapılan tekrar gruplarında da ünsüz ile biten fiillerden sonra “-ä” ünlü ile biten fiillerden sonra ise “-y” zarf-fiil eki getirilir.

Kemirä kemirä; külä külä; qaytä qaytä; qılä qılä; süzä süzä; târtä târtä; tutilä tutilä
Özbek Türkçesi Grameri 193

Kelä kelä; okıy okıy Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri 124

Oxuya oxuya; bile bile Türklerin Dili 216

*Xånäqâ küylärining eng şoxını âlib, başını **tolğay tolğay**, butün vücudi bilän **silkinä silkinä** küylädi. “Dergâh türkülerinin en güzelini seçip, başını sallaya sallaya, bütün vücuduyla silkine silkine türkü söyledi.” Yänä Âldim Sâzimni 268*

*Şemalge şivirleb, saç yazar sümbül,
Otda **yana-yana** ağaç bolar kül.
Bostanning mahremi gül bilen bülbül
Çemende can ile canan sirleşer.
“Rüzgâra fısıldar, saç olur sümbül,
Ateşte yana yana ağaç olurkül,
Bahçenin mahremi gül ile bülbül,
Çimende can ile canan sırlaşır.” Sirleşer 190*

*Yänä oşâ xunük âvâz bilän **külâ külâ** içkârigâ kirib ketdi. “Yine o çirkin sesiyle güle güle içeri girdi.” Yänä Âldim Sâzimni 215*

***Bârâ bârâ** Zebining köz yaşlâri hâm quridi. “Giderek, Zebi'nin göz yaşları da kurudu.” Yänä Âldim Sâzimni 114*

*Pâdşâning âdâmlâri zindângâ bârib qarâşsâ, bir kişi **ölây – ölây** deb yâtgân emiş.
“Padişahın adamları zindana gidip baktıklarında, birisi “keşke ölsem, keşke ölsem” demekteymiş.” Tecâmlî Bâlâ – Becâmlî Bâlâ 264*

*—Yoq! —deyâ **devâ** cävâb berdi. “-Hayır! diye diye cevap verdi.” Yänä Âldim Sâzimni 48*

*Yam yâmân, fil bolsân hâm **bârâ – bârâ** ipdây çozib qoyâdi. “Sıkıntı kötüdür, dev kadar olsan da iğneden ipliğe düşürür.” Qutluy Qân 335*

*Balık kamağiden kutuliş için **urine-urine** halden taygen eken. “Balık, tutulduğu yerden kurtulmak için çırpına çırpına güçten düşmüşmüş.” Kence Batır 8*

Mesele, mesele meniki,

Barmaqlari on ikki,

Heli kelse köresiz.

Küle – küle ölesiz.

“Mesele, mesele benimki,

Parmakları on iki,

Şimdi gelse görürsünüz

Güle güle ölürsünüz.” Hayvanlar Hakkında 2

Özbek Türkçesinde *gelecek zaman kipinde* kipinde ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine “-ä”, ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerine ise “-y” eki getirilir. Bu eklerle yapılan şekiller, çoğunlukla yakın gelecek zamanı ifade eder, bu sebeple şimdiki zamana çok yakın bir zaman anlamı taşır. Bu zaman, genellikle geniş zamanda tekrarlanan alışılmış iş ve oluşlar için de kullanılmaktadır.

*Endi qandäy näcät **izläymiz.*** “Şimdi nasıl kurtuluş arayacağız.” Yulduzli Tünlär 20

*Râst, çünki sütdän körä qaymâqni yaxşı **körümän-dä.*** “Doğru, çünkü süte nazaran kaymağı daha iyi görürüm de.” Lâyläk keldi, Yâz boldi

*Ümidsiz, näcâtsiz, kâfânsiz **qälädilär** bázän.* “Ümitsiz, kurtuluşsuz, kefensiz kalırlar bazen.” Vätän Mänsiz, Män Vätänsiz 84

Özbek Türkçesinde bazı çekimli şekiller zarf-fiillere şahıs zamirleri getirilmek suretiyle yapılır.

Örneğin;

* *Zarf-fiil –ä (-a, -y) + şahıs eki (III. şahıs –di): Geniş zaman*

Bu kullanım genellikle tekrarlanan ve alışılmış şekiller için kullanılır.

Kitap oku – y – män “Kitap okurum; kitap okumayı iş edinirim.” Özbekçe 170

Bugün bâr – mä – y – män “Bugün gitmem; bugün gitmeyeceğim.” Özbekçe 170

* *Zarf-fiil –ä (-a, -y) + yâp (yâtib'in kısaltılmışı) + şahıs eki (III. şahıs –ti (-di))*

Bu kullanım olan, devam etmekte olan iş ve oluşu bildirir. (Konuşma dilinde yer yer yakın gelecek için de kullanılır.)

Oku – y – yâp – män “Okumaktayım, okuyup duruyorum.” Özbekçe 170

* *Zarf-fiil –ä(-a, -y) + yâtir + şahıs eki (III. şahıs eksiz)*

Bu kullanım hemen şimdiki zamanda yapılan iş veya oluşu bildirir. Bu şekil ayrıca iş veya oluşun bir müddet önce başladığını, devam etmekte olduğunu ve devam edeceğini gösterir. (Konuşma dilinde bu şekil yer yer yakın gelecek zaman içinde kullanılır.)

Yâz – ä – yâtir – män “Yazmaktayım, bir zaman önce yazmaya başladım ve bir zaman daha yazacağım.” Özbekçe 170

“-a, -y” zarf-fiil eki *Türkmen Türkçesinde* de kullanılan bir ektir, ünsüz ile biten fiillere “-a”, ünlü ile biten fiillere “-y” şeklinde getirilir. “-a, -y” zarf-fiil eki Türkmen Türkçesindeki kullanım alanı ise sıklıkla tekrar grupları yani ikilemelerdir.

Aaşa aaşa “aşa aşa”; *diyeı diyeı; gaanaa gaanaa* “kana kana”; *göreı göreı; güleı güleı; yaydanaa yaydanaa* “çekine çekine” Türkmençe 55

Dura – duraı; ağlay – ağlay “ağlaya ağlaya” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1108

Suv gumlardan aaşa aaşa “su, kumlardan aşa aşa” Türkmençe 58

Onuñ yaanında güle güle “Onun yanında güle güle” Türkmençe 58

—*Hoca, ağlama, rahatlan, buu göz yaaş etmeğ*ñ* sebäübini düşündir diyip, oña hööre – kööşe* etmääğe başlaapdırlar. “-Hoca, ağlama, kendine gel, bu göz yaşı dökmenin sebebini söyle, diyerek ona yalvarmaya başlamışlar.” Hem Gülki Hem Gözyaş 84

Şemaal şabram şelpeleri supalaap,
Supalaap,
Çınaar bilen yana yana sözleşyäär,
Sözleşyäär,
Sözleşyäär.
Goollar aşyp,
Yoollar aşyp,
Aylanyp,
Aak çınaariñ arslanını gözleşyäär,
Gözleşyäär,
Gözleşyäär.
‘‘Rüzgâr dökülmüş yaprakları okşayıp,
Okşayıp,
Çınarla yana yana konuşuyor,
Konuşuyor,
Konuşuyor,
Vadileri aşyp,
Yolları aşyp,
Dolanyp,
Ak çınarın arslanını arıyor,
Arıyor,
Arıyor.’’ Çınaar Bilen Naaçar 94

Görmek üçün gözelleriñ seresin,
Sura sura geldim ıskıñ deresin.
Buuz bilen köözi men gördüm bir gaapda
İnanmadık señ gözüñe garasın.

‘‘Görmek için güzeller güzelini,
Geçe geçe geldim aşkın deresini.
Buz ile közü ben gördüm bir kapta
İnanmayan senin gözüne baksın.’’ Rubaayılar 112

Azerbaycan Türkçesinde de hem zarf hem de fiil özelliğini taşıyan kelimeler yani zarf-fiiller mevcuttur. Bu zarf-fiillerden bir tanesi de ‘-a, -e’ zarf-fiil ekidir ve *sıklıkla ikileme biçiminde* kullanılır.

Oxuya – oxuya; güle – güle; bile – bile; uça – uça. Çağdaş Türk Lehçeleri 61

—Ünüm- ünleyün beğler;

Sözüm dinleyün beğler;

Yata – yata yanımız-

Yancağımız karıdı.

Dura – dura belimiz-

Bohunumuz kurudu. Kazan Han’ın Evinin Yağmalanması’ndan 63

Aşına – aşına çıhdı ocag başına. Ata Sözleri 130

Sevine – sevine içeri girip gördüler: Bir ayı, bir gurd, bir de tülkü oturub söhbet eleyir.

Hiyleger Keçi 160

Şah İsmayıl **yana – yana**,

Yandı bağrım döndü gana,

Men geldim sana gurbana,

Senden ayrılabilmerem. Şah İsmayıl Hekâyası’ndan 170

*Bir ceyranı **gova gova** getirdim,*

İtirdim burada bir şikâr, yeri!

Gözeller yığılıb hendan etdiler,

Oldular ceyrana haşakar, yeri! Şah İsmayıl Hekâyası'ndan 170

“-a, -e” zarf-fiil ekini *Türkiye Türkçesinde* de görmek mümkündür. Bu zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde de *sıklıkla tekrar gruplarında yani ikilemelerde* kullanılır.

Çocuk, koşa koşa yanıma geldi.

Gide gide bir söğüde dayandım.

Karşısındaki adama ağlaya ağlaya bir şeyler anlatıyordu.

Türkiye Türkçesinde zarf-fiilin haricinde kullanılan eylemsiler yani sıfat-fiil ve isim-fiiller cümle içersinde herhangi bir öge görevini üstlenirken zarf-fiiller ise zarf tümleci görevini üstlenirler.

Adam soluklana soluklana olayı anlatıyordu.

Zarf Tümleci

Yüklem (Adam nasıl anlatıyordu?)

Türkiye Türkçesinde “-a, -e” zarf-fiil eki cümle içersinde yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olur.

Güle güle yanıma yaklaştı.

Yan Cümle Temel Cümle

Sonucunu bile bile bu işe katlandı.

Yan Cümle

Temel Cümle

Adam sağına soluna baka baka caddenin ortasında yürüyordu.

Yan Cümle

Temel Cümle

Eylemsiler sadece eylem kök veya gövdelerine getirildikleri için “sağına soluna” sözcüklerinde gördüğümüz “-a” eki eylemsi (zarf-fiil) değil ismin hal ekidir. Zarf-fiil

eki olarak kullanılan “-a” eki ile ismin yönelme hal eki olarak kullanılan ve sadece isimlere getirilen “-a” ekini karıştırmamak gerekir.

—(i)b Zarf-Fiil Eki

Sondan Eklemeli bir dil olan Türkçede ilk yazılı metinlerimizden başlayarak zarf-fiiller oldukça işlek bir görev üstlenirler. Bu eklerden bir tanesi de “-p” zarf-fiil ektir. Mustafa Tanç yazmış olduğu makalesinde “-p” zarf-fiil ekinin Türkçenin en eski ve işlek eklerinden birisi olduğunu belirttikten sonra bu ek ile ilgili olarak şunları söyler: “-p” zarf-fiil eki hem tarihi lehçelerimizde hem de çağdaş lehçelerimizin tamamında karşımıza çıkar. 13. yüzyıldan itibaren lehçelere ayrılmaya başlayan Türk dili mevcut gramer öğelerinde de birtakım anlam gelişme ve değişmelerine uğrar. Bunun sonucu olarak da zarf-fiil eklerinin var olan anlam ve işlevlerinde birtakım değişmeler ve gelişmeler yaşanır. Ekler, zarf-fiil eki olarak kullanımının yanında kip eki olarak da kullanılmaya başlar. Bu duruma, “-p” zarf-fiil ekindeki işlev ve anlam değişiklikleri güzel bir örnektir.” der. Yine Mustafa Tanç aynı makalesinde “-p” zarf-fiil ekinin Türk dilinin hemen bütün lehçelerinde varlığını sürdürdüğünü ve günümüzde de sürdürmeye devam ettiğini belirttikten sonra kullanıldığı lehçelerdeki ve özellikle yazmış olduğu makalesinin konu alanını oluşturan Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki görev alanlarını verir. “-p” zarf-fiil ekinin görev alanları, kip eki olma, tasvir fiili gibi birleşik fiil teşkili kurma, durum, tarz, amaç, sebep bildiren bir zarf-fiil olma vs. gibi sıralanır.⁸³

Yapmış olduğumuz çalışmanın ana temasını oluşturan Özbek Türkçesinde de “-(i)b” zarf-fiilinin kullanım alanı oldukça yaygındır. Özbek Türkçesinde “-(i)b zarf-fiil eki birbirini takip eden veya aynı zamanda oluşan iki iş veya hareketin anlatılması için kullanılır. Çalışmamızın bu bölümünde Özbek Türkçesinde “-(i)b” zarf-fiil ekinin kullanım alanlarını inceleyeceğiz.

a-) Özbek Türkçesinde “-(i)b” zarf-fiil eki çoğu zaman *tasvir (birleşik) fiillerin bir unsuru* olarak görev yapar.

⁸³ Tanç Mustafa, “Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde –P Zarf-Fiil Ekinin –Mağa Anlamında Kullanılışı”, *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20 – 26 Eylül 2004)*, TDK, Ankara, 2004

Özbek Türkçesinde “-(i)b” zarf-fiil ekinin bir unsuru olarak görev yaptığı *tasvir (bileşik) fiilleri* sıralayacak olursak;

“âl-“ Tasvir Fiili

“âl-“ fiili, “-(i)b” zarf-fiil ekinden sonra kullanılırsa, bir iş veya oluşun özne lehine sonuçlanması söz konusudur.

... *Zebigä äytilädigän hämmä gäpni äytib äldi.* “Zebi’ye söylenilecek bütün her şeyi söyledi. / söyleyip bitirdi.” Yänä Äldim Sâzimni 118

—*Sen oturib tur, men kiyinib äläy. Birgäläşib çıqamiz.* “Sen oturadur, ben giyineyim – yani giyinme işini bitirip geleyim. Birlikte çıkarız.” Yänä Äldim Sâzimni 147

“âl-“ fiili, “-(i)b” zarf-fiil ekini alarak, “bâr-, çıq-, ket-“ gibi hareket ifade eden fiillerden önce kullanılırsa, bu fiilleri ettirgen hale sokar.

Bolmäsä, özingni bâzârgä älib çıqib sât! “Olmazsa, kendini pazara çıkarıp sat!” Yänä Äldim Sâzimni 47

..., *quçâqläb äyvängä älib çıqdi.* “..., kucaklayıp terasa çıkarttı.” Yänä Äldim Sâzimni 133

Baradi, baradi,

Böyredey yerni alib yatadi.

“Varır, varır,

Hasır kadar yeri alıp yatar.” Hayvanlar Hakkında 1

—*Älib bâr bu bâsmäçini, qamäb qoy oşä hücrägä!* “Götür bu basmacıyı, o hücreye kapat!” Yänä Äldim Sâzimni 234

“bâr-“ Tasvir Fiili

“bâr-“ fiili, “-(i)b” zarf-fiilinden sonra kullanılır. Bu tür kullanımda, bir iş veya oluşun azar azar, yavaş yavaş gelişmesi, bir durumdan başka bir duruma geçmesi söz konusudur.

Xazân vaqti... tâbiât üstâ-sekin ölib bârâdi... ‘‘Hazan vakti... tabiat yavaş yavaş ölüp gidiyor.’’ Yänä Âldim Sâzimni 194

Ânä qayergä bârsä uni ergâstirib bârâdi. ‘‘Anne nereye gitse onu takip ederdi.’’
Sâylänmä 8

‘‘ber-, ver-‘‘ Tasvir Fiili

‘‘ber-‘‘ veya ‘‘ver-‘‘ fiilleriyle kullanılan esas fiillerin kök veya gövdesine ‘‘-(i)b’’ zarf-fiil eki getirilebilir. Esas fiilin kök veya gövdesine ‘‘-(i)b’’ zarf-fiil eki eklenirse, söz konusu iş veya oluşun ayrıntıları da dahil, en kısa süre içinde, çabucak gerçekleşmesi istenmektedir.

U şaşılmâsdän hämmä bolgän gäplärni âyüb berdi. ‘‘O, acele etmeden, geçen bütün konuşmaları söyleyiverdi.’’ Yänä Âldim Sâzimni 122

... här ämin mengä häm bittädän yigit tâpib berâdi. ‘‘... her emin, bana da bir tane yiğit buluverecek – yani iş mutlaka ve çabucak gerçekleşecek.’’ Yänä Âldim Sâzimni 212

‘‘bol-‘‘ Tasvir Fiili

‘‘bol-‘‘ fiili ile kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine ‘‘-(i)b’’ zarf-fiil eki getirilebilir. Esas fiil kök veya gövdesine ‘‘-(i)b’’ zarf-fiil eki alırsa, bu tür kullanımda, sonuçlanmış, tamamıyla yapılmış bir iş veya oluş söz konusudur. ‘‘-(i)b’’ zarf-fiil ekiyle kullanılan esas fiillerin ‘‘bolmäydi’’ veya ‘‘bolmäş’’ ile kullanılması durumunda bir takım şartların etkili olduğu bir olumsuzluk, ‘‘-(i)b’’ zarf-fiil ekiyle kullanılan esas fiillerin ‘‘bolädi’’ ile kullanılması durumunda da müsbet bir yeterlilik söz konusudur.

Kirgänimdä keçki âvqatni yeb bolgän ekän. ‘‘Girdiğimde akşamki yemeği yiyip bitirmişti.’’ Yänä Âldim Sâzimni 194

Bu fikringiz xatâ, ibtidâiy târbiyâni rus mäktäbläridän bâslüb bolmäydi, uni milliy mäktäblärdä beriş keräk. ‘‘Bu fikriniz yanlış, ilk terbiye Rus mekteplerinden başlanmaz, onu milli mekteplerde vermek gerek.’’ Yänä Âldim Sâzimni 188

...**otirib bolädimi** bu yerdä? “...oturabilir mi bu yerde?” Yänä Äldim Sâzimni 169

“-i)b” zarf-fiil ekiyle kullanılan esas fiillerin “bolsä” yani *tasvir fiillerinin şart ekiyle kullanılması durumunda*, bütünüyle tamamlanmış, tamamlanmakta olan bir iş veya oluşun şart şeklinde tasarlandığı ifade edilmek istenir.

*Zebi, bârgän säri **süsäyib bolsädä**, dâmläning här bir sözigä cävâb qaytärärdi.* “Zebi gittikçe ağırlaşsa da, hocanın her bir sözüne cevap veriyordu.” Yänä Äldim Sâzimni 259

*Şu açılışdän **dädillänib bolsä keräk** Xadiçäxân yänä e’tirâz qıldı.* “Şu açılıştan cesaretlense gerek Haticehan yine itiraz etti.” Yänä Äldim Sâzimni 94

Özbek Türkçesinde “bol-“ fiili bazı durumlarda “-(i)b” zarf-fiil ekini alabilir.

*Dängäsägä ästänä tepä **bolib körinär.*** “Tembele eşik bile tepe olup görünür.” Maqâllär 273

*Kimdä-kim yaşlıkdän badiiy ädäbiyätgä ästâydil mehr qoysä, uni köp oqsä, yüksäk mädäniyätli, tili bây, özi ädâbli vä oquvli kişi **bolib yetişisi** äniq.* “Kim gençliğinden itibaren edebiyata içten sevgi beslerse, onu çok okursa; onun medeni, dili zengin, edepli ve bilgili insan olması muhakkaktır.” Tili Bâyning Özi Bây 255

*Nimä bolibdi-yü, ulärning ätäsi betâb **bolib qâlibdi.*** “Onların babası aniden hasta olmuş.” Tecämli Bâlâ – Becämli Bâlâ 263

Ana tilim, sen barsen, şeksiz

Bülbül küyün şe’rge salamen.

Sen yokalgen küning, şubhesiz,

*Men hem toli **bolib kalemén.**...*

“Ana dilim, sen varsın, şüphesiz

Bülbülün şarkısını şiire katayım.

Senin kaybolduğun gün, şüphesiz,

Ben de papağan olup kalırım...” Ana Tilimge 637

...tarıxgä “âq kiyimliklär” yâki Muqanna qozğâlâni nâmi bilân kirgän xaräkät **bolib ötdi**. “...tarihe “Ak Giyimliler” veya Mukanna isyanı adı ile giren hareket oldu.”
Özbekistân Xalqläri Tarıxı 83

Hämmäsi üyli câyli **bolib ketgän**. “Hepsi ev, yer sahibi olmuş.” Mö’cizä 5

“çık-“ Tasvir Fiili

“çık-“ fiili “-(i)b” zarf-fiil ekiyle kullanılır. “çık-“ fiili ile kullanılan esas fiil, kök veya gövdesine “-(i)b” zarf-fiil ekini alırsa, bu tür kullanımda, bir iş veya oluşun bitmesi, son bulması söz konusudur.

... uxlâyâlmäsdän şuni **oyläb çıqdim**. “... uyuyamadan bunu düşündüm.” (Burada düşünme işinin bitmesi söz konusudur.) Yänä Äldim Sâzimni 55

Kündâşlâri häm birin – birin **uyğänib çıqtılar**. “Kumaları da birer birer uyandılar.”
Yänä Äldim Sâzimni 252

Häkimecân kâmpirning ärizäsini öz ädäti boyıçä näridän – beri **oqib çıqdi**. “Häkimecân ihtiyar kadının dilekçesini kendi âdetince gelişiğüzel okudu.” Yänä Äldim Sâzimni 205

Özbek Türkçesinde “çık-“ fiili bazı durumlarda “-(i)b” zarf-fiil ekini alabilir.

Mullä Fäzliddin ağzidän **çıqib ketgän** songgi gäplärdän xavâtirlänib, eşik tãmângä qaräb qoydi. “Molla Fazliddin ağzından çıkıp giden son sözlerden telaşlanıp kapı tarafına baktı.” Yulduzli Tünlär 11

“kel-“ Tasvir Fiili

“kel-“ fiiliyle kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine “-(i)b” zarf-fiil eki getirilebilir. Bu kullanım gerçekleşmemiş veya gerçekleşmekte olan bir iş veya oluşu ifade etmektedir.

Şuning üçün häm bu ürfü ädätlär dävrlär silsiläsidä yoqâlmäy, bugüngäçä **yetib keldi**.
“Onun için de bu örf ve âdetler çağlar boyunca yok olmadan, bu güne kadar ulaştı.”
Nur Tolä Üy 31

*U yâqdä mingbâşi şähärdän yängi gäplär **tâpib kelgän edi.*** “O tarafta binbaşı şehirde yeni havadisler bulmuştu.” Yänä Äldim Sâzimni 209

*Ämmä bu säfär ciddi bir mäsäläni **kötärib kelgän edi.*** “Ama bu sefer ciddi bir meseleyi getirmişti.” Yänä Äldim Sâzimni 30

Turib keldi kabrdan.

Kim derğazab.

Kim hayrân,

Cıkıb keldiler katar:

Dante, Şiller ve Bayron,

Firdevsi, Balzak, Tagor.

“Kalkıp geldi mezardan.

Kimi kızgın,

Kimi hayran.

Çıkıp geldiler sırayla:

Dante, Şiller ve Bayron,

Firdevsi, Balzak, Tagor.” Ana Tilim Ölmeydi 31

Ane ular, hazır bir-bir atlaşib,

*Şu deñizni keçib, **ötüb keleler.***

“İşte onlar, şimdi birer birer atlayıp,

Şu denizi yarıp geçip geliyorlar.” Tilek Yolıda 21

*Töräning tili çärçäb, Miryâqubning ağzidä birinçi esnüş üsârläri köringän ediki, täşqaridän bir ädäm **kirib keldi.*** “Töre konuşmaktan yorulmuş, Miryakub’da esneme alâmetleri belirmişti ki, dışardan bir adam geldi.” Yänä Äldim Sâzimni 72

Özbek Türkçesinde “kel-“ fiili bazı durumlarda “-(i)b” zarf-fiil ekini alabilir.

Men batğuday bolsam eger şul yerde,

*Ular meni tezde **kelib kutkarar...***

‘‘Ben batacak gibi olsam eğer bu yerde,
Onlar beni çabukça gelip kurtarır.’’ Tilek Yolıda 21

...şümällärdäy tosätdän kelib qalgän,... ‘‘...rüzgâr gibi birdenbire gelmiş,...’’ Yänä
Äldim Sâzimni 106

...qışlâqqa **kelib yetgändü** häm közini açmägän edi. ‘‘...köye geldiğinde de gözünü
açmamıştı.’’ Yänä Äldim Sâzimni 32

Qolimizgä bir mäktub **kelib tüşdi**. ‘‘Elimize bir mektup ulaştı.’’ Tili Bâyning Özi Bây
252

‘‘ket-‘‘ *Tasvir Fiili*

‘‘ket-‘‘ fiiliyle kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine ‘‘-(i)b’’ zarf-fiil eki
eklenebilir. Bu kullanımda bitmiş bir iş veya birdenbire, çabucak yahut esaslı bir
şekilde yapılan bir iş söz konusudur.

Pät-pät etär,

Yürib ketär.

İzi tezdä

Öçib ketär.

‘‘Pat-pat eder,

Yürüyüp gider.

İzi çabucak

Yok olup gider.’’ Tâpişmäqlär 278

Äräväküş yigit ikki kâsä tölä qatıqlı aş içgändän keyin ätlärigä qarâş üçün hävligü
çıqıb ketdi. ‘‘Arabacı genç iki kâse dolusu yoğurtlu pilav yedikten sonra atlarına
bakmak için avluya çıktı.’’ Yulduzli Tünlär 10

Cäkâb nomerning eşiğini açib **çıqıb ketdi.** ‘‘Cäkâb odanın kapısını açarak çıkıp gitti.’’
Yänä Äldim Sâzimni 180

... sofining xop deb cävâb berişiğä **işanıb ketdi.** “... sofinin olur diye cevap verşine inanıverdi – birdenbire inandı.” Yänä Âldim Sâzimni 35

Mullä Fâzliddin âğzidän **çıqıb ketgän** songgi gäplärdän xavâtirlänib, eşik tãmângü qaräb qoydi. “Molla Fazliddin ağzından çıkıp giden son sözlerden telaşlanıp kapı tarafına baktı.” Yulduzli Tünlär 11

Yâşlikning quvvätli tolqınläri ulärning bärçäsini bir bähâr yâmğiri käbi **yuvib ketmägänmidi?** “Gençliğin kuvvetli dalgaları onların hepsini bir bahar yağmuru gibi yıkamamış mıydı?” Yänä Âldim Sâzimni 33

...süid a’zäläridän birining közâynäk qutiçäsi **qâlib ketgän.** “...mahkeme üyelerinden birinin gözlük kabı kalmış.” Yänä Âldim Sâzimni 264

Deştge yamgır yagse, **yeyreb ketedi.**

Bulbul gülge qonse, **seyreb ketedi.**

Şair öz halqınin köfilin tapalse,

Min közli çeşmedey **gayneb ketedi.**

“Çöle yağmur yağarsa, açılıp gider,

Bülbül güle konarsa, öter,

Şair halkının sevgisini kazanırsa,

Bin kaynaklı çeşme gibi kaynar coşar.” Şiirler 3

“**kör-, bâq-**“ *Tasvir Fiili*

“**kör-, bâq-** fiilleriyle kullanılan esas fiil kök veya gövdesine “-(i)b” zarf-fiil ekini alırsa, bu tür kullanımda, denenmiş bir iş veya oluş söz konusu olduğu gibi, daha önceki tecrübelerle dayanarak sonucunu önceden az veya çok tahmin edip bir iş veya oluşu deneme safhasına girme de söz konusu olabilmektedir.

Dängäsägä âstânä tepä **bolib körinür.** “Tembele eşik bile tepe olup görünür.”

Maqâllär 273

Eşitäsän sözünü

Tutib körsäng qulâqqa.

“İşitirsın sözünü

Tutarsan kulağa.” Tâpışmaqqlär 278

*Nämängänlik bälälärdä esä: “ütti-ütti” (kelütti, kelütilä vä başqalar) qollänär ekän, bulär bir qaräşdä cüyiz närsä ***bolib körinsä-dä***, här qandäy kişini oyläntirib qoyädi.*

“Namanganlı çocuklar ise, “utti-utti” (kelutti, keluttilä ve başkaları) şeklinde konuşuyorlardı, bunlar ilk bakışta önemsiz şeyler gibi görünse de, insanı düşündürüyor.” Tili Bâyning Özi Bây 252

*..., här xıl yollärni axtäxib, här türlü mäslähätni ***qulib kördilär***, heç biri epäqaygä kelmädi. “..., her çeşit yolu aramayı, her türlü nasihati yapmayı denediler, hiç biri düzelmedi.” Yänä Äldim Sâzimni 66*

*Heç şuni ***oyläb körmägän*** ekänmän. “Hiç bunu düşünmemiştim.” Yillär 139*

—*Nimä qullärdingiz? U yer, bu yergä ärz ***qulib köring***. Bu näzik zämändä ärz qılışdän birän näticä çıqarmikin? “... O yere, bu yere arz edin, deneyin bakalım. Bu hassas zamanda muracattan bir netice çıkar mı acaba?” Yänä Äldim Sâzimni 266*

*..., —men özim yätıǵı bilän ***äytib köräy***, yoq demäs,... “..., ben kendim yumuşaklıkla söylemeyi deneyeyim / söyleyeyim bakalım, hayır demez,...” Yänä Äldim Sâzimni 24*

Özbek Türkçesinde “kör-“ fiili bazı durumlarda “-(i)b” zarf-fiil ekini alabilir.

*Äsmänni toldirgän bulutlärning yırtıǵdän birdä-yärim yulduzlär ***körinib qälädi***.*

“Gökyüzünü dolduran bulutların arasından yıldızların birazı görünüyor / görünüp duruyor.” Yulduzli Tünlär 20

*Mänä, men endi cädidni ***körüb otiribmän***. “İşte, ben şimdi yenilik tarafını görüyorum. / görmekteyim.” Yänä Äldim Sâzimni 186*

“kötär-“ Tasvir Fiili

“(i)b” zarf-fiil eki alan “kötär-“ fiili, hareket ifade eden “kel-, bar-“ gibi fiillerin önünde kullanılırsa, bu fiilleri ettirgen hale sokar.

Ämmä bu säfär ciddiy bir mäsiläni kötärib kelgän edi. “Ama bu sefer ciddi bir meseleyi getirmişti.” Yänä Äldim Sâzimni 30

Bu vaqtdä äy änçäginä yuqâri kötärib qalgän edi. “Bu vakitte ay birazcık yukarı yükselmişti.” Yänä Äldim Sâzimni 42

“qâl-“ Tasvir Fiili

“qâl-“ fiilleriyle kullanılan esas fiil kök veya gövdesine “-(i)b” zarf-fiil ekini eklenirse, bir iş veya oluşun yapılıp bitmesiyle meydana gelen durum ifade edilir. Ancak burada sözü edilen iş veya oluşun birdenbire, beklenmedik bir şekilde gerçekleşmesi söz konusudur.

Yâki tilimiz şu qadâr kâmbağalmikin, deb oyläb qäläsän kişi. “İnsan, dilimiz bu kadar fakir mi acaba diye düşünüyor.” Tili Bâyning Özi Bây 254

Bâdiy äsârlärni oqış ädät tüsigä kirib qâlsin. “Sanat eserlerini okumak, âdet hâline gelmelidir.” Tili Bâyning Özi Bây 255

Nimä bolibdi-yü, ulärning âtäsi betâb bolib qâlibdi. “Onların babası aniden hasta olmuş.” Tecâmlî Bâlâ – Becâmlî Bâlâ 263

Bâlâ bir ânäsigä, bir dädäsigä garäb turib qâldi. “Çocuk bir annesine, bir babasına bakakaldı.” Säylänmä 8

Äsmânni toldirgän bulutlärning yirtıgüdän birdä-yärim yulduzlär körinib qälädi. “Gökyüzünü dolduran bulutların arasından yıldızların birazı görünüyor / görünüp duruyor.” Yulduzli Tünlär 20

Tosätdän eski tutqanâğı xurüc qilib qaldı. “Birdenbire eski sarası tuttu.” Yerliklär, häcviyâ hängâmälär 11

Ana tilim, sen barsen, şeksiz
Bülbül küyün şe'рге salamen.
Sen yokalgen küning, şubhesiz,
Men hem toli **bolib kalemen...**

“Ana dilim, sen varsın, şüphesiz
Bülbülün şarkısını şüre katayım.
Senin kaybolduğun gün, şüphesiz,
Ben de papağan olup kalırım...” Ana Tilimge 637

*Bu vaqtdä äy äñçäginä yuqâri **kötärilib qalgän edi.*** “Bu vakitte ay birazcık yukarı yükselmişti.” Yänä Äldim Sâzimni 42

“qoy-“ Tasvir Fïli

“qoy-“ fiili ile kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine “-(i)b” zarf-fiil eki getirilebilir. Bu kullanımda, bitmiş, sonuna gelinmiş veya kısa sürede bitmesi istenen bir iş veya oluş söz konusudur.

*Nämängänlik bälälärdä esä: “ütti-ütti” (kelütti, kelütilä vä başqalär) qollänär ekän, bulär bir qaräşdä cüyiz närsä bolib körinsä-dä, här qandäy kişini **oyläntirib qoyädi.***
“Namanganlı çocuklar ise, “ütti-ütti” (kelutti, keluttilä ve başkaları) şeklinde konuşuyorlardı, bunlar ilk bakışta önemsiz şeyler gibi görünse de, insanı düşündürüyor.” Tili Bâyning Özi Bây 252

*Çünkü äydä bir, on kündä bir **egilib qoyış** heç gäp emäs.* “Çünkü, ayda bir, on günde bir eğilmenin hiç sözü edilmez.” Yänä Äldim Sâzimni 69

*Bähâdirning xâti qozıqarlı bolib, kişini **oyläntirib qoyädi.*** “Bahadır’ın mektubu ilginç olup, insanı düşündürüyor.” Tili Bâyning Özi Bây 253

*Sofining undän keyingi sözi Häkimcänni bütünläy **sâsirib qoydi.*** “Sofunun ondan sonraki sözü Hakimcan’ı büsbütün telaşlandırdı.” (Burada sonuna gelinmiş bir oluş söz konusudur.) Yänä Äldim Sâzimni 266

Sizlärni häm bezâvtä qulib qoydim. “Sizleri de hasta yaptım.” Günâhi Äzim 66

Bir häftäning içidä toy qulib mening üstimgä sizni keltirib qoydi. “Bir haftanın içinde düğün yapıp benim üstüme sizi getirdi.” Yänä Äldim Sâzimni 60

—*Öçirmä! Zünnün, yâqib qoy, cânım... Yoq deymän!* “Söndürme! Zünnün, yak – yani yakma işini hemen bitir, sonuçlandır -, canım... Yak diyorum!” Yänä Äldim Sâzimni 151

Endi men ketâyâtirmän, nâilâcmän, tezlik bilän bârib Enäxängä mening üzrimni äytib qoying. “Şimdi ben yatıyorum, çaresizim acele olarak varıp Enehan’a benim özrümü söyleyin.” (Burada en kısa sürede bitmesi, mutlaka gerçekleşmesi istenen bir iş söz konusudur.) Yänä Äldim Sâzimni 65

“otir-“ Tasvir Fiili

Özbek Türkçesinde “otir-“ fiili “-(i)b” zarf-fiil ekiyle kullanılır. Bu kullanımda, esas fiil ve tasvir fiili kök veya gövdelerine “-(i)b” zarf-fiil ekini alırlar ve bu tür bir kullanımda; hemen, şimdiki zamanda herhangi bir durumda belli bir süre kalma söz konusudur. Bazı durumlarda ise sadece esas fiil “-(i)b” zarf-fiil ekini alır. Bu durumda da genellikle oldukça yavaş bir hızla yapılan, belli bir süre devam eden bir iş veya oluş söz konusudur.

Öyge kirib otirdi. “Eve girip oturdu.” Çağdaş Türk Lehçeleri 124

İçkärigä xâtini yığläb otirärdi. “İçeride hatunu ağlayıp duruyordu.” Yänä Äldim Sâzimni 176

Mänä, men endi cädidni körüb otiribmän. “İşte, ben şimdi yenilik taraftarını görüyorum. / görmekteyim.” Yänä Äldim Sâzimni 186

“öt-“ Tasvir Fiili

“öt-“ fiili ile kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine “-(i)b” zarf-fiil eki getirilebilir. Bu kullanımda, iyi ve tam yapılmış bir iş veya oluş söz konusudur.

... mullä äbdisämät mingbaşını **maqtäb ötdi**. “... Molla Abdüssamet binbaşını övdü.”
Yänä Äldim Sâzimni 223

...tarıxgä “âq kiyimliklä” yâki Muqanna qozğâlâni nâmi bilän kirgän xaräkät **bolib ötdi**. “...tarihe “Ak Giyimliler” veya Mukanna isyanı adı ile giren hareket oldu.”
Özbekistân Xalqläri Tarıxı I 83

Özbek Türkçesinde “öt-“ fiili bazı durumlarda “-(i)b” zarf-fiil ekini alabilir.

Ane ular, hazır bir-bir atlaşib,

*Şu deñizni keçib, **ötüb keleler.***

“İşte onlar, şimdi birer birer atlayıp,

Şu denizi yarıp geçip geliyorlar.” Tilek Yolıda 21

“tur-“ Tasvir Fiili

Sürerlilik ifade eden “tur-“ fiili “-(i)b” zarf-fiil ekiyle kullanılabilir. Bu kullanımda sürmekte olan iş veya oluşlar anlatılır.

“Tilingdä bolsä baling, **külib turär** ıqbaling” “Dilinde olursa balın, güler bahtın.”
Tili Bâyning Özi Bâı 254

*Täbibgä körsätişsä, u Älätägdä “Hâyât gülü”, degän ösimlik ösädi, şuni âlib kelib hiddätsängiz ätängiz äyâqqa **turib ketädi** yoqsä...- debdi.* “Doktora gösterdikleri zaman; doktor, Aladağ’da “Hayat gülü” denen bir bitki yetişir, onu getirip koklatırsanız, babanız ayağa kalkar, yoksa... demiş.” Tecämli Bâlâ – Becämli Bâlâ 263

*Bülbül kebi **sayrab turgan** bu tilni*

Uyalmayın bu ölkeden atğuçı?

“Bülbül gibi ötüp duran bu dili

Utanmadan bu ülkeden atanlar?” Til 20

*Biz könglingdä yâzilgänläрни bärälä **oqib turibmiz.*** “Biz gönlünde yazılanları açıkça okumuşuz.” Yänä Äldim Sâzimni 164

... ne'mät tört täräftän suvdäy **âqub turädi**. “...nimet dört taraftan su gibi akmakta”
Yänä Äldim Sâzimni 29

... fânärning şu'läsi... üy içigä **tüşib turärdi**. “...fenerin ışığı evin içine düşüyordu. /
düşüp duruyordu.” Yänä Äldim Sâzimni 150

...bütün qışlâqning pädäsini bâqıb âiläning ehtiyâçlärigä birâr nârsä **qosib turärdi**.
“...bütün köyün sürüsüne bakıp ailenin ihtiyaçlarına bir parça katkıda bulunurdu.”
Yänä Äldim Sâzimni 43

—Äytingiz, sud tãmängä qaräb, dämlägä ârqaşini **ögirib tursin!** “Söyleyiniz,
mahkeme tarafına baksın, hocaya arkasını çevirsin!” Yänä Äldim Sâzimni 258

Uni körsä tikilib, közini älmäy, uzâq-uzâq **qarüb tursä**, ziyârät qilib qolini öpsä, nimä
buyursä şuni qılsä!.. “Ona baksa, gözünü ondan almadan, uzun uzun baksa, ziyaret
edip elini öpse, ne buyурса buyursun onu yapsa!..” Yänä Äldim Sâzimni 218

‘yât-‘ Tasvir Fiili

‘yât-‘ fiili, ‘-(i)b’ zarf-fiil ekiyle kullanılır. Bu kullanımda esas fiil ve tasvir fiili kök
veya gövdelerine ‘-(i)b’ zarf-fiil ekini alırlar. Bu tür bir kullanımda, hemen, şimdiki
zamanda, gerçekleşme safhasında olan, fakat şartlar icap ettirdiği için uzun süren bir iş
veya oluştan bahsedilir.

—Siz – biz sağın sigirmiz, bizning şirin sütimiz bâr, ruslär vä bâşqa äcnäbiylär bizni
emib vätädilär. “Siz – biz sağılacak sığırız, bizim güzel sütümüz var, Ruslar ve başka
yabancılar bizi sömürüyorlar. / sömürüp duruyorlar.” Yänä Äldim Sâzimni 187

... bir âlicänäb kişi bâr. Sizni **kütib yätibdi!** “... saygıdeğer birisi var. Sizi bekliyor. /
bekleyip duruyor.” Yänä Äldim Sâzimni 133

‘yet-‘ Tasvir Fiili

Bu fiil; bir işin, hareketin bittiğini ifade eder.

...qışlâqqa **kelib yetgändä** hem közini açmagän edi. “...köye geldiğinde de gözünü
açmamıştı.” Yänä Äldim Sâzimni 32

Üçälä xâtin häm bu yükning nimäligini **ängläb yetälmädilär.** “Her üç kadın da bu yükün ne olduğunu anlayamadı.” Yänä Äldim Sâzimni 84

‘yubâr-‘ Tasvir Fiili

‘yubâr-‘ fiili ile kullanılan esas fiil, kök veya gövdesine ‘-(i)b’ zarf-fiil ekini alırsa, bu tür kullanımda, çabul ve aniden meydana gelen yahut kuvvetle yapılan bir iş veya bir oluş söz konusudur.

Taqırbâş bir-ikki qadäm yürüb-yürmäyâq, bidirläşni **bâsläb yubârdi.** “Takırbaş bir iki adım atmamıştı ki, konuşmaya başladı.” Yerliklär, häcviyâ hängämälär 11

Orus tilini suv qilib **içib yubârgän...** “Rus dilini su gibi içmişti...” Yänä Äldim Sâzimni 218

Uning eşigini yâpiş üçün qolimni uzätib, u eşikni yâpişim bilän, haq mening äldimdä yüz eşikni **âçib yubârdi.** “Onun kapısını kapamak için elimi uzatıp, o kapıyı kapamam ile, Hak benim önümde yüz kapıyı açtı.” Ferhâd ve Şirin 12

‘yür-‘ Tasvir Fiili

‘yür-‘ fiili, ‘-(i)b’ zarf-fiil ekiyle kullanılır. Bu kullanımda ya esas fiil ve tasvir fiili yani her ikisi birden kök veya gövdelerine ‘-(i)b’ zarf-fiil ekini alırlar ya da sadece esas fiil kök veya gövdesine ‘-(i)b’ zarf-fiil ekini alır. Hem tasvir hem de esas fiilin kök veya gövdesine ‘-(i)b’ zarf-fiil ekini aldığı kullanımlarda sürerlilik ifade eden bir şimdiki zaman söz konusu iken sadece esas fiilin ‘-(i)b’ zarf-fiil ekini aldığı kullanımlarda ise genellikle hareket anında veya yer değiştirirken meydana gelen devamlı ve alışılmış bir iş veya bir oluş söz konusudur.

Nimä **qilib yüribdi.** “Ne yapıp duruyor.” Yänä Äldim Sâzimni 131

Änä, köçädä Tursunbây degän sart qârâvul bâr, häli häm köçä **süpürüb yürädi.** “İşte, sokakta Tursunbay denen Sart bekçi var, şimdi de sokağı süpürüp duruyor.” Yänä Äldim Sâzimni 134

Bälä yolgä kirgändä häm er-xâtin uni âpicläb yürışdi. “Çocuk yola girdiğinde de erkek – kadın onu kucaklayıp kaldırdı.” Sâylänmä 8

b-) Özbek Türkçesinde “-(i)b” zarf-fiil *tekrar gruplarında* kullanılabilir. Bu kullanımda “-ä” zarf-fiil ekinde gördüğümüz gibi bir iş veya hareketin tekrarlanması veya uzun süre devam etmesi söz konusudur.

Munlı kuşım sayrab sayrab kel anglat!

Kimler erür Türk dilini satguçı?

‘Kederli kuşum öte öte gel anlat!

Kimlerdir Türk dilini satanlar?’ Til

Külib külib sözlädi. ‘Gülüp gülüp konuştu.’ Özbekçe 171

Baldan tatlı, candan tınık Türkçeni,

Tüşünmeyin xorlab xorlab yatğuvçı?

‘Baldan tatlı, candan duru Türkçeyi,

Düşüncesizce hor görüp duranlar?’ Til 291

— *Rahimbahş (Rahimbahş, harğın hâlde turar), ikkimiz-de tupraq dünyasından, ten ülkesinden ecresek, dünyanın qayğularını emes, şâdliklerini-de unutsak, yer üzre bar qorquvlarnıgına emes, ümidlerni hem teşlese, qolnı-qolğa bersek, şu yanık kuşnm titraq tavuşma ergeşsek, biz hem titreb-titreb yuqarılarge toğrı yükselsek-yükselsek-de, u yerlerde hem tinçlik körmegeç, yene şu tavus kebi çeksiz boşluqlar arâ yoqalıb ketsek... bular bolmas eken, dünyanın bir çetide mene şu gül bilen bülbüldek ikkelemizgine otınb qalsa, kimsenin bizge heçişibolmasa... ‘— Rahimbahş, (Rahimbahş, bezgin hâlde durur), ikimiz de toprak dünyasından, ten ülkesinden ayrılacak, dünyanın sadece kaygılarını değil, sevinçlerini de unutsak, yeryüzünde sadece korkulan değil, ümitleri de bıraksak, el ele versek, şu yanık kuşun titrek sesine tâbi olsak, biz de türeye türeye yukarılara doğru yükselsek, yükselsek de oralarda da rahat huzur görmeyince, tekrar şu ses gibi sonsuz boşluklar içinde yok olup gitsek... Bunlar olmaz değil, dünyanın bir köşesinde, işte şu gül ile bülbül gibi sadece ikimiz kalsak, hiç kimsenin bizimle hiçbir işi olmasa... ‘ Hint İhtilâcili’nden 1*

Yıǵlab-yıǵlab bapesini kıdırışge tüşibdi. “Aǵlaya aǵlaya ablasını aramaya girişmiş.”
Altın Beşik 247

Külib – külib,

Qaş oynetib

Bizge baqqay...

“Gülüp gülüp,

Kaş oynatıp

Bize bakacak...” Ögit 5

Özbek Türkçesinde “-(i)b” zarf-fiil eki sıklıkla kullanılan bir yapıya sahiptir.

*Siyrek ötkinçiler elbette kol **kavustirib** ‘Esselam!’ deb ötediler.* “Seyrekçe geçenler âdet üzere kol kavuşturup “esselâm” diyerek geçiyorlar.” Balalık 292

*Dem babamning, dem ortağuning gavranday uzun hessesini ‘at’ **kilib** minemen, tuprakda hesseler çizgen izge kızıki b karaymen.* “Kâh dedemin, kâh arkadaşının sopa gibi uzun bastonunu “at” yapıp biniyorum, toprakta bastonların çizdiği ize merakla bakıyorum.” Balalık 292

Bütün küçni xalq içidän âläylik,

*Quçâq **açib** xalq içigä bäräylik!*

“Bütün gücü halk içinden alalım,

Kucak açıp halk içine gidelim.” Xalq 279

Bütün küçni halk içiden alaylık,

*Kuçak **açib** halk içiğe baraylık!*

“Bütün gücü halk içinden alakım,

Kucak açıp halk içine varalım!” Halk 10

Akşam, nazarımda, bir ğarib köñgil,

*Kuyaş hem nurların **alib.***

Yel keyfi emes tañ çağıde yeñil,

Etni cünciktirer köz körmes ğalib.

“Akşam, bana göre, bir garip gönül,
Güneş de nurlarını toplayıp gider.
Yel keyfi yok tan çağındaki gibi ferah,
Eti buruşturur göz görmez bir muzaffer.” Namâzşâmgül 41

“Koy, çakırma kökke uçay,

Etkinlikke endi çıkay;

*Bahar **kelib**, her yak küldi,*

Çeçeklerini bir az kuçay!”

Deye kuşça her yan bakdı.

Tınık kökle kanat kakdı.

“Bırak, çağırma göğe uçayım,

Özgürlüğe şimdi çıkayım;

Bahar gelerek her yan güldü,

Çiçekleri biraz sarayım!”

Diyerek kuşcuk her yana baktı.

Durgun göğe kanat açdı.” Erkin Kuş 23

Yamanlar egdiler başñ,

Ğanimler tökdiler yaştñ,

***Sürib**, sürgünge haydaşlar,*

Hıbslar azmı tarihde?

“Kötüler eĝdiler başını,

Düşmanlar döktüler gözyaşını,

Sürüp sürgüne yollamalar,

Hapisler az mı tarihte?” Tarihde 36

—*Biz hām köp māmnun boldik. U yerdä turmangizlär; Änävi salongä **kirib** dām älingizlär. Hār kaläy uzäk yoldän keldingiz.* “-Biz de çok memnun olduk. Haydi oraya dikilmeyin; şöyle salona girip rahat edin. Ne de olsa uzak yoldan geldiniz.”
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1143

—Älbättä, Cengiz, biz nevärämiz bilän avärä **bolib**, mehmänläрни **unitibmiz**.

“-Tabi Cengiz, biz torunumuza bakmaktan misafirleri fark edemedik.” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1151

*Murat Demir ailəsi orinläridän **turib** eşikkä tàmàn yürüdi.* “Demir ailesi kalkıp kapıya doğru yürüdü.” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1163

Özbek Türkçesinde bazı durumlarda “-(i)b” zarf-fiil eki çeşitli *edat ve eklerle* birleşebilir. Mesela “-râk” *karşılaştırma eki* eklendiği fiilin ifade ettiği manada bir zayıflama olduğunu gösterir.

Külibrâk *gäpirdi.* “Biraz gülerek konuştu.” Özbekçe 171

Korkubrâk *kâldi.* “Biraz korkup kaldı.” Özbekçe 171

Oyläbrâq *cävâb bermâq için...* “Biraz düşünüp cevap vermek için...” Yänä Äldim Sâzimni 38

Yine “-âk” *ekinin ilavesi* iki iş veya hareketin birbiri arkasına oluştuğunu gösterir.

Kelibâk *iş başlandı.* “O gelir gelmez işe başlandı. (iş başladı)” Özbekçe 171

*Bu äsəri ârquali Hamza yaş kitâbxânni cüdä yaşligidän **bâsläbâq** râstgöy, hâlâl bolışgü çağırädi.* “Bu eseri vasıtasıyla Hamza, genç okuyucuları gençlik yıllarından başlayarak (itibaren) doğru ve edepli olmaya davet ediyor.” Bâlälär Ädäbiyâti 70

Ayrıca Özbek Türkçesinde “-(i)b” zarf-fiil ekine “-kinä (-ginä)” *eki eklenince*, yalnız, sadece, başka, fakat vs. ile verilen mana elde edilir.

*Akilli kişi **hisâblänipkinä** kâlmädi.* “Sadece akıllı bir kişi olarak sayılmadı.” Özbekçe 171

*Miryâqub faqat **külibginä** qoydi, bâşqa heç närsä demädi.* “Fakat Miryakub biraz güldü, başka hiçbir şey demedi.” Yänä Äldim Sâzimni 73

Özbek Türkçesinde “-(i)b” zarf-fiil eki *şimdiki zaman* içersinde de kullanılabilir. Özbek Türkçesinde şimdiki zaman “yâtmâq, yürimâq, otirmâq ve turmâq” yardımcı fiilleriyle de teşkil edilir. Bu cümlelerde; fiiller kök veya gövdelerine “-(i)b” zarf-fiil eki ile birlikte şahıs eklerini alırlar.

Çindän häm täşvişlärim başımdän aşib yätibdi-kü! “Gerçekten de endişelerim başımdan aşıyor!” Mö’cizä 7

Dädängning räsmini häli häm taqıb yüribsänmi? “Babanın resmini hâlâ daha takıyor musun?” Kök Çırâqlär 33

Bilib turibmän... Hämmäsi bilib turibmän. “Biliyorum... Hepsini biliyorum.” Kök Çırâqlär 33

Özbek Türkçesinde *duyulan geçmiş zamanda* da “-(i)b” zarf-fiil eki kullanılır. Bu ek ile oluşturulan şekillerde bir kabullenme veya üçüncü bir şahsın söylediklerine inanma konusunda bir şüphe söz konusudur. Bu şekil aynı zamanda geçmiş bir zamanda başlayıp gelecek zamana kadar uzanan iş veya oluşlar için de kullanılmaktadır.

Hârğın başını qayribdi qanât tägigä. “Yorgun başını eğmiş kanat altına.” Bâlälär Ädäbiyâti 77

Därräv qayâqdän esitilibdi? “Hemen nereden istemiş.” Mö’cizä 4

Özbek Türkçesinde *duyulan geçmiş zamanın hikâyesinde* “-(i)b” zarf-fiil eki ile “e-“ ek fiili kullanılır. “-(i)b” zarf-fiil eki bu kullanımda zaman eki olarak görev yapar.

Şuning üçün men sizni çaqurib edim. “Onun için ben sizi çağırmıştım.” Yänä Äldim Sâzimni 149

İncener oşä sühbätdä yängi – häli sir bolgän bir xabärni äytib edi. “Mühendis o sohbette yeni, henüz sır olan bir haberi söylemişti.” Yänä Äldim Sâzimni 73

Qışlâqqa hämmämiz birgä bârib edik. “Köye hepimiz birlikte gitmiştik.” Yänä Äldim Sâzimni 91

Özbek Türkçesinde *duyulan geçmiş zamanın rivayetinde* de zarf-fiil eki olan “-(i)b” eki ve “ekän” kelimesiyle yapılır. Bu şekle sadece edebi eserlerde rastlanır. *Eşân bâbâm nimägä çaqırtırib ekän? Kelgän âdäm äytmädimi?* “Eşân babam niçin çağırttırmışmış? Gelen adam söylemedi mi?” Yänä Äldim Sâzimni 109

Özbek Türkçesinde *duyulan geçmiş zamanın şartı* da bazı durumlarda “-(i)b” zarf-fiil eki ve “bolsä” kelimesiyle teşkil edilir.

Şu qadälgän nârsäni çıqarıb yubârmâq üçün özi zorläb bolsä häm, bir – ikki märtä qattıq – qattıq yötäldi. “Bu takılan şeyi çıkartmak için kendini zorlamış ise de (olsa da), bir iki defa sert sert öksürdü.” Yänä Äldim Sâzimni 247

“-(i)b” zarf-fiil eki *Türkmen Türkçesinde* de en sık kullanılan eklerden birtanesidir. Türkmen Türkçesinde bu ek ünsüz ile biten fiiller üzerine “-(i)p” biçiminde kullanılırken ünlü ile biten fiiller üzerine geldiğinde ise araya koruyucu ünsüz olan “y” gelmez. Kelimenin son ünlüsü ile ekin ünlüsü birleşir. Bu aşamada zarf-fiil eki “-p” biçiminde görülür.

Açıp “açıp, açarak”; cüy

ü

leşıp “cıvıldaşıp, cıvıldaşarak”; düy

ü

lıp “dürülüp, dürülerek”; gonup “konup, konarak”; gürleşıp “konuşup, konuşarak”; serpiıp “serpip, serperek”; garaıp “bakıp, bakarak”; inläıp “inleyip, inleyerek” Türkmençe 56

Açıp, anlaıp “anlayıp”; beriıp “verip”; gorkup “korkup” Çağdaş Türk Lehçeleri 96

Alıp; görüp; okāıp “okuyup”; işlāıp “işleyip” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1108

Arılar güllerden güllere gonup “Arılar çiçekten çiçeğe konarak” Türkmençe 58

Daşarda hoş hovaada gürleşip “Dışarda güzel havada konuşarak” Türkmençe 58

Ooylanyaarlar, çenenyäärler, çak uryaarlar, emmaa onuñ näämediğini bilip bilmeyäärler. “Düşünüp taşınırlar, kendi kendilerine denerler, tahminde bulunurlar; fakat onun ne olduğunu bilemezler.” Hem Kahkaha Hem Göz Yaşı 85

*Buu ovadanca guşdan şeyle sözleri eşiden aavçı onu goybermekçi **bolup**: “Güzel kuşun bu sözlerini işiten avcı onu bırakmak istemiş.” Akıllı Guşçağaz 86*

Ääyneğĩn giice

***Ayrıp** yatañda,*

Näädip düyş görüääñ

Ukaa batañda?’’

“Gözlüğünü gece

Çıkarıp yattığında,

Nasıl düş görüyorsun

Uykuya daldığında?’’ Ääynek 86

*At ayağna diñ **salıp**.*

*Durdum **garaap** bir salım;*

Ol-aa atıñ sesi düäl,

Sizem oña diñ salıñ:

“At ayağına kulak verip

Bekleyip durdum bir an.

At sesi değılmiş duyulan,

Siz de ona kulak verin:’’ Dükür – Dükür At Gelyäär 88

*Elek **alıp***

Ele, bulut.

Asmaandan suv

Ele, bulut!

“Elek alıp

Ele, bulut.

Gökten su ele bulut!’’ Yağ, Yağış 90

Gör iinciği iincecik,

*Suv **diyip** köp yörmekden.*

Mahruum etcek sen niçik,

Onu kanal görmekden?

‘‘Bak bacağı incecik,
‘‘Su’’ deyip çok yürümekten
Nasıl mahrum edersin
Onu kanal görmekten?’’ Aavı Atma Cereni 90

*Kate nailetler **okaap**, senden zeyrenen bolsam,
Kate kate yüzüme
Suldım sherler seni.*

‘‘Bazen lnet edip, sızlansam da
Zaman zaman yüzüme
Sildim sabahları seni.’’ Buu Dnye 112

—*Ovnuk uşak zaatlara baş **galdırıp**, ulı ulı grlemeğin.* ‘‘Ufak ufak Őeylere baş kaldırıp
büyük büyük konuşma.’’ Anuşırvanıñ Nesiihatları 110

*Lıbaasıñ ypek **bolup**,
Naamısıñ nah bolandan,
Goy, lıbaasıñ nah **bolup**,
Naamısıñ ypek bolsun.*

‘‘Elbisen ipek olup,
Namusun patiska olmaktansa
Bırak, elbisen patiska olup,
Namusun ipek olsun.’’ Oğluma Nesiihat 100

Azerbaycan Türkçesinde ise bu zarf-fiil eki ‘‘-ıb, -ub’’ Şeklinde görülür. Bu ekin
Azerbaycan Türkçesindeki kullanımı son derece yaygın olup yukarıda görüldüğü üzere
sadece b’li Şekilleri vardır.

Alıb; grıb; oxuyub; deme-y-ıb... Çağdaş Türk Lehçeleri 61

Dikkat edilirse verilen örnekte görüldüğü üzere Azerbaycan Türkçesinde ‘‘-(ı)b’’ zarf-
fiil eki ünlü harf ile biten bir fiilden sonra geldiğinde fiil ile ek arasına ‘‘-y’’ koruyucu
nsz girer.

*Bah**ib**; bil**ib**; sürüy**üb**...* Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1034

*Gel**ib**; çeyne-y-**ib**; görme-y-**ib**...* Türklerin Dili 216

Heyder Baba ıldırımlar şahanda

*Seller, sular **şakkıldıyub** ahanda*

*Kızlar ona saf **bağlıyub** bahanda.* Heyder Baba'ya Selâm 50

Heyder Baba kehliklerin uçanda

*Köl dibinnen davşan **kalhub** kaçanda*

*Bahçaların **çiceklenüb** açanda.* Heyder Baba'ya Selâm 50

Hesret bahan doymaz ağ gabağından,

*Şahmar zülf **tökülüb** solu sağından,*

Öpen ölmez onun gül yanağından,

Emmek için dil – dodağı şirindi. Şirindi 77

Yayda yaylağım, gışda oylağım,

Yazda seyrenğâhım bu dağlar benim.

Köçürür elleri payız ayları,

*Gözüm **görüüb** könlüm budu ağlar benim.* Bu Dağlar Menim 78

*Bir gün yine Molla ahşam eve **gelib** görür ki, arvadın alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy...* Toydan Gelende de Bele Görmüşem 150

***Kalub** Şirin yuhu kimin yadımda*

*Eser **koyub** ruhumda, her zadımda.* Heyder Baba'ya Selâm 51

*Ohunu **atıb**, yayını gizleme.* Atasözleri 131

***Sevib – sevib** beyendim,*

Sedasına oyandığım,

Arhasına dayandığım

Merd deliler yerinde mi? Göyden Geden 93

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere “-(ı)b” zarf-fiil eki Özbek, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesinde de *tekrar gruplarında* kullanılmaktadır.

Pencerenin milleri,

***Açılıb** gızıl gülleri,*

Oğlanı yoldan eyler

Gızın şirin dilleri.

Ah beri bah, beri bah,

Can beri bah, beri bah. Ah Beri Bah, Beri Bah 108

Özbek Türkçesinde “-(i)b” şeklinde gördüğümüz zarf-fiil ekinin *Türkiye Türkçesinde* ise sadece p’li şekilleri vardır; yani bu zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde “-(ı)p” şeklinde görülür. Ekin kullanımını oldukça yaygın bir yapıdadır.

*Söylediklerime **gücenip** evine gitti.*

*Bu kâğıdı müdüre **imzalatıp** geri getirin.*

*İçeri **girip** bana seni sordu.*

Türkiye Türkçesinde “-(ı)p” zarf-fiil ekini alan sözcükler bazı durumlarda yanındaki eylemler ile kaynaşarak *bileşik eylem* oluştururlar.

*İki saattir **konusup duruyor.***

*Çocuk uzun zamandan beri karşısındaki adama **bakıp duruyor.***

Türkiye Türkçesinde “-(ı)p” yapılu ulaçların (zarf-fiil) *yinelenmesi* anlatıma sıklık ayırtısı katar.

***Gidip gidip** dışarı bakıyordu.*

Durup durup saatinin çalındığını söylüyordu.

Türkiye Türkçesinde ‘-(i)p’ yapılı ulaçlar, kendi tabanından türemiş eylemlere *pekiştirme ayırtısı* katar.

Durup dururken neden tartışılar.

Senin **alıp alacağıın** budur.

‘-(i)p’ yapılı ulaçlar bazı durumlarda *bağlama görevini* de üstlenirler.

Biraz önce **gelip** bize her şeyi anlattı. (Biraz önce geldi ve bize her şeyi anlattı.)

Yine ‘(i)p’ yapılı ulaçlar Türkiye Türkçesinde kullanılan tüm eylemsiler gibi yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olur.

Adam sağına soluna bakıp karşıya geçti.

Yan Cümle

Temel Cümle

Bahçedeki otları yolup bir kenara yığdı.

Yan Cümle

Temel Cümle

Samimi konuşup çevresindeki insanların güvenini kazandı.

Yan Cümle

Temel Cümle

‘-mäy (in)’ Zarf-Fiil Eki

Özbek Türkçesinde olumsuz zarf-fiil eki olarak kullanılır. ‘-ä, -y’ zarf-fiil ekinin menfi şeklidir. ‘-mäy’ zarf-fiil eki ‘-mäsdän’ ekinde olduğu gibi ‘-meden’ ile ifade edilen kavramları anlatmak için kullanılır. Bu ek Türkiye Türkçesine ‘-madan’ olarak çevrilir.

Kelmäy ‘gelmeden’; **Okumäy** ‘okumadan’ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözl. 1086

Meni körmäy ötüp ketti. ‘Beni görmeden geçip gitti.’ Özbekçe 171

Ölmäy yâzga çıkdık. ‘Ölmeden yaza çıktık.’ Çağdaş Türk Lehçeleri 125

Özbek Türkçesinde “-mäy” zarf-fiil eki bazı durumlarda *birleşik (tasvir) fiilleriyle* birlikte kullanılır. Çalışmamızın bu bölümünde “-mäy” zarf-fiil eklerinin hangi tasvir fiilleri ile birlikte kullanıldığını inceleyeceğiz.

“çık-“ Tasvir Fiili

“çık-“ fiili, “-mäy” zarf-fiil ekiyle kullanılabilir. Bu kullanımda esas fiil, kök veya gövdesine “-mäy” zarf-fiil ekini alır ve bu tür bir kullanımdan bir işin veya oluşun bitmesi, son bulması anlamı çıkar.

Men häm tüni boyi uxlävälmäy çıqdim. “Ben de bütün gece uyuyamadım.” Yänä Äldim Sâzimni 180

“ket-“ Tasvir Fiili

“ket-“ fiili ile kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine “-mäy” zarf-fiil eki getirilebilir.

Yänä spidometrni yüz qırqdän tüşirmäy ketyäpmän, öziñ şärmändä qılmäysän, deb!..
“Yine yüz kırkla gidiyorum. “Rezil etme” diye Allah’a yalvararak.” Ataman 594

“qoy-“ Tasvir Fiili

“qoy-“ tasvir fiili ile kullanılan esas fiilin tabanına olumsuz zarf-fiil eki olan “-mäy” eklenirse, “qoymaq” fiili “koymak, bırakmak” anlamlarında kullanılır.

İşqilib, mingbaşining başini yemäy qoymäydi... “Ne de olsa, binbaşının başını yemeden bırakmaz. / koymaz...” Yänä Äldim Sâzimni 243

Eşitdirmäy qoyädimi ädämlär? “Duyurmadan bırakırlar mı / koyarlar mı adamlar?”
Yänä Äldim Sâzimni 226

“öt-“ Tasvir Fiili

“öt-“ tasvir fiili ile kullanılan esas fiil kök veya gövdesine “-mäy” zarf-fiil ekini alırsa bu tür bir kullanımda geçmek, bir yerden başka bir yere gitmek anlamı söz konusudur.

Nimägä güzärdä otirgänlärgä heç närsä demäy ötdi. “Niçin çarşıda oturanlara hiçbir şey demeden geçti.” Yänä Äldim Sâzimni 221

*Kök yüzide pağa bulut – ak bulut,
Ak bulutdan süt yağarmi yaki kut?
Pağa bulut – yahşi köklem elçisi,
Havalerge yamğır isi, sel isi...
Kök yüzide dem kaldırak, dem sükut,
Yağmey ötme, pağa bulut – ak bulut
Yağıb ötseng – tizze boyı ot bolur,
Ot bolur, hem süt bolur, hem kut bolur.
‘‘Gökyüzünde küme bulut – ak bulut,
Ak buluttan süt yağar mı yoksa kut?
Küme bulut – güzel baharın habercisi,
Havalarda yağmur sisi, sel sisi...
Gökyüzünde bir gürültü, bir sükût,
Yağmadan geçme, küme bulut – ak bulut
Yağarsan – diz boyu ot olur,
Ot olur, hem süt olur, hem kut olur.’’ Bulut 927*

*Yıllar sâl yolidek izsiz yitdilär,
Kâkildâr turnälär **qonmäy ötdilär**,
Qavmdâş, qândâşniñ qâvcirâq dili,
Unutib qoydilär bir ânä tilin!
Türkistân bulâyı derdilär uni.
‘‘Yıllar salları gibi izsiz gittiler,
Telli turnalar konmadan geçtiler,
Soydaş ve kardeşlerin susamış gönlü,
Tamamen unuttu tek ana dili,
Türkistan pınarı derlerdi ona.’’ Türkistân Bulâyı 608*

*Bilemenki, Tessa beçare
Rahat **körmey ötgen** bir ümr.*

‘‘Biliyorum ki, biçare Tessa

Rahat görmeden geçmiş bir ömür.’’ Monolog 2

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde bazı durumlarda bileşik fiillerde ‘‘-mäy’’ zarf-fiil ekini almış olan esas fiilden sonra gelen tasvir fiili

‘‘-gan’’ sıfat-fiil ekini alıp bir sıfat tamlaması oluşturabilir.

Nasıl ömür: Rahat görmeden geçmiş bir ömür.

Mal – mülk tobleb, yemey – içmey ötgende ne deysen,

Tiriklikni sezmey, öllib ketgende ne deysen,

Mehnet bilen tapgenini ortede körib behem

Sahiylikle muradge yetgenge ne deysen!

‘‘Mal mülk toplayıp, yemeden içmeden yaşayana ne dersin,

Canlılığı anlamayıp, ölüp gidene ne dersin,

Emeğiyle kazandığını ortada görüp de

Eli açıklıkla muradına erene ne desin!’’ Şiirler 3

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde bazı durumlarda ‘‘öt-’’ tasvir fiili ile oluşturulan bileşik fiillerde esas fiil ‘‘-mäy’’ zarf-fiil ekini almış iki farklı sözcükten oluşabilir.

‘‘qâl-’’ Tasvir Fiili

‘‘qâl-’’ tasvir fiili ile kullanılan esas fiilin tabanına olumsuz zarf-fiil eki ‘‘-mäy’’ eklenirse, ‘‘qâlmaq’’ fiili kendi anlamında kullanılır.

Zebi cävâb berâlmäy qâldi... ‘‘Zebi cevap veremedi kaldı.’’ Yänä Äldim Sâzimni 52

— *Şu yerge kelgende kimirlemey kaldım.* ‘‘Buraya geldiğimde kıpırdamadan kaldım.’’

Kence Batır 6

Äzizä yumşâqqınä küldi. U bu sâddä açıq köngil yigitgä nimä deb cävâb berişini bilmäy qaldı. ‘‘Aziz yumuşacık güldü. O, bu temiz kalpli gence nasıl cevap vereceğini bilemedi.’’ Kök Çırâqlär 17

Çalışmamızın önceki bölümlerinde belirtildiği üzere zarf-fiil eki almış olan sözcükler sözcük türü bakımından zarf, sözcüğün cümle içerisindeki görevi bakımından ise daima *zarf tümleci* olurlar.

Hasan tiyatro tarafına nasıl baktı: Hasan tiyatro tarafına “ne diyeceğini bilemeden” baktı.

Zarf Tümleci

Yukarıdaki örnekte yükleme sorulan *nasıl* sorusuna verilen “ne diyeceğini bilemeden” sözcük grubu cümle içerisinde sözcük türü bakımından zarf, sözcüğün cümle içerisindeki görevi bakımından ise zarf-tümleci görevindedir.

Özbek Türkçesinde “-mäy” eki sıklıkla kullanılan bir *olumsuz zarf-fiil ekidir*.

Häsän nimä gäpligini tüşünälmäy teatr tāmâgä qarädi. “Hasan ne diyeceğini bilemeden tiyatro tarafına baktı.” Kök Çıraqlar 16

Tāmä – tāmä köl bolür,

Tänmäy qalsä çöl bolür.

“Damlaya damlaya göl olur,

Damlamazsa çöl olur.” Maqallär 274

Çigirtkälär ekin yer,

Ekmäy – tikmäy tekin yer.

“Çekirgeler ekin yer,

Ekmeden dikmeden bedava yer.” Maqallär 275

Yiğit öylemey-netmey: - Men siznift mene şu kette kızinizni alemen, deb cevab beribdi.

“Oğlan düşünmeden, etmeden: - Ben sizin şu büyük kızınızı alacağım, diye cevap vermiş.” Altın Beşik 246

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde “-mäy” zarf-fiil ekini almış iki farklı sözcük cümle içerisinde yan yana kullanılabilir.

Buni heç kimdän yäsirmäy, güzär – mähällälärdä aşkärä äytäyapti. “Bunu hiç kimseden gizlemeden, çarşı ve mahallelerde açıkça söylüyordu.” Tärri Quduğı 386

Özi äddiy bir kárnäy,
Tili yoq, sözlär häy – häy,
Dunyâning tört burçidän
Xabär berädi tinmäy.

‘Kendi basit bir ney,
Dili yok, söyler hey – hey,
Dünyanın dört tarafından
Haber verir durmadan.’ Tâpîşmäqlär 277

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde ‘-mäy’ zarf-fiil eki bazı durumlarda eklendiği sözcüğe olumsuz bir anlam vermekten çıkıp bir işin veya durumun sürekli olarak tekrarlandığı anlamını da verebilmektedir.

Şuning üçün häm bu ürfü ädätlär dövrlär silsiläsidadä yoqalmäy, bugüngäçä yetib keldi.
‘Onun için de bu örf ve âdetler çağlar boyunca yok olmadan, bu güne kadar ulaştı.’
Nur Tolä Üy 31

Därhäqiqat, bā’zi bālälär, deyärli birinçi sinfdän başläb, ädäbiy tildä oqış, yâzişlärigä qarämäy, öz şähärläri, qışlâq ve rayonläri lähcäläridä, yä’ni mähälliy söz hämdä ibärälärdä gäpläşädilär, ädäbiy sözlärni ğäyritäbiy täläffüz bilän qoşičälär qoşgän häldä sözläydilär. ‘Gerçekten bazı çocuklar, daha birinci sınıftan itibaren öğrendikleri edebi dili kullanmaksızın, kendi şehirleri, köy ve bölgelerin lehçelerinde yani mahalli kelime ve ibarelerle konuşuyorlar; edebi sözleri, doğru olmayan bir telâffuzla, ekler katarak söylüyorlar.’ Tili Bâyning Özi Bây 253

Keyin vaqt zıqligidän tüzükraq yuvinişgä, tişlärini tüzüläşgä, bädäntäryä, hättä nânuştä qilib älişgä vaqti yetmäy köçägä ätildi. ‘Sonra, zaman darlığından doğru dürüst yıkanmaya, dişlerini fırçalamaya, hatta kahvaltı yapmaya bile vatit bulamadan sokağa fırladı.’ Dosting Bolsä Bemâr 258

Svetoforning qızıl çirâğı yâmb turişigä qarämäy köçäni kesib ötmäqçi boldi, lekin...
‘Trafik lambasının kırmızı ışığının yanmasına aldırış etmeden caddeyi geçmeyi istedi, fakat...’ Dosting Bolsä Bemâr 258

*Deñiz korkunç, kara, tübsiz bolsa da
Tilek uçun, **korkmay** unı keçemen.
“Deniz korkunç, kara, dipsiz olsa da
Dilek için, korkmadan onu geçerim.” Tilek Yolıda 21*

*Zor muhitniñ deñizinde men bukün,
Heç **tohtamay** alğa karab baramen.
“Uçsuz – bucaksız denizde ben bugün,
Hiç durmadan ileriye bakıp giderim.” Tilek Yolıda 21*

*Barmı sende bizim kebi insânlar,
İkki yüzli iş buzarlar, şeytânlar.
Ortak kanın **kanmay** içgen zülükler
Kardeş etin **toymay** yegen kaplanlar.
“Var mı sende bizim gibi insanlar,
İki yüzlü iş bozanlar, şeytanlar.
Arkadaş kanını kana kana içen sülükler
Kardeş etini doymadan yiyen kaplanlar.” Merih Yulduzıge 19*

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde bazı durumlarda “-mäy” zarf-fiil eki “-gan” sıfat-fiil eki ile bir sözcük öbeği oluşturup kurulan sıfat tamlamasında tamlayan görevinde kullanılabilir.

***Kardeş etin toymay yegen kaplanlar** (Nasıl kaplanlar?)*

Tamlayan

Tamlanan

*Sevedi,
Küyedi,
Kıladi elem,
Darge asing, amma aytmas biravge.
Aytmey sevişini sevgenige hem,
Tegışib keteverer başka kulavge!
“Sever,
Yanar,*

Elem çeker,
Darağacına assanızda söylemez hiç kimseye.
Söylemeden sevdiğini sevgilisine bile,
Evlenip gidiverir başka kocaya!’’ Bayram Hezili 973

*Yigirmä beş – ottiz yıl ni mädräsä tuprâyını yäläb ötkäzğän bir kişini, täbiy bizdä ulämä qatârığä **kirgizmäy** hâl yoq. ‘‘Yirmi bei otuz yılını medrese toprağını yalayarak geçiren bir kişiyi tabii ki, bizim de ulema arasına dahil etmekten başka çaremiz yoktu.’’*
Tinç İş 317

*Şuhrät deb yaşädi yaşlıkdän faqat,
Şuhrät deyä keçib hättä imändän-
Tinmäyin häräkät ne yollär ilä...
‘‘Şöhret için yaşadı gençliğinde sadece,
Şöhret için vazgeçti hatta imandan-
Durmadan ilerledi, rastgele yollardan...’’* Çoqqı 609

*Ârtidän hälläsläb çâpämän,
xıcälät bolämän gorlıkdän-
qañçälik **yügürmäy**, bäribir
ârqadä qälärdim şorlıkdän.
‘‘Koşarım büyük adımla ardından,
Utanırım beceriksizliğimden
Ne kadaar koşarsam koşayım
Arkada kalırdım zavallıdan.’’* Muhäbbät 355

*‘‘Xop’’ deyişgä häm säbrim **yetmäy** mäşinagä qaräb yügürdim. ‘‘Tamam deyip vakit geçirmeden arabaya koştum.’’* Ataman 589

*İkrâm **indämäy** turib oçâq başığä ketdi. ‘‘İkram konuşmadan kalkıp, ocak başına gitti.’’*
Säylänmä 9

*Uni körsä tikilib, közini **almay**, uzâq – uzâq qarâb tursä, ziyârât qilib qolini öpsä, nimä buyursä şuni qılsä!..* “Ona baksa, gözünü ondan almadan, uzun uzun baksa, ziyaret edip elini öpse, ne buyurursa buyursun onu yapsa!..” Yänä Âldim Sâzimni 218

*Köpiklerge bakıb kütgen dostlerim
Şunde yetib keldi köp **kalmey** muştak.
Semaver nevası, ternav şerrası,
Ulfetler bezmige aytilgen meşşak.
“Köpüklere bakıp bekleyen dostlarım
Hemen çıkıp geldiler çok beklemeden.
Semaver sesi, oluk şıkırtısı,
Dostluk meclisi için çalgıcı.”* Küz 941

*Bevakt hazan **bolmey** her kim
Yaşab ötsin dünyade.
“Zamansız hazan olmadan herkes
Yaşayıp dursun dünyada.”* Anecan 956

*Savukkanlikni **kalmey** kende
Bolse hemki diydem kattuk taş.
Nege sizge könglim tökkende
Öz – öziden közde kalkar yaş!
“Soğukkanlılığı etmeden terk
Olsa da gözlerim kaskatı taş.
Niye size gönlümü açtığında
Kendi kendime gözümünden çıkar yaş.”* Anemge 964

*Mehmanlerge cevap **bermey**, ulerni oğliniri harareti **yetmeydigen**, amma unin gepleri eşitilib turedigen cayge yaşirib koyibdi.* “Misafirlere cevap vermeden, onları oğlunun sıcaklığının yetişmeyeceği, ama onun sözlerinin duyulacağı yere gizlemiş.”
Kence Batır 7

Häyätä tutgän närsäsini koymäydiğän nâzik ämmâ zäbärdäst qollär bolädi. Qollär 280
Yukarıda verilen iki örnekte de Özbek Türkçesinde “-mäy” zarf-fiil ekinin “-ä” zarf-
fiil ekinin menfi şekli olarak kullanıldığını görmekteyiz.

Koy-ä-digän: koy-mäy-digän

Özbek Türkçesinde kullanılan “-mäy” zarf-fiil ekinin *Türkmen Türkçesi*, *Azerbaycan Türkçesi* ve *Türkiye Türkçesindeki* kullanımları “-mäsdän” zarf-fiil ekinin bu üç dildeki kullanımları ile aynı olduğu için bu konu ile ilgili bilgiler çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde verilecektir.

“-kän” Zarf-Fiil Eki

Özbek Türkçesinde, “e-” fiilinin zarf-fiil eki olarak kullanılan “-kän” eki, fiillerin zaman eki almış şahıssız şekillerine eklenmektedir. Özbek Türkçesinde sadece geniş zaman kipi zarf-fiil eki olan “-kän” eki ile birleşir.

Sultân xân toygä bir neçä kün qalgändä änäsinikigä ketgän edi. Ketärkän kimdän soräb – icäzät älib ketişini bilälmädi. “Sultanhan düğüne birkaç gün kaldığında annesine gitmişti. Giderken kimden sorup, kimden izin alıp gideceğini bilemedi.” Yänä Äldim Sâzimni 120

Yukarıda belirtildiği gibi Özbek Türkçesinde “-kän” zarf-fiil eki sadece geniş zaman eki ile birleşir.

Ketärkän: ket – är – kän (Bu örnekte “-är” geniş zaman eki, “-kän” ise zarf-fiil ekidir.)

*Uçmahlarnın kevseridek pâkize,
Sadeflernin dânesidek tap – taze
Salkın suvlar tağdan kuyı tüşerken,
Tamçuları yamğır kebi uçarken,
Nime üçün yığlar kebi inreyler?
“Cennetlerin kevseri gibi dupduru,
Sadeflerdeki inci tanesi gibi tertemiz
Serin sular dağlardan aşağı süzülürken,*

Damlaları yağmur gibi uçarken,
Niçin ağlar gibi inlerler?’’ Buzılğan Öлкеке 330

*Ur, ur...! Seniñ tırnaklarıñ nâzlı nâzlı urdıkça
Yüregimmiñ bitib kalğan yaraları açılıñ!
Çalgı kılı seniñ nâzlı tırnağıñla **titrerken**
Ümidimni kaplab turğan kara bulut yırtılıñ!*

‘‘Vur, vur...! Senin tırnakların nazlı nazlı vurdukça
Yüregimin kapanmış yaraları açılıñ!

Çalgı teli senin nazlı tırnağıñla titrerken
Ümidimi kapatan kara bulut yırtılıñ!’’ Parça 20

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere ‘‘-kän’’ zarf-fiil ekini almış olan kelime sözcük türü bakımından zarf, sözcüğün cümle içersindeki görevi bakımından ise zarf tümleci olmuştur.

Ümidimi kapatan kara bulut ‘‘**nasıl**’’ yırtılıñ?

Çalgı teli senin nazlı tırnağıñla titrerken

Cümle içersinde eyleme sorulan ‘‘nasıl’’ sorusu sözcük türü bakımından zarf, sözcüğün cümle içersindeki görevi bakımından ise zarf tümlecini verir.

Yâdiñdamı, otırdık balkonda

*Zer saç yayıb kuyaş suvge **sonğırken**.*

Nak oşandey tolkın zerrin elânge

Bürkigendey ilk yıldızlar tâze şen...

‘‘Hatırladın mı, otururduk balkonda

Altın saç yayarak güneş suya batarken

Tam öyle dalga zerrin elvâna

Sarılmış gibi ilk yıldızlar taze şen...’’ Deñiz Boyıda Hayâllerim 23

Lekin küreşdim.

Küreşler zahmeti ketmedi bekâr,

Yeñdim ölimni.

*Yana u huruclar **bolarken** tekrâr,*

Tosmas yolımnı.

Yaralar ornıda uçakka sıǵmas

Şâhlar büyütdim,

Goyâki tenimde âfet bes kelmes.

‘‘Ama savaştım.

Savaşların zahmeti gitmedi boşa,

Yendim ölümü.

Yine o saldırılar olurken tekrar,

Kesmes yolumu.

Yaraların yerinde kucaǵa sıǵmaz

Dallar büyütdüm,

Sanki vücudumda, felâketlerden güçlü.’’ Keksa Çınâr Deydiki 38

Tün koynıda boşlıkniñ kolları

*köksimni **kısarken**, ruhum teslim*

bolmaydırda, alǵa intiler, karşımda,

bir ak binâ peydâ bolar, ak binâda

kalın ve ak körpelerige onarıb-

çırmanıb katar sörilerde uhlab yatgen

sözlerini köremen.

‘‘Gecenin koynunda boşluğun kolları

Göğsümü sıkarken, ruhum teslim

Olmadan, ileri atılır, karşımda, bir

Yapı belirir, ak yapıda kalın ve ak

Yorganlara sarılıp sarmalanıp bir

Sıra sedirde uyuyarak yatan

Sözcükleri görürüm.’’ Sözler 40

*Törä u bilän **xayrläşürkän** incenering báyägi kämsitişläri üçün yänä taǵın üzr sorägän boldi. ‘‘Töre onunla vedalaşırken mühendisın aşıǵılayıcı davranışları için yine tekrar özür diledi.’’ Yänä Äldim Sâzimni 73*

*Yana tün koynıda boşlıkniñ temir
kolları köksimni **kısarken**: -“Yardım
beriñ, uhlab yatavermeñ, “-deye
haykıramen, Şunday uyğatamen
kadimi sözlerni, Türkistânımnı.
“Yine gecenin koynunda boşluğun
Demir kolları göğsümü sıkarken:
“-Yardım edin, uyuklayıp durmayın,
“-diye haykıırım. Böylelikle
Uyandırırım eski sözcükleri,
Türkistanımı.” Sözlər 40*

***Küylərken** sekin ruhsız akşamlar
U yanık közlering karaçığide
Kündüzgi mehneting izleri karar,
Biz-le oltirerding eyvan burçide...
“Söylərken sakın ruhsuz akşamlar
O yanık gözlerinin karasında
Gündüz ki mihnetin izleri katar katar,
Bizimle oturdun eyvan köşesinde...” Anemni Esleb 923*

*Yâz çâyläri Yolçı dälädä **ışlärkän**, ulär tez – tez uçrüşib turışär, cüdä sämimiy sözläşär
edi. “Yolçı, yazın tarlada çalışırken ikisi çabuk çabuk görüşür, sıcak sohbetler
ederlerdi.” Qutluy Qân 335*

*Yolçı säbrsizlik bilän hävli ortäsidadä ätrâfgä äläñläb **turärkän**, xâtin çınqırıq tãvuş bilän
birdän väysäb ketdi. “Yolçı, avlunun ortasında sabırsızlıkla etrafı kolaçan ederken,
kadın çığlığa benzer bir sesle bağırıverdi.” Qutluy Qân 339*

*—Gülnâr **sözlärkän**, Yolçı uniñ yüzidän köz üzmedi. “Gülnar konuşurken, Yolçı ondan
gözünü almadı.” Qutluy Qân 340*

Yettinçi lampaning alav tilçesi
*Karalık bağrını este **tilerken**,*
Tizzengde bir döppi, ya ton ciyegi,
İşlerding tinmesden, asla tinmesden...
“Yedinci lambanın alevli ucu
Karanlığın bağrını sakince dilerken,
Dizlerinde bir döpni veya ton
Çalışırdın durmadan, asla durmadan...” Anemni Esleb 923

*Şâm **tüserken**, bir arça*
Astıga çadır kursam,
Gülhan yaksam, uçkunday
Çarh – ara bir çarlı ursam;
“Akşam inerken, bir çam
Altında çadır kursam,
Ateş yaksam, kıvılcım gibi
Semaya çıkıp, feleğe meydan okusam;” Arzu 41

*Néçün **erdaqlarken** tuprağını mén*
Öpemen: “Tuprağing bébahâ, Vatan!”
“Sevgini gösterirken toprağını niçin
Öpüyorum: “Toprağın bi-bahadır, Vatan!” Mén Néçün Sévemen Özbékistanı 15

*...siyâsâtçilärdän biri “Äzâdlik” radiosidä Cävhör Dudaevni **eslärkän** “u äskär
edi!” deyä tümâmlädi.” “...siyasetçilerden biri Özgürlük radyosunda Cevher
Dudaev’i anarken “O askerdi” diye konuşmasını tamamladı.” Hărăkät Dergisi 20*

***Söylerken**, dillerim ne yaman sözler,*
***Yazarken**, qalemim ne hazin ağlar,*
Sâdedil bunlardan ne ma’ni anlar,
Bizmez küç olduğun ızhârı ışıqı...

‘‘Söylerken dillerim ne yaman söyler,
Yazarken kalemim ne hazin ağlar,
Sâde – dil bunlardan ne mânâ anlar,
Bilmez güç olduğun ızhâr-ı aşkı...’’ Işq 5

Özbek Türkçesinde ‘‘-kän’’ *şüphe eki* olarak da kullanılır. Zarf-fiil eki olan ‘‘-kän’’ ile şüphe eki olarak kullanılan ‘‘-kän’’ ekini birbirine karıştırmamak gerekir.

*Qambär çolâqdek iskâviç yetti ıqlimdä **bärmikän!*** ‘‘Çolak Kamber gibi burnu iyi koku alan biri daha var mı acaba!’’ Quyluy Qân 336

*Undäy bolsä, u meni qabul **qälärmikän?*** ‘‘Öyleyse, o beni kabul eder mi acaba?’’ Suğdiyânä 227

Özbek Türkçesinde ‘‘-kän’’ zarf-fiil eki bazı durumlarda *şahıs ekleri* alabilmektedir.

*Herseng zinelerden **cıkarkenmen** tik*

Hayâl der: ‘‘Kaçlar ulğaydıñ, insân

Babalar yüz yillab ötgen yollardan

Bugün sen bir zumda ötgüñ begümân’’

‘‘Mermer basamaklardan çıkarken dik,

Hayal der: ‘‘Ne kadar yüceldin, insân

Atalarımın yüz yıllarca geçtiği yollardan

Bugün sen bir anda geçeceksin kuşkusuz.’’ Şâhizinde 43

Özbek Türkçesinde kullanılan ‘‘-kän’’ zarf-fiil ekini *Türkmen Türkçesinde* ‘‘-kaa / -kää’’ şeklinde görürüz. Bu ek Türkmen Türkçesinde ‘‘e-’’ ek eyleminin ulacı olarak bilinir ve ‘‘-an’’ veya ‘‘-cak’’ eklerinden sonra kullanılır. ‘‘-kaa / -kää’’ zarf-fiil eki Türkmencede Türkiye Türkçesinde kullanılan ‘‘-iken’’ ulacı ile aynı işlevdedir ve ekin ‘‘-n’’ ünsüzünün düşmesi sonucunda meydana gelmiştir. Ayrıca Türkmen Türkçesinde ‘‘-kaa / -kää’’ zarf-fiil ekinin bir özelliği de şahıs eklerini alarak çekime girmesidir.

Barankaa-**m** (Ben gitmişken) Barankaa-**k** (Biz gitmişken)
Barankaa-**ñ** (Sen gitmişken) Barankaa-**ñiz** (Siz gitmişken)
Barankaa (O gitmişken) Baranl-kaa-**lar** (Onlar gitmişken)

Gelyäärkää -**m** (Ben geliyorken) Gelyäärkää -**k** (Biz geliyorken)
Gelyäärkää -**n** (Sen geliyorken) Gelyäärkää-**ñiz** (Siz geliyorken)
Gelyäärkää (O geliyorken) Gelyäärkää -**ler** (Onlar geliyorken)

Yukarıdaki iki örnekte de Türkmen Türkçesinde “-kaa / -kää” zarf-fiil ekinin şahıs eklerini alarak çekime girdiğini daha iyi görmekteyiz.

Çalışmamızın bu bölümünde “-kaa / -kää” zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesindeki kullanımları ile ilgili önekler vereceğiz.

Barcak**kaa**k “biz gidecekken”; barmalı**kaa** “gitmesi gerekirken”; gelen**küü** “o gelmişken”; okaan**kaam** “ben okumuşken”; akayaar**kaañ** “sen okuyorken”
Türkmençe 56

Alan**kām** “ben almışken”; dergaman**ka**k “biz dağılmışken”; otur**kan** “sen otururken”; baryak**ā** “giderken” Çağdaş Türk Lehçeleri 96

Zeyrenip **oturkaañiz** “Siz sızlanıp dururken.” Türkmençe 56

Men kitaap **okayaarkaa** “Ben kitap okurken” Türkmençe 58

Daayım size **barcakkaa** “Dayım size gelecekken” Türkmençe 58

Soñ buu ikisi tirkeşib **baryaarkaalar**, olarıñ öñünden içi akar suvlu bir yaap çıkıpdır.
“Sonra ikisi, peş peşe giderlerken karşılırlarına içi su dolu bir kanal çıkmış.” Gurbaağa
Ve İçyaan 92

Çolpan çıkıp **baryārka** telefon cıñırdadı. “Çolpan çıkarken telefon çaldı.”
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1131

*Mehmet Kürşad kah-kahlāp **gülyärkä** Cengiz bey bilen ayālī gülümsireyardı. “Mehmet Kürşat kakhahalar atarken Cengiz Beyle karısı gülümsüyordu.” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1147*

Türkmen Türkçesinde “-kaa / -kää” eki *isimler üzerine de gelebilmektedir.*

Çāğākām “ben çocukken”; işçikün “sen işçi iken” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1108

Özbek Türkçesinde “-kän” olarak gördüğümüz zarf-fiil ekini *Azerbaycan Türkçesinde* de “-kän” şeklinde görürüz.

Gelerken; alarken; görerken... Çağdaş Türk Lehçeleri 61

*Çolpan **çiharkän** telefon zäng çaldı. Telefonu Murad Bey götürdü. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1130*

*Mehmet Kürşad gähgähälär içärisindä **uğunärkän** Cengiz Bāylä Häyat yoldaşı häfifcä gülümsäyardı. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1146*

Özbek Türkçesinde “-kän” olarak karşımıza çıkan zarf-fiil ekini *Türkiye Türkçesinde* ise “-ken (iken)” şeklinde görürüz. Bu zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde *durum ulacı* olarak adlandırılır.

*Çocuk hızla **koşarken** yere düştü.*

*Eve **giderken** bana uğra.*

*Televizyon **seyrederken** çoğu zaman uyuyakalırdı.*

***Konusurken** kendini kaybettiği olurdu.*

Türkiye Türkçesinde “-ken” zarf-fiil eki bazı durumlarda ünlü düşmesine uğramayarak “iken” şeklinde de kullanılabilir.

*Ağaç **yaş iken** eğilir.*

Ayrıca “-ken (iken)” zarf-fiil eki yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olur.

Mehtaba **bakarken** tüm sıkıntılarını unuturdu.

Yan Cümle Temel Cümle

Eve ancak karanlık **çökerken** varabildi.

Yan Cümle Temel Cümle

Şarkı **söylerken** sevinci gözlerinden okunuyordu.

Yan Cümle Temel Cümle

“-gäç (-käç, -qaç)” Zarf-Fiil Eki

“-gäç (-käç, -qaç)” zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde kendisinden hemen sonra diğer bir iş veya hareketin geleceğini bildirir. Bu ek Türkiye Türkçesindeki “hemen, anında” anlamlarını veren “-maz, -mez” ve “-ınca, -ince” ulaçlarının işlevindedir.

Kelgüc “gelince”; okıgüc “okuyunca”; tikküc “dikince” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1086

Hatni okup **bolgüc** âtämgä kaytardim. “Mektubu okur okumaz babama verdim.”
Özbekçe 172

Ätäsinini **körmügüc** yıgläy başlädi. “Babasını görünce ağlamaya başladı.”
Türklerin Dili 268

Ağdam **ketgüc**, ziyäfütlär bergän tödälär bär edi. “Ağdam gidince, ziyafet veren insanlar vardı.” Şahidlär Mâzäri 60

Lekin qız yigitning äddiy kişilärdän ekänligini **bilgüc**, ungä turmuşgä çıqışni özigä münäsib körmäydi. “Lâkin; kız, gencin sıradan kişilerden olduğunu öğrenince, onunla evlenmeyi uygun görmez.” Bâlälär Ädäbiyâti 97

Änä şu "Bemâr körış ädäti vä ädâbini" yaxşı bilib älmâq, ulärdän väyägä **vetgâc**, här bir kişi orinli fâydälänmâğı zârur. "İşte bu "Hasta ziyaret âdeti ve adabını" iyi bilmeli ve herkes onları yeterince ve doğru olarak uygulamalıdır." Dosting Bolsä Bemâr... 258

Töydän bir neçä kün **ötgâc**, Hüsân sâlâm bergäni qaynätäsi pädşâning yänigä kelgän ekän, uni tänimäy Häsän deb fähmläb: -Buni zindândän kim boşätädi. "Düğünün üzerinden birkaç gün geçince, Hüsen hatır sormak için kaynatası olan padişahın yanına gelmiş, (padişah) onu tanımayarak Hasan sanıp: Bunu zindandan kim çıkardı, demiş."

Égesi tizginni silkitip **turgec**:

Vavullar,

veñiller,

Telpinip hatta

Filniñ ayağıge urıp körer tiş.

"Sahibi tasmaşını çekiştirirken:

Havlar,

Çemkirir,

Hatta, atılıp filin ayağını ısırmağa çalışır." Layça Bilen Fil 42

Buni **esitgâc**, xadiçäxân üzil-kesil öz fikrini bildirä qoydi. "Bunu işitince, Haticehan tamamen kendi fikrini bildirdi." Yänä Äldim Sâzimni 175

Songrä ästâ-sekin közini **âcgâc**, hämmägä bir-bir qaräb äldi... "Sonra yavaş yavaş gözünü açınca, hepsine bir bir baktı." Yänä Äldim Sâzimni 82

Tängrinin fäläk yanglığ lütf-märhämätini **körgâc**, nimä üçün uning qarşisidä başimni tupraqqa qoyib, säcdä qilmäyin! "Tanrının gökyüzü gibi merhametini görünce, ne için karşısında başımı toprağa koyup, secde etmeyeyim." Säddi İskändäriy 14

Ällänärsä mäv degän törä tãmânidän müdärrislikkä "ukaz" **berilgâc**, âq pädşâniñ yäşämäyigä qol kötärib, duâ qılğan kündän başläb, öziğä Nikolaygä bir yaxşı istäk sezä

bəşləydir. “Fanalov adlı bir memur tərəfindən göreve yazısı verilince Ak padşa'nın uzun ömrü için dua ettikten sonra Nikolay'a karşı ilgi duymaya başlar.” Tinç İş 318

*Esi öziğə **kelgüc**, ukazni bükläy başlädi.* “Kendine gelince, kağıdı katlamaya başladı.” Tinç İş 320

*Bu mä'lumâtni **algüc**, keçä-kündüz:* “Ey bär xudâyâ, Kernskiy hükümätini qıyâmätgäçä äyâyidän yıqtmä!” –*deb duâ qılmâqqa kirişdi.* “Bu bilgileri alınca gece gündüz “Ey Allahım, Kerenskiy hükümetini sonsuza kadar korusun!” diye dua etmeye başladı.” Tinç İş 321

*Bir äz näri **bärgüc**, ärqasidän Qambär çağırđı: -Beri keliñ!* “Biraz ilerleyince, arkasından Kamber bağırdı: -Buraya gelin!” Qutluy Qân 337

*Kättä köçägä **ciqqac**, musulmânlärniñ yâmân fikrläriğä zâmin bermäslik için, Yolçi özini beş – on qadäm äldinraq älib yürdi.* “Büyük sokağa çıkınca, Müslümanların yanlış anlamaları için Yolçi beş on adım önden yürüdü.” Qutluy Qân 342

*Gülnâr uniñ yänigä **kelgüc**, iymänib sekinginä dedi.* “Gülнар yanına gelince çekinerek yavaşça sordu.” Qutluy Qân 342

Kahratan kış... Savuk... titrer kollering

Tutalmas igneni... Ölik bir keçe

İlk nefesleri söngen tençege

***Yatkızgac** bizlerni, açib kitabing...*

“Kara kış... Soğuk... Titrer ellerin

Tutamaz iğneyi... ölü bir gece

İlk nefesleri sönmüş tençege

Yatırıncaya kadar bizleri, açıp kitabını...” Anemni Esleb 923

*Kiçik idişdegi suvni içib **bolgac**, başkasiyle közi tüşibdi...* “Küçük kaptaki suyu içince, başkasına gözü ilişmiş...” Kence Batır 5

*Sen-le birge ketdi bahar hem yürek,
Yaman vahimeler aldı huşimni,
Kelgeç şirin hatıng, hayrlı derek,
Ümidim ösdi-yu, tikdim işimni.
‘‘Seninle birlikte gitti bahar ve kalp,
Kötü kuruntular kapladı aklımı,
Gelince tatlı mektubun, hayırlı haber,
Ümidim arttı da işledim dantelimi.’’ Pelek 933*

*Kündüz. Asman yüzini bürkedi bulut,
Göya çırak **yanğec** tüşürildi perde.
Köçe toprağıden köterer kuyun
Şemal, tabiatge kılğandek zerde.
‘‘Gündüz. Gökyüzünü bürüdü bulut,
Güya ışık yanınca çekildi perde.
Sokakların toprağını kaldırır kasırğa
Rüzgâr, tabiata eder gibi gazap.’’ Küz 941*

*Ul **ketkeç**, kün çıkar, yaruglık saçıp
Undan da soraymen senim togrında,
Ul da uyatıdan bekinip, kaçıp
Eytedir: ‘‘Bir kördim – tüşdemes önde.
‘‘O gidince, güneş aydınlık saçarak doğar.
Senin hakkında, ona da soruyorum,
O da utancından saklanarak cevap veriyor:
‘‘Düşte değil ön (ümde) bir kere gördüm.’’ Güzel 336*

*Hemme nerse teyyar **bolageç**, çopan kefesni alib yolge çikibdi. ‘‘Her şey hazır olunca,
çoban kafesi alıp yola çıkmış.’’ Kence Batır 4*

*Hemmeni **taldirgeç**, este-sekin yene yüre başlaydi. ‘‘Her şeyi soldurduktan sonra aheste
aheste yine harekete devam ediyor.’’ Kence Batır 5*

...iki atlıq közdän **ğayıb bolgäc**, Alişer üstä yürüb, içkärigä kirdi. “...iki atlı gözden kaybolunca, Alişer yavaşça yürüyüp, içeriye girdi.” Bâlälär Ädäbiyâti 86

Dikkat edilirse yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde bazı durumlarda “-gäç” zarf-fiil ekini almış olan sözcük bir isimle birleşip bir *birleşik eylem* oluşturabilir.

Ğayıb bolgäç: Kayıp olunca (kaybolunca)

Özbek Türkçesinde “-gäç (-käch, -qaç)” şeklinde gördüğümüz zarf-fiil ekini **Türkmen Türkçesinde** “-ınca, -ınça” şeklinde görürüz.

Açılunca; **bolunca** ‘olunca’; **galunca** ‘kalinca’; **gélyince** ‘giyince’ Çağdaş Türk Lehçeleri 96

Türkmen Türkçesinde “-ınca, -ınça” zarf-fiil eki ünlü bir harf ile biten fiile getirildiğinde araya “-y” koruyucu ünsüz harf getirilir.

Ye – y – ince

Bu ek **Azerbaycan Türkçesinde** ise “-ınca, -unca” şeklinde karşımıza çıkar. Aynı şekilde sonu ünlü bir harf ile biten bir fiile eklendiğinde araya “-y” koruyucu ünsüz girer.

Bahunca; **ohuyunca**; **görüncä**... Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1034

*Hanlar bunu **devince***

*Başkalar ses **verince***

‘At ağızlı Beğ Uruz’

Ağ sakkal elde kopuz

İki diz üste çökür,

Düşünür teybir tökür: Kazan Han’ın Evinin Yağmalanması’ndan 64

Elesger, serraşsan göheri tanı,

Dostlara gurbandı düşmanın canı.

Cömerdin kisesi, merdlerin nanı,

*İnşallah, **ölünce** az olmaz – olmaz. Olmaz – Olmaz 77*

*Kâmil ovçu **ölmeyince** usanmaz,
Elden goymaz bele sarhoş maralı.
Eşg oduna yanan aşkâra yanmaz,
Pünhan – pünhan benim kimi saralı. Yaslı – Yaralı 78*

*Laylay dedim, can dedim,
Yuhudan oyan dedim,
Sen yuhudan **durunca**,
Canımı gurban dedim.
Balam, laylay, a laylay,
Gülüm, laylay, a laylay! Laylalar 126*

*Malın mal **olunca**, bazarın bazar olsun. Ata Sözleri 131*

*Tülkü bu sözü eşiden kimi götürüldü. Onun **dalınca** gurd daban aldı, ayı da onlara bahıb geçdi. Hiyleger Keçi 161*

*Haraya getse **dalınca** gelip onu tapacağı. Şah İsmayıl Hekâyası'ndan 169*

Bu zarf-fiil eki **Türkiye Türkçesinde** ise “-ınca, -ince” şeklinde görülür. “-ınca, -ince” zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde, kendisinden sonra gelen eylemin ya da eylemsinin, hemen, kendisinin ardı sıra yapıldığını, yapılacağını gösterir. Bu yüzden bu zarf-fiil ekine *artçıl ulaç* da denilmektedir.

*Kapıyı **acınca** karşımda onu gördüm.*

*Uzaktan **bakınca** kim olduğunu anlayamadım.*

*İşten **gelince** beni mutlaka aramalısın.*

“-ınca, -ince” zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde kullanılan diğer eylemsilerde görüldüğü gibi yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olur.

Yüksek sesle **konuşunca** çevresindeki insanlar tarafından uyarıldı.

Yan Cümle

Temel Cümle

Uzaktan **bakınca** kim olduğunu anlayamadım.

Yan Cümle

Temel Cümle

Beni **görünce** çocuğun rengi soldu.

Yan Cümle

Temel Cümle

“-gäli (-käli, -qali)” **Zarf-Fiil Eki**

“-gäli (-käli, -qali)” zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde kendisinden sonra gelen eylemin yapılış amacını verir. Yani amaç-sonuç ilgisi taşır. Bu zarf-fiil ek Türkiye Türkçesinde ise “-mek için, -mak için; -meye, -maya” anlamlarına gelir.

Okugäli “okumak için”; körgäli “görmek için” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1086

Änälärini körgäli Mäskvägä ketäyätir. “Annelerini görmek için Moskova’ya gidiyorlar.” Yänä Äldim Säzimni 186

Yukarıdaki örnekte “-gäli” zarf-fiil ekinin *amaç-sonuç ilgisi* kurduğunu daha iyi görmekteyiz. Örneğimizde görüldüğü üzere onların Moskova’ya gelmesinin amacı annelerini görmektir.

Men sizni älib ketgäli keldim. “Ben sizi götürmek için geldim.” Yänä Äldim Säzim 23

Sizgä pul bergäli keldim. “Size para vermeye geldim.” Türklerin Dili 269

Her kimniñ öz şâdlık, külfeti bardır,

Derdini acgeli ülfeti bardır.

Meyge dilkeş bolma, derdinñi tiñleb,

Elge âşkâr kılar illeti bardır.

‘Herkesin kendi sevinç, üzüntüsü vardır,
Derdini açmak için bir can dostu vardır.
İçkiye sırdaş olma, derdini dinleyerek
Milletye duyurma, hastalığı vardır.’ Keksalik Mehdi 26

Zerregine rahm etgeli
Sabring mence yokmidi?
Anecânım bundan özge
Cebiring mence yokmidi?
‘Bir zerrecik olsun acımaya
Sabrın bana yok muydu?
Anneciğim, bundan başka
Cebrin bana yok muydu?’ Anecân 628

İnsan yalgız éken, içedi ağu,
İnsan hemderdlerniñ tefti-le tirik.
Sen, axir, içiñge yutsañ da yaşıñ,
Beribir,
derdiñden étgeli agâh,
Qapqara saç ile égilgen başıñ
Qayta tiklengünçe boladı appaq.
‘İnsan yalnız iken içer zehir,
İnsan hemderdlerin ateşiyle diridir.
Sen, neticede, içine döksen de göz yaşını,
Farketmez,
Derdini izhar etmek için,
Kapkara saçlarla eğilen başın
Tekrar dikilinceye kadar olur bembeyaz.’ Berdaş 41

...bâ’zilâri oçâq bâşidâ çây âlgâli ketdiler. ‘Bazıları ocak başına çay almaya gittiler.’
Yänä Äldim Sâzimni 50

*Acib her nev'i mekteb emdi himmetni qilib aliy,
Vetenni qulğali abad lazim eylesek gayret.*
“Açıp her nevi mektep şimdi himmeti yüceltip,
Vatanı etmek için abad lazım eylesek gayret.” Seçmeler 4

*Bir periğe bolğali uşşaqu zaru beneva,
Yetmegen canımge beskim renci furqat qaldimu?*
“Bir periye olmaya uşak, meftun ve muhtaç,
Yetmeyen canıma, tamamen, ayrılık acısı kaldı mı?” Seçmeler 5

*Yoqsül elde derd köpeytgen, an kemey tigen han bilen
Songi meydan qurgali hem zor gör gazgali
Ezgü beyraqbaşde tutdik. Cengimizni yazgali
Ey müverrih, üsle yazgıç, bizni esle şan bilen.*
“Yoksul elde derd arttıran, bilinç azaltan han ile
Son meydan kurmaya iyi mezar kazmaya
İyi bayrağı başta tuttuk. Savaşımızı yazmaya
Ey tarihçi, kalem al, bizi hatırla şan ile.” Biznin Tavus 2

*Körgeli qoymadılar senge u parlaq künni,
Qoydılar senge barı mengü qaranğı tünni...*
“Görmeni istemediler senin o parlak güneşi,
Verdiler sana sadece ebedi parlak güneşi...” Qozğal 3

Özbek Türkçesinde “-gäli (-käli, -qali)” şeklinde gördüğümüz zarf-fiil eki **Türkmen Türkçesinde** “-alı, -eli” şeklinde karşımıza çıkar. Klasik dönem Türkmen Türkçesi eserlerinde “-galı, -geli” şeklinde görülen bu ek günümüz Türkmen Türkçesi eserlerinde ise ön sesteki “-g” ünsüzünün düşürülmesi sonucu “-alı, -eli” şeklini almıştır. Ekin **Azerbaycan Türkçesinde** ise kullanımı bulunmamaktadır.

Gel-eli-miz beri “geldiğimizden beri”; *gid-eli-ñ beri* “gittiğinden beri” Çağdaş Türk Lehçeleri 96

Verilen örnekte görüldüğü üzere “-alı, -eli” zarf-fiil eki Türkmen Türkçesinde şahış eki olarak çekime girebilmektedir.

*Baar, **aydali**, bolaayanda hem meniň gövrääm tutuşlığına yeke yumrulça daa yook aahirun.* “Haydi, var kabul edelim; olduğunda bile benim gövdemin bütünü tek yumruk kadar bile yok sonuçta.” Akıllı Guşçağaz 88

*Gurbaağa suvdan çıkıp duran vağtı, onuñ yaanına bir içyaan gelipdir de: -Ey, gurbaağa, gel ikiimiz doost **bolali**, diyipdir.* “Bu kurbağa sudan çıkarken yanına bir akrep gelmiş ve: “Ey kurbağa, gel ikimiz dost olalım”, demiş.” Gurbaağa ve İçyaan 92

—*Bolyaar, bolsak **bolali**. Men hem suvuñ içinde gezip yaadadım. Belki, seniñ bilen guuri yerlere gezmääge gideris, diyip aydıpdır.* “Tamam olalım. Ben de suyun içinde gezmekten yorgun düştüm. Belki seninle kuru yerlere gezmeye gideriz”, demiş.” Gurbaağa ve İçyaan 92

—*Bolyār, Cengiz, yöne eceñden bir sōrāyın **bakāli**, bñ ağşam işi yōkmi?* “Peki Cengiz, yalnız bir defa anneme sorayım, bakalım bu akşam bir işi var mı?” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1131

—*Hava, doğri, iki yıl boldı. Hanı, ayt **bakāli**, seni Ankarā haysı tüveley getirdi.* “Evet yaa, iki yıl oldu. Eee söyle bakalım, hangi rüzgâr attı seni Ankara’ya?” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1141

—*Bolyār, bolyār... Siz nähili sataşdınız, bir **esideli**?* “Peki, peki... Nasıl karşılaştınız siz bakalım?” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1147

—*Reyhan! Aşhānadan yakımlı ıslar gelyär, yene nāmeler bişirdiñ **görelı**?* “Reyhan! Mutfaktan nefis kokular geliyor; yine neler yaptın bakalım?” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1153

—*Hava, Meyem, **turalı**.* “Tabii Meryem, kalkalım.” Karşılaştırmalı Türk Lehç. 1183

—Şonda-da sekiz, dokuz sāğat rulda oturmak ādamı hökmān yorar. Hanı, Gülcan, Çolpan, **turalın**. “Olsun, sekiz dokuz saat direksiyon insanı mutlaka yorar. Haydi Gülcan, Çolpan kalkalım.” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1163

*Bolyār, onu **alalı**. Hāyış, ovadan edip dolāveriñ!* “Peki, onu alalım. Lütfen güzel bir paket yapar mısınız?” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1167

Özbek Türkçesinde “-gāli (-kāli, -qali)” şeklinde gördüğümüz zarf-fiil eki **Türkiye Türkçesinde** ise önses konumunda olan “-g” ünsüzünün düşmesiyle “-alı, -eli” şeklini almıştır. “-alı, -eli” zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde *bağlama ulacı* olarak bilinir. Kendisinden sonra gelen yüklem başlangıcını belirtmek için kullanılır.

*Sen **gideli** yüzü gülmüyor.*

*Köyden **geleli** huyu değışti.*

*Okula **gideli** gözü dersten başka hiçbir şey görmüyor.*

“-alı, -eli” zarf-fiil eki sonu ünlü bir harf ilebiten fiillere eklendiği zaman araya “-y” koruyucu ünsüzü girer.

İşe başla – y – alı çok uzun zaman oldu.

“-alı, -eli” zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde kullanılan diğer eylemselerde görüldüğü gibi yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olur.

Seni görmeyeli uzun zaman oldu.

Yan Cümle Temel Cümle

Tadilat biteli eve uğramaz oldu.

Yan Cümle Temel Cümle

Başladı başlayalı, gittim gideli, geldik gideli... biçimleri de bir çeşit başlama ulacıdır; olayın sürüp gittiğini anlatır.

*Sen **gittin gideli** o çok mutsuz.*

Buraya geldik geledi iş arıyorum.

Çalışmaya başladı başlayalı yüzünü hiç görmedim.

“-gäni (-käni, -qani)” Zarf-Fiil Eki

Özbek Türkçesinde bazı durumlarda, sıfat eki olarak görev yapan “-gän”, fiilden isim yapma eki fonksiyonunu yüklenerek teklik 3. şahıs iyelik eki olan “-i” eki ile birleşir. Bunun sonucunda “-gäni” zarf-fiil eki meydana gelir. “-gäni (-käni, -qani)” zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde tıpkı “-gäli” ekinde görüldüğü gibi amaç-sonuç ilgisi kurar. Yani kendisinden sonra gelen eylemin yapılış amacını bildirir. Bu ek Türkiye Türkçesine “-mek için, -mak için; -meye, -maya” şeklinde aktarılır.

Okıgäni “okumak için”; *körgäni* “görmek için” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1086

Biz sizni körgäni keldik. “Biz sizi görmek için geldik.” Kök Çıraqlar 35

..., tälänti häm, yaşlıgi häm sävurulädi, *degäni* eşitildi. “..., mahareti de gençliği de mahvolsun dediği işitildi.” Kök Çıraqlar 16

U künlär heç kimning yänidän cıqqani yoq. “O günler hiç kimsenin yanından çıktığı yok.” Tänlängän Äsärler 21

Bemârni körgäni bârgändä, me’yârdä nân, mevä, qatıq-süt âlib bârilgän. “Hastayı görmeye giderken, yeteri kadar ekmek, meyve, yoğurt ve süt götürülür.” Dosting Bolsä Bemâr 259

Kişen gevdemdegi dâğîñ henüz hem bitgeni yokdır,

Fakat, bütkül kutulmakka ümidim endi artıkdır!..

“Zincir, gövdemdeki izler, bugün de bitmiş değildir,

Ancak, büsbütün kurtuluş ümidim şimdi fazladır!..” Kişen 44

*Kişen, gevdemdeki izler, bugün hem **bitgeni** yoktur?
Temir barmaklarıñnuñ dâğı, bütkül **ketgeni** yoktur!
“Zincir, gövdemdeki izler, bugün de bitmiş değildir!
Demir parmaklarının yarası büsbütün gitmiş değildir!”* Kişen 44

*Üç kün...
Sizniñ közleriñiz ulğamasdır hem
Üç evlân yapraknuñ hazân bolğanın,
Üç tala saçımnu **aklageni** ğam,
Üç tün anlarımndan ezân bolğanın.
“Üç gün...
Sizin gözleriniz fark edemez de
Üç elvan yaprağın solduğunu,
Üç tel saçımı akladığımı üzüntünün,
Üç gecenin aklarımndan ezan olduğunu.”* Üç Gün 48

*Kün hem batdı... Yulduzlar yandı
Ümr **tügegeni** yok!
Köksim tola. Tuyğular kandı.
Ümr **tügegeni** yok!
“Kün de battı... Yıldızlar yandı
Ömür bitmiş değil!
Göğsüm dolu. Duygular doydu.
Ömür bitmiş değil!”* Kün Hem Batdı 49

*Dünyada **körgeñi** şu tar havuzçe
Ve mudrak tallarning aççığ hazanı,
Menge elem kılar, tille balıkçe.
“Dünyada tek gördüğü şu dar havuzcuk
Ve mahmur söğütlerin acı hazanı,
Bana elem verir altın balıkçılık.”* Tille Balıkçe 626

*İkki d ry   r l g d 
haq- dd l t t pm di qar r-
b ri ketdi
yurtni s ğınib,
gurb tl rd  yıgl g ni z r.
‘‘İki nehir aralığında
Yerle emeyince hak, adalet
Gitti hepsi
Yurdu  zleyerek,
Ağlamak i in gurbet ellerde.’’ B buriyl r 355*

* hund d ml mizg  endi  q p d  ni n  ind nd  taxtd n t butg   ling ni sezil dir.
‘‘Molla Ahundumuz  imdi Ak Pad anın ger ekten de tahttan tabuta alındığını anlar.’’
Tin  İ  319*

* d ml rni n  yzid gi ‘‘h rriy t’’ deg ni nim  deg n s z yerd n ‘‘h rriy t’’ k kd n
‘‘h rriy t’’. ‘‘İnsanların ağızındaki h rriyet s z  de ne. Yerde h rriyet, g kte h rriyet’’
Tin  İ  319*

*Bu q y z yax i saql ng ni u in h r qarv ti  cilg n s yin  ldir r v   ldir    hund
d ml ni  ll qand y m ’yus et r edi. ‘‘Bu k ğit iyi korunduğundan her katı a ıldık a
ses  ıkarır ve bu ses Molla Ahunda belirsiz bir  z nt  verirdi.’’ Tin  İ  320*

*... M dr sinskiy pervoy m d rris  Gospodimu Mull   rif  hund Mull  z rif  hund’’
deb oqıb beri i esig  t  ib,    l vaqt b t n g vd si til bil n  nl tib bolm slik bir l zz t
bil n cimirl  ib ketg ni esig  kelib ketdi. ‘‘Ba  m derris Sayın Molla  erif Ahund
Molla Zerif Ahudov’a’’ diye okuduğunda kelimelerle anlatılamayacak bir mutlulukla
b t n v cudunun titrediğı aklına d  t .’’ Tin  İ  320*

*H kim t r ni yolg  s li  qıyın bol di, ung  bir n rs  deg ni qorqam n...  inki, i 
c d  xun k. ‘‘Hakim t reyi yola salmak zor olur, ona bir  ey demeye korkarım...
 inki, i   ok hassas.’’ Y n   ldim S zimni 249*

Şundegine kuşni izlegeni baramen deb ayt, -deb örgetibdi at. “Ancak o zaman kuşu aramaya giderim, diye öğretmiş at.” Kence Batır 4

Bu bir hefte içide kempir "duanıfi zori bilen qulf açedigen" ezeyimhange abdestegerdan quldirgeni qatneb yerim qap ciyde, üç yelpiş tavaq cohari, ikki keleve ip eltdi, emma iş çıqmedi. “Bu bir hafta içinde ihtiyar kadın dua ile kilit açan hocaya abdestegerdan yaptırmak için gidip yarım çuval iğde, üç tabak mısır, iki çile ip götürdü ama iş çıkmadı.” Oğri 3

Kalhozda sâbzâvat âçib yatibdi! Şâhârgâ cönâtgâni brigâdir râisnin âmirini kütib otiripti. “Tarlada sebzeler ekşimektedir. Şehre göndermek üzere müdür başkan beyin emrini bekliyor.” Qâvun 5

“-gâni (-kâni, -qani)” zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde kendinden sonra “-da” ve “-dan” durum eklerini alabilir.

Şermät âkâ yolkägä çıqıb âlgânidân keyin çuqur xorsindi. “Şermet abi yola çıktıktan sonra derin bir iç çekti.” Nurli Çoqqılär 47

Tutqalâq beş kün bätärtib dävâm etgânidân keyin,... “Sara hastalığı beş gün düzenli devam ettikten sonra,...” Yänä Âldim Sâzimni 125

"Yahşileb tüşüntirilgen" pristav bitte külengir, bitte ferengi tavuq, üç som pulni algeniden keyin, Qabil babanın bahtige, "betohtav hakimge haber be-remen" demesden, "eminge bar", deb qoye qaldi. Emin "ellikbaşıge barilsin", dedi. “Uğraşma üst düzey kişilerle, seni her yolla döver”. İyice anlatılan, komiser, bir tane iyi cins tavuk, bir tane yabancı tavuğu, üç lira aldıktan sonra, Kabil dedenin şansına "derhal hâkime haber vereceğim" demeden emine git demekle yetindi.” Oğri 4

Mâhsum âkâ, dâkânlâtâmân deysizu, aynı tuhum basgânidâ yoq bolib qalâsiz! “Mâhsum ağabey, öyle diyorsunuz ama tam yumurta yaptığında ortadan kayboluyorsunuz.” Quşlar 4

*Bazar küni **bolgeniden** köçelerde qatnav zor edi. “Pazar günü olduğu için sokaklar kalabalıktı.”* Nevaiy 1

Özbek Türkçesinde “-gäni (-käni, -qani)” zarf-fiil eki ismin “-i” durum ekini alabilir. Bu durumda iki ünlü ses yan yana gelemeyeceği için araya “-n” ünsüzü girer.

—*Cân âqsâqâl, yârdäm beriñ, -dedi âyaynim. –Qayâqqa **ketgänini** biläsiz. Bir ilâcini tâpiñ âtä...* “Babacığım, yardım edin, dedi arkadaşım. Nereye gittiklerini bilirsiniz, bir çaresini bulun, baba...” Ataman 592

—*Qayâqqa **ketgänini** – ku, bilämän – ä, - dedi Ataman. “-Nereye gittiklerini biliyorum da dedi önder.”* Ataman 593

*Mirzäkärimbây ungä iş **buyurgänini** Yärmätän eşitsä – dä, boysunmädi. “Mirzekerimbay’ın ona iş buyurduğunu Yarmet’ten duysa da duymamış gibi yaptı.”* Qutluy Qân 335

*-Sevişimni bilärdiñiz, **yoqâlgänini** qandây?... “-Sevdiğimi biliyordunuz, kaybolduğunu nasıl?...”* Qutluy Qân 336

*Çopan ferzendi ekenini, padşage hizmet kiliş niyetide **kelgenini** aytibdi. “Çoban çocuğu olduğunu, padişaha hizmet niyetiyle geldiğini söylemiş.”* Kence Batır 3

*Yiğit atge kuşnifi sevalini, padşa şu sevalge cevab tapib kelişni **buyurgenini**, bolmase başini alacagini aytib baribdi. “Yiğit, ata kuşun so-rusunu söylemiş, padişahın bu soruya cevap bulmasını emrettiğini, yoksa kellesini alacağını söylemiş.”* Kence Batır 5

*Tağ **eşitgenini** deydi. “Dağ işittiğini söyler.”* Doğruluk ve Egrilik 2

—*Gümaninizni eytin bolmese!-dedi ellikbaşı tecen bolib-kim **algenini** men bilmesem, evliya bolmesem!* “—Şüphe ettiğiniz kişiyi söyleyin, dedi ellikbaşı tedirgin olup, kim aldığını ben bilmiyorum, evliya değilim!” Ogri 4

*Negâ bundây **bolgânini** haç kim âytib beralmâbdi.* “Neden böyle olduğunu hiç kimse açıklayamamış.” Âmir Temur Hâqidâ Rivayatlâr 1

Eytib bereverse berçege berin-

*Amedü cüdalik ve **yangenini**,*

Reşk, ümid, elemi ve efsuslerini,

*Eldegeni, **quvangenini**.*

“Söyleyiverse herkese her şeyi

Şansını, ayrılık ve yandığını,

Kıskançlık, ümid, elem ve pişmanlığını,

Aldattığını, sevindiğini.” Yürek 5

*Hizmetkâr üyge kelgeç, baynin bir qança dostlari bilen **oturgenini** körüb, bunday depti:*

“Hizmetkâr eve gelince, zenginin birkaç dostuyla oturduğunu görüp şöyle demiş:”

Ertek Tapişmaq 1

“-gâni (-kâni, -qani)” zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde kendisinden sonra *yönelme hal eki olan “-gâ” ekini* alabilir. Türkiye Türkçesinde “-a / -e” şeklinde görülen ismin yönelme hal eki Özbek Türkçesinde “-gâ” şeklinde görülür.

—*Beş minut boldi ötib **ketgâniğä**, -deyişdi.* “Geçeli beş dakika oldu dediler.”

Ataman 594

*...şu gazetäni tâpib **körsätgâniğä** älläqaçân dunyâ-dunyâ puşâyımân bolgân edi.* “...şu gazeteyi bulup gösterdiğine hanidir çok çok pişman olmuştu.” Yänä Âldim Sâzimni 93

*Nâsriddin âkâ İcraqombuvânin qavuni **pişgâniğâ** ânçâ vâqt boldi-yu, hâli hâm uzilmâpti.* “Başkan beyin kavunu çoktan pişmiştir, epey zaman oldu, ancak hala da kopmuyor.” Qâvun 6

“-gâni (-kâni, -qani)” zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde *iyelik I. Tekil şahıs eki olan “(ı)m” ekini* alabilir.

*Muhäbbät – çirâyli kâpäläk,
qorqamän şorlikni tutgäni.*

*Kâpäläk quvgänim yâdimdä,
yâdimdä yoq ämmâ yetgänim.*

“Güzel bir kelebektir muhabbet,

Korkarım zavallıyı tutmaya,

Kelebek kovaladığım aklımda,

Aklımda yok tuttuğum ama.” Muhäbbät 354

Özbek Türkçesinde “-gäni (-käni, -qani)” zarf-fiil eki almış olduğu I. tekil şahıs iyelik eki ile birlikte *ismin durum eklerini* de alabilir.

—*Rast äytäsiz, taqsir, -dedi Mätxäliq, -Yoq demäsä keräk ämma – lekin padşalikniñ pätärin bir iti bolgänimdän körgän, bilgänimni äytib qoymäsäm bolmäydi.* Özbek Türkçesinde Edatlar 185

Özbek Türkçesinde “-gäni (-käni, -qani)” zarf-fiil eki bazı durumlarda “-mä” *olumsuzluk ekiyle* beraber kullanılabilir.

Bol’şeviklär toyrisidä mä’lumât egäsi bolmägäni üçün, undän – bundän süriştirmäqqa turdi. “Bolşevikler hakkında bilgi sahibi olmadığı için ondan bundan sordu.”
Tinç İş 321

Uzilmägäni düriüst, pırsıldaq bolsädâ bazar- oçârgâ yârâb turâdi-ku! “Haklısın, kopmadığı iyidir. Pırsıldak olsa da işimize yarar herhalde.” Qâvun 6

“-gäni (-käni, -qani) zarf-fiil ekinin *Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde* kullanımı bulunmamaktadır.

2-) Zarf-Fiil Fonksiyonundaki Birleşik Şekiller

Zarf-fiil fonksiyonundaki birleşik şekiller içerisinde “-mäsdän”; “-gänçä (-känçä, -qançä)”; “-gändä (-kändä, -qandä)”; “-gängä (-kängä, -qangä)”; “-günçä (-künçä, -qunçä)” zarf-fiil ekleri sayılabilir. Bu ekleri sırasıyla inceleyecek olursak;

“-mäsdän” Zarf-Fiil Eki

“-mäsdän” zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde sıfat-fiil eki “-mäs” ve çikma (ayrılma) durum eki olan “-dän” ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. İki iş veya hareketten birinin olup bittiğini yahut her iki iş veya hareketin aynı zamanda gerçekleştiğini gösterir. Türkiye Türkçesinde “-meden, -madan” ve “-maksızın” ekleriyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde “-mäsdän” zarf-fiil eki “-mäy” ekinde olduğu gibi fonksyon olarak “(i)b” zarf-fiil ekinin menfisi olarak görülebilir.

Kelmäsdän “gelmeden”; *okımäsdän* “okumadan” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1086

Başka gäp aytmäsdän çıqıp ketdi. “Başka söz söylemeden çıkıp gitti.” Çağdaş Türk Lehçeleri 125

Meni körmäsdän ötüp ketti. “Beni görmeden geçip gitti.” Özbekçe 168

Seni bəri bir mädäniyätli qılmäsdän qoymäymän! “Seni medeni bir yapmadan bırakmam.” Yerliklər, häcviyä hängämälär 8

Uni körmäsdän turä älärmikän... “Onu görmeden durabilir miyim acaba...” Kök Çırâqlär 13

Arslängä bildirmäsdän üyigä xat yâzib yubardı. “Arslan’a bildirmeden evine mektup yazıp gönderdi.” Kök Çırâqlär 23

Acunlarda baylığını körsätmesden,

Kimdir, bunga ‘yarlı, yaramas’ degen?

“Dünyada zenginliğini göstermeden,

Kimdir, ona ‘yetersiz, işe yaramas’ diyen?” Til 291

Körinmäsdän äqadi, çırâqlärni yâqadi. “Görünmeden akar, lambaları yakar.”

Tâpişmäqlär 276

*İçäy desäng suv emäs,
Yeyäy desäng nân emäs.
Körinmäsdän yürädi,
Tâmirdägi qân emäs.
“İçeyim desen su değıl,
Yiyeyim desen ekmek değıl.
Görünmeden yürür,
Damardaki kan değıl.” Tâpişmäqlär 276*

*Dunyâ tilidä sözlär,
Dâim uzâqni közlär.
Qış bilän yâz **demäsdän**
Tinim **bilmäsdän** bozlär.
Qani oyläb köring-çi,
Nimädir uning âti?
“Dünya dilinde söyler,
Daima uzağı gözler.
Kış ile yaz demeden
Hiç durmadan inler.
Haydi düşünün,
Nedir onun adı?” Tâpişmäqlär 277*

*Senin kattık sır-bağrını köp yıllardır ezgenler,
Sen bezsen de, karğasan da kökreginde kezgenler
Senin erkin tuprağında heç hakkı yok hocalar,
Nege seni bir kul kebi **kızğanmasdan** yançalar?
“Senin sağlam, sert bağrını yıllardan beri ezenler,
Sen bezsen de, lânetlesen de göğsünde gezenler
Senin hür toprağında hiç hakkı olmayan efendiler,
Niye seni bir kul gibi acımadan parçalar.” Buzılğan Ölkeke 330*

Ey İnönü, ey Sakarya, ey, istiklâl erleri
*Milli Misak alınğunça **toktamasdan** ilgeri!*
“Ey İnönü, ey Sakarya, ey istiklâl erleri
Milli Misâk alınıncaya dek durmadan ileri!” Tufan 13

Bilemizkim, siz yoksullar soñ çağda,
Şunday yaman düşmânların kolıda,
Mengü asir, mengü tutkun bolışnu
***İstemeden** kolğa kural aldıñız.*
“Biliriz ki, siz yoksullar son çağda-
Böyle kötü düşmanların elinde
Bengi esir, bengi tutsak olmayı
İstemeden ele silah aldımız.” Tufan 13

Gözel yıldız, yerimizniñ eñ kadirli tuvğanı!
Nege bizden kaçıp munça uzaklarğa tüşübsen?
*Tuvğanıñğa neçün sıra **gepürmesden** turubsen?*
Söyle yıldız, hâliñ nedir, neçük tapdıñ dünyânı?
Bizniñ yerde bolub turğan tübenlikler, horluklar
Söyle yıldız seniñ dahi kucağında bolurmu?
“Güzel yıldız, yerimizin en değerli akrabası!
Neden bizden kaçıp bunca uzaklara düştün?
Akrabana niçin hiç konuşmadan durursun?
Söyle yıldız, halin nedir, nasıl buldun dünyayı?
Bizim yerde olup duran aşağılıklar, hor görmeler
Söyle yıldız senin de kucağında olur mu?” Merih Yıldızıge 19

*U **sâsilmäsdün** hämmä bolgän gäplärni äytip berdi.* “O, acele etmeden, geçen bütün konuşmaları söyleyiverdi.” Yänä Âldim Sâzimni 122

Köz aldimden keçer asrlar,

Köz köz etib nuksu çirâyin

Sersan ötgen neçe nesiller,

Tapalmesden *tuğılgen câyin.*

“Gözümün önünden geçer asırlar,

Göstererek cazibesini ve güzelliğini

Sersem gibi nice nesiller,

Bulamadan doğduğu yeri.” Özbekistan 617

Deding: Pahtam kaldı-ku ahir,

*Yığıştıray **kelmesden** ayaz.*

Ketding, umri mahzunim benim...

Özbekistan vatanım benim.

“Dedin: -Pamuğum kaldı daha,

Derleyip toplayayım, gelmeden ayaz.

Gittin, ömrü hüznle dolmuş benim...

Özbekistan, vatanım benim.” Özbekistan 619

*Özi müderrislikkä **säylänmäsdän** ilgäri, äq pädşägä nimä üçündür, mastravâylär kâbi, yâvlik – düşmânlük saqlâb yürär edi. “Kendisi müderrisliğe seçilmeden önce nedense Ak padşâ’ya mastrevaylar gibi kin güderdi.” Tinç İş 318*

*Bu Âhund dâmlämizniñ uzlätxânäläriğä yetmiş: dâmlämiz cändän ümid üzib, här minut “kälimâi täyyibä” vä “kälimâi şâhâdätmi” tilläridän **qoymäsdän** olturär edilär... “Bu haber Molla Ahundumuzun inziva yerine ulaşmış, Mollamız canından ümidini kesip her dakika kelime-i şahadeti dillerinden bırakmadan oturmaktaydılar.” Tinç İş 321*

Ölçämäsdän *kesäyâtirsizlär. “Ölçmeden kesiyorsunuz.” Mäş’äl 25*

*... **uxläyâlmäsdän** şuni oylâb çıqdim. “... uyuyamadan bunu düşündüm.” Yänä Âldim Sâzimni 55*

...qız beçärä, bu külişlärning nimäligini **änkläyälmsädän** häyrän bolib däm änäsigä, däm kiçik buvisigä qarardı. “...zavallı kız, bu gülüşlerin ne olduğunu anlayamadan şaşırıp bazen annesine, bazen de küçük ninesine bakıyordu.” Yänä Äldim Sâzimni 64

...**gorqmäsädän** açiq gäpläşä bering. “...korkmadan açık konuşverin.” Yänä Äldim Sâzimni 122

Yettinçi lampaning alav tilçesi

Karalık bağrını este tilerken,

Tizzengde bir döpnü, ya ton ciyegi,

*İşlerding **tinmesden**, asla **tinmesden**...*

“Yedinci lambanın alevli ucu

Karanlığın bağrını sakince dilerken,

Dizlerinde bir döpnü veya ton

Çalışırdın durmadan, asla durmadan...” Anemni Esleb 923

Üyidä vaqtidä Rəzzâq yâ arıq boyidägi kökätläрни yulib, yâ eşik vâ dävvăzälärning boşalıb qâlgän zäncirlärini mähkämläb yäki hävlidä otin qırqıb, yâ bolmäsä ikki qoli ârqaşidä, däm içkäriğä kirib, däm täşqarigä çiqıb, däm hävligä ötib, läblärini äri çaqqañ ädämdäy äğiz **ücmäsädän**, **indämäsädän** yürä berädi... “Rezzak, evde olduğu zamanlarda ya ark boyundaki otları yolup, ya kapı ve pencerelerin gevşemiş zincirlerini sağlamlaştırıp ya avluda odun kırıp, veya olmadı iki eli arkasında, bazen içeri girip, bazen dışarı çıkıp, bazen avluya geçip, dudaklarını arı sokmuş adam gibi ağız açmadan, konuşmadan yürür...” Yänä Äldim Sâzimni 28

“-mäsdän” zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde “-ak (<E.T. ok, ök)” kuvvetlendirme edatı veya “-gina” küçültme ekiyle birleşebilir.

*Qızlardän cävâb kütib **otirmäsädänâq** Sälti özi başläb yubardı.* “Kızların cevabını hiç beklemeden Salti kendi konuşmaya başladı.” Yänä Äldim Sâzimni 39

*Xätinining cävâb berişini **kütmäsdänâq** burilib täşqarigä tãmân yürdi.* “Karısının cevap verişini hiç beklemeden dönüp dışarı doğru yürüdü.” Yänä Äldim Sâzimni 80

Därhaqiqat säl **yürmäsdänâq** köpriknîñ näriği tãmânidä, otlâq câydä, qatâr tikilgän beş – ontä çädirlär qatârläşib turgän ärävälär, däryâ boyidä ât bâqıb yürgän bälälär körindi. “Gerçekten de biraz gittikten sonra köprünün öbür tarafında, otlak yerde yan yana beş on tane çadır, sıra sıra kağrı, ırmak boyunda at otlatan çocuklar göründü.” Ataman 591

—*Mä, fâl **açmäsdänâq** älä qâl!* “-Al, fal bakmana gerek yok.” Ataman 591

*Säbâb, loliväççälär meni körüb qâlišsä, Atamanniñ gäpini **eşitmäsdänâq** tuyâqlärini şıqullätib qâlišläri mümkin.* “Böyle yapmamızın sebebi, çingene gençler, beni görürlerse, önderlerinin sözünü daha dinlemeden, tabanları yağlayabilirler diye korktuk.” Ataman 595

*İkkiläsi... **indämäsdänginü** bir–ikki minut tikilişgändä, ikkälä tãmân häm bir-birining közidä häliği mä'nini rävşän kördi vä oqıdı.* “Her ikisi... hiç konuşmadan bir iki dakika bakışır bakışmaz, her iki taraf da o anda birbirlerinin gözlerindeki anlamı açıkça gördü ve okudu.” Yänä Äldim Sâzimni 133

Özbek Türkçesinde “-mäsdän” şeklinde gördüğümüz zarf-fiil ekini **Türkmen Türkçesinde** “-maan / -mään” şeklinde görürüz. Bu ek Türkiye Türkçesindeki “-madan” ekine karşılık gelir. “-maan / -mään” zarf-fiil eki Türkmen Türkçesinde aynı zamanda “-p” zarf-fiil ekinin menfisi durumundadır.

*Düşün**mään*** “anlamadan, anlamaksızın, anlamayıp”; *galdır**maan*** “kaldırmadan, kaldırmaksızın, kaldırmayıp”; *iç**mään*** “içmeden, içmeksizin, içmeyiip”; *uukl**amaan*** “uyumadan, uyumaksızın, uyumayıp”; *yaad**amaan*** “yorulmadan, yorulmaksızın, yorulmayıp” Türkmençe 56

*Al**man*** “almadan”; *ber**man*** “vermeden”; *gısgan**man*** “kıskanmadan”; *öldür**män*** “öldürmeden” Çağdaş Türk Lehçeleri 96

Okamaan “okumadan”; *gelmään* “gelmeden”; *almaan* “almadan”
Türklerin Dili 247

Başını yerden galdırmaan “Başını yerden kaldırmadan” Türkmençe 58

Meniň ahvaaluma düşünmään “Benim halimi anlamayıp” Türkmençe 58

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Türkmen Türkçesinde “-maan / -mää” zarf-fiil eki “(i)p” zarf-fiil ekinin *menfi şekli* olarak kullanılabilir.

Düşänmään: Düşün – *me* –y – *ip*

Hoca yekece söz hem aytmaan aldığına gülmääğe başlayaar. “Hoca, tek kelime bile söylemeden var gücüyle gülmeye başlar.” Hem Gülki Hem Gözyaş 84

—*Öözi paatışaa bolsa, ezyeti bolmaan bolmaz, seni bize paatışaa etmeseler bolyaar diyip, uçup gidiberen.* “Kendisi padişah olursa, eziyetinden geçilmez... Seni bize padişah etmeseler iyi olur, diyerek uçup gitmiş.” Tilki Tovuklarıñ Paatışaası 98

Aala gaarlı gara daağıñ başında

Oynaan bulut yine yağmaan öter mi?

Aaşık yiğit aylanıp yaar daşında,

Pervaana dek ooda yanmaan öter mi?

“Ala karlı dağın başında

Oynayan bulut yine yağmadan geçer mi?

Âşık yiğit dolanıp yar çevresinde

Pervane gibi ateşe yanmadan geçer mi?” ... , 100

Deñiz, deryaa, daağ, sähraa, düz berlenler,

Buu dünyäni görmääğe göz berlenler,

Gursağna dil, zıbaana söz berlenler,

Ööz derdin kaağıza yazmaan öter mi?

‘‘Deniz, ırmak, dağ, çöl, düz verilenler,
Bu dünyayı görmek için göz verilenler,
Bağrına gönöl, diline söz verilenler
Derdini kağıda yazmadan geçer mi?’’ ..., 102

Garaz, kimiñ kimdiği

Aahırsoñı bilinyää.

Bilmään geçsek nääderdik;

Şükür alhamdilillaa!

‘‘Nasıl olsa kimin kim olduğu

En sonunda biliniyor.

Bilmeden geçsek ne yapardık;

Şükür elhamdülillah!’’ ..., 104

Özbek Türkçesinde ‘‘-mäsdän’’ şeklinde gördüğümüz zarf-fiil eki *Azerbaycan Türkçesinde* ise ‘‘-madan / -mädän’’ şeklinde karşımıza çıkar.

Gelmeden; görmeden; almadan; bilmeden... Çağdaş Türk Lehçeleri 61

Yazmadan; işlämädän... Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1034

—*Täşakkür edirik. Oturmadan ävväl äl-üzümüzü yusag...* Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1142

—*İncimä Cengiz, gözlänilmädän oldu.* Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1146

Bu zarf-fiil eki *Türkiye Türkçesinde* de ‘‘-madan / -meden’’ şeklinde karşımıza çıkar.

Onunla konuşmadan buradan gitmem.

Daha yerine oturmadan seni sordu.

“-madan / -meden” zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde *evvel, önce* anlamını vermektedir. Bu yüzden bu eke Türkçede zaman ulacı da denilir.

Ben gelmeden buradan ayrılmayın.

Mektubu okumadan kimden geldiğini anladı.

“-madan / -meden” zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde kullanılan eylemsilerde görüldüğü gibi yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olur.

Ailesine danışmadan kesin kararını verdi.

Yan Cümle Temel Cümle

İşe başlamadan hayıflanmaya başladı.

Yan Cümle Temel Cümle

“-gänçä (-känçä, -qançä)” Zarf-Fiil Eki

Bu ek “-dığında, -diğinde; -dığı zaman, -diği zaman” anlamlarına gelmektedir. Sıfat-fiil eki olan “-gän” ve eşitlik hâli eki “-çä”nin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bazı durumlarda “-gän” ekinden sonra iyelik ekleri gelbilir ve “-gänçä” zarf-fiil eki “-gänimçä”, “-gäniçä” şekillerinde görülebilir.

Bilgäniçü ayta başladı. “Bildiği şekilde anlatmaya başladı.” Çağdaş Türk Lehçeleri 125

Nihâyät, közlärini ärtgänçä, ornidän turib, qafäsdağı şerdek, xänädä näri-beri yürä başladı. “Nihayet gözleri temizlendiğinde, yerinden kalkıp, evde oraya buraya yürümeye başladı.” Miñ bir Qıyâfä 11

Mehmânlärgä qolidän kelgänçä yaxşı дәstürxân sâlib, qoni-qoşni qızlar vä kelinçäklärni çağırtirib... vä ulärni xursänd qılmâq üçün tirişib-tirmäşgän Enäxân öz köngligä yänä xıcalät tärtişdän qutulmädi. “Misafirlere elinden geldiğince güzel sofraya hazırlayıp, konu komşu kızlarını ve gelinlerini çağırtmış ve onları memnun etmek için didinip duran Enehan yine mecburiyet hissine kapılmıştı.” Yänä Äldim Sâzimni 46

Äbu Äli başını tik **kötärgänçä** köçälärdän ötib bärär, özini zidängä älib ketäyätgänlärgä näfrät bilän bāqardi. “Ebu Ali başını dikerek sokaklardan geçer, kendini zindana attıranlara nefretle bakardı.” Äbü Äli İbi Sinâ Qıssäsi 364

Loli xâtin bu pulni hām kāftimgä bāsdi – yu, qolimdän **üslägänçä** cävriy ketdi. “Çingene, bu parayı da elime sıkıştırıp, gevezelenmeye başladı.” Ataman 590

Frantsiya yāhud Färän – bu özi mäydä – çüydä işläşgä cüdä hām ustā bir färangi ıgnä, färangi māşina ip, girdmafün (gramofon Red.) və şungä oxşaş **älläqançä** qızıl – qızıl näsälärni çıqargän. “Fransa veya Frank, ufak tefek şeylerin üretiminde usta bir kâfir devlettir. Frenk iğnesi, frenk makine ipliği, gramofon ve buna benzer pekçok şeyi yapmıştır.” Tinç İş 317

Mén ku addiy âdem,
Şundaq bolsa hem
Şükür, bes, **dégençe** ganimlerim bar.
Şart émes ularge ta’rif çinekem,
Biri cünunsıfat, biravı hüşyâr.
“Ben ki alelade bir insanım,
Böyle olduğu halde,
Şükür, yeter diyecek kadar düşmanlarım var.
Şart değil onları uzun uzadıya tarif,
Biri bir deli görünüşlü, biri akıllı.” Bâbür 15

Nihâyät, közlärini **ärtgänçä**, ornidän turib, qafäsdägi şerdek, xânädä näri-beri yürü başladı. “Nihayet gözleri açılınca, yerinden kalkıp, evde oraya buraya yürümeye başladı.” Miñ bir Qıyâfä 11

Tang nurige **belenggençe** yumgende hem tün közini,
Men bedarmen, bedarlikde ders bergeymen deryalerge.

“Tan atıncaya kadar, yumduğunda gece gözünü
Ben uykusuzum, uykusuzlukta ders verirşm nehirlere.” Anemge Hatler’den 959

Özge yurtran başı **bolgence**

Öz yurtnin taşı bol.

“Başka yurdun başı olacağına

Öz yurdunun taşı ol.” Vatan ve Vatanperverlik 3

Şeyh Sa'diy **aytkanca**, dünyada hayatıdan qol yuvğuçidek tili uzun kişi bolmas. “Şeyh Sa'di'nin dediği gibi yaşamaktan ümidini kesmiş birisinden dili daha uzun kimse olamaz.” Mehrabdan Cayan 4

— Menim qarşımğa işleb, cenâbge neqadar sâdıq qalsengiz hem, sadâqatiniz sizni necâtker çiqara almadı, bileaks, siz **oylağanca** men - insafsız sizni qutqardım..

“ — Benim aleyhimde çalışarak hana ne kadar sadık kalmış olsanız da sadakatiniz sizi kurtarmaya kâfi gelmedi; bilakis, sizin düşüncenize göre insafsız olan ben, sizi kurtardım... ” Mehrabdan Cayan 4

Qılmışındın uyalgin, Türkistan,

Qoy **algence** bol algin, Türkistan!

“Davranışından utan, Türkistan,

Koyun alacağına boy al, Türkistan!” Milliy Şe’rlerden 3

Tay **algence** at algin, Türkistan,

Bay ölgünçe tat algin, Türkistan!

“Toy alacağına at al, Türkistan,

Zengin öleceğine tat al, Türkistan!” Millir Şe’rlerden 3

Öz **algence** söz algin, Türkistan,

Boz **algence** tuz algin, Türkistan!

“ Öz alacağına söz al, Türkistan,

Çöl alacağına tuz al, Türkistan!” Milliy Şe’rlerden 3

Yol **algençe** bar algin, Türkistan,
Oq **algençe** tar algin, Türkistan!
“Yok olacağına var ol, Türkistan,
Ok alacağına tar al, Türkistan!” Milliy Şe’rlerden 3

Toy **algençe** boy algin, Türkistan,
Oy **algençe** cay algin, Türkistan!
“Toy alacağına bol al, Türkistan,
Ev alacağına yer al, Türkistan!” Milliy Şe’rlerden 3

Taş **algençe** baş algin, Türkistan,
Quş **algençe** goş algin, Türkistan!
“Taş alacağına baş al, Türkistan,
Kuş alacağına kulak al, Türkistan!” Milliy Şe’rlerden 3

“-gängä (-kängä, -qängä)” Zarf-Fiil Eki

Bu ek, sıfat-fiil eki “-gän” ve yönelme hâl eki olarak kullanılan “-gä” ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. “-gängä” ekindeki “-g” ünsüzü eklendiği kök veya gövdenin sonundaki ünsüzle ton bakımından benzeşerek “-k” ve “-q” ünsüzlerine dönüşür ve “-kängä” veya “qängä” şekillerini alır. “-gängä” zarf-fiil eki “-dıǵı zaman, -dıǵında, -dıǵı için” anlamlarına gelir. Özbek Türkçesinde kullanımı azdır.

... ädätädi kältä sözläridän bittäsini äräng äǵzidän çıqardı, lekin **çıqargängä** yäräşä biräkäy qilib – cähl bilän baqrib çıqardı. “... her zamanki büyük sözlerinden birisini güç bela ağzından çıkardı, lâkin çıkardığı zaman kendine yakışır bir şekilde – öfkeyle bağırarak çıkardı.” Yänä Äldim Sâzimni 32

Şänbä küni edi, xocäyin bilän xânilärini ertäläb mehmängä äbârib, keçqurin üyläriǵä äpkep qoydim – dä bärvaqtrâq **qutilgänimgä** şükr qilib, garajgä qaytäyâtgän edim, yoldä ikki yigitiçä qol kötärib qıldı. “Cumartesi günü, şefi karısıyla birlikte sabahleyin misafirlige götürüp, akşam evlerine getirdim ve erken kurtulduğuma şükredip, arabayı garaja bırakmak için yola koyulduğumda, elini kaldıran iki genci gördüm.” Ataman 589

Verilen örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde bazı durumlarda “-gängä” zarf-fiil ekinin kullanımında “-gän” ekiyle “-gä” eki arasına “-(i)m” I. tekil şahıs iyelik eki gelebilir.

Qutil-gän-*im*-gä

Bergenge bitte hem köp, ***algenge*** onte hem az. “Verdiği zaman bir tane bile çok, aldığı zaman on tane bile az.” Oğri 3

Düşmeninge hursendligin eytsefi, yanedi,

Gam – gussefini izhar qılsen, köp quvanedi.

*Dost dep eytme ***uçregenge*** yürek sirinni,*

Qılgılıkni qilib qoyib, keyin tanedi.

“Düşmanına memnuniyetini söylersen, yanar,

Gamını, sıkıntını belli edersen, çok sevinir.

Dost diye söyleme, her karşılaştığında yürek sırrını,

Yapacağını yapıp sonra inkâr eder.” Şiirler 2

“-gänçä (-känçä, -qançä)” ve “-gängä (-kängä, -qangä)” zarf-fiil eklerinin ***Türkmen, Azerbaycan*** ve ***Türkiye Türkçesinde*** karşılıkları bulunmamaktadır.

“-günçä (-künçä, -qunçä)” Zarf-Fiil Eki

Bu zarf-fiil eki, devam eden, tamamlanmaya kadar yapılan bir iş veya bir diğeri devam ederken yapılan hareketi anlatır. “-günçä (-künçä, qunçä)” zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde “-*incaya kadar, -inceye kadar, -unceye kadar, -ünceye kadar; -ince, -inca, -unca, -ünce*” diye aktarılır.

*Ätäm ***kelgünçä*** men gazätä okudim.* “Babam gelinceye kadar gazete okudum.”

Özbekçe, 172

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere “-gänçä” zarf-fiil eki almış olan sözcük cümleye yapılan işin (gazete okumak) devam ettiği anlamını vermektedir.

—*Oquvçi şu ähvälgä ***yetgünçä*** bexabär qâlibimiz.* “Öğrenci bu duruma gelinceye kadar habersiz kalmışız.” Kök Çırâqlär 32

*Häsän mäşimnâning qızıl çoğı közdän ğâyib **bolgüncä** ornidän cilmädi.* “Hasan, makinanın kızıl koru gözden kayboluncaya kadar yerinden kımıldamadı.”

Kök Çırâqlâr 12

*Men **cıqunçä** Märyäm kiyinib bolgän edi.* “Ben çıkınca Meryem giyinmişti.” Yänä
Âldim Sâzimni 196

“-günçä” ekindeki “-g” ünsüzü eklendiği kök veya gövdenin sonundaki ünsüzle ton bakımından benzeşerek “-k” ve “-q” ünsüzlerine dönüşür ve “-künçä” veya “qunçä” şekillerini alabilir.

*Gäp **bilgüncä**, iş bil.* “Söz bileceğine, iş bil.” Maqâllâr 272

Men mest bolıb kaldım bir keçe,

Sıl öpkemni ança yayratdım.

*Uhlamasdan tâ tañ **atgunça***

Dilginemni râse sayratdım.

“Ben sarhoş oldum bir gece,

Veremli akciğeri oldukça eğlendirdim.

Uyumadan tâ tan atıncaya kadar

Gönülcağızımı hayli konuştuğum.” Yürek 25

Kelib qâlgay deñ älbättä,

***Âcilgüncä** güli bağlâr.*

“Gelip kalın elbette,

Açılıncaya kadar bağdaki güller.” Selam Eytin 330

—*Men uniñ gäpigä külib qolimni açgän edim, loli xâtin köz açib **yungüncä** pulgä çäñ sâldi – dä, qolini hävädä gir äyläntirib käftini açdi, pul yoq edi!* “Ben onun söylediklerine gülerek kolumu açtığımda, çingene kadın, parayı kaptı. Elini havada döndürüp, açtığımda para yoktu.” Ataman 591

Áyaynim qayrilib qarädi – yu, loliväççälärni körib, gülzârgä qaräb çâpdi, lekin Şâyüsüf gülzârgä **yetgüncä** yigitçälär gülzardägi lolilärgä qoşilib vayır – vuyur qılışib, şähär tâmângä yol âlişdi... “Arkadaşım dönüp baktı ve çingene gençleri görüp, gül bahçesine doğru koştu. Ama, Şayusuf gül bahçesine gelinceye kadar, çingene gençler, deminki çingenelerin arasına karışıp, yüksek sesle bir şeyler konuşup, şehre doğru yol aldılar.” Ataman 595

Sen kalarsen bu yerde yalgız,
Men bolurmen hemân derbeder,
Kuyaş ufklerge **bakkunça**,
Ay eylenib **ötgünce** kadar.
“Sen kalırsın bu yerde yalnız,
Ben hemen derbeder olurum,
Güneş ufuklara baktıkça,
Ay dolanıp geçinceye kadar.” Hayrlaşuv 22

Deryâning ecâyib bir âdeti bar:
ötgünce yamgırlı ve selli bahâr,
közin layka basıb, akar bé-karar;
“Şu nehrin acâyib bir âdeti var:
Geçince yağmurlu ve selli bahar,
Gözünü çamur basıp, delice akar;” Adeti Bar 41

Alatavda yangragen koşık-
Aks sedasi altın vadiyle...
Bir belage yürek kaldı – de,
Tang **atgunça** tolgandı âşık...
“Bir Türkü söylendi Aladağ’da-
Altın Vadi’de duyuldu yankısı...
Bir belaya düştü de yürek,
Âşık tan atıncaya kadar dolaştı... “Serlevhesiz I 15

*İnsan yalgız éken, içedi ağu,
İnsan hemderdlerniñ tefti-le tirik.
Sen, axir, içiñge yutsañ da yaşıñ,
Beribir,
derdiñden étgeli agâh,
Qapqara saç ile égilgen başıñ
Qayta **tiklegünce** boladı aqqaq.
‘‘İnsan yalnız iken içer zehir,
İnsan hemderdlerin ateşiyle diridir.
Sen, neticede, içine dökseñ de gözyaşını,
Farketmez,
Derdini izhar etmek için,
Kapqara saçlarla eğilen başın
Tekrar dikilinceye kadar olur bembeyaz.’’ Berdaş 41*

*Miryâqub bu sözlärning mä'nisigü **tüsüngüncü** yaş xâtin kelib peşânäsüdän öpdü.
‘‘Miryakub bu sözlerin manasını düşününceye kadar genç kadın gelip alnından öptü.’’
Yänä Âldim Sâzimni 159*

*Biravnin yurtıda bek **bolgünce**,
Özinnifi yurıfda it bol.
‘‘Elin yurduna bey olacağına,
Kendi yurduna it ol.’’ Vatan ve Vatanperverlik 1*

*Yerinden ayrılgen yetti yıl yığlar,
Elinden ayrılgen **ölgünce** yığlar.
‘‘Yârinden ayrılan yedi yıl ağlar,
Elinden ayrılan ölünceye kadar ağlar.’’ Vatan ve Vatanperverlik 1*

*Kişi yurtda şah **bolgunce**,*

Öz yurtumda gedâ bol.

“El yurdunda şah olacağına,

Kendi yurdunda dilenci ol.” Vatan ve Vatanperverlik 1

*Tülki tülkiligini **qılgunce**,*

Terisi qoldan – qolge öter.

“Tilki tülkiligini edinceye kadar,

Derisi elden ele geçer.” Doğruluk ve Egrilik 2

*Envernin qarışıdağı ma'nâge tüşüngen Sultanaliniñi yüreği suv bolib aqdı ve huşsız, hissiz, Enver közden **yoqalğunca** qarab qaldı... “Enver'in bakışlarındaki manayı anlayın Sultanalini 'nin yüreği eridi ve aklı başından gitmiş, hissiz bir hâlde Enver gözden kayboluncaya kadar arkasından bakakaldı.” Mehrabdan Cayan 4*

*Me'lum boldiki, uni begim **degünce** kişininn beli siner eken. “Anlaşıldı ki, ona bey deyinceye kadar insanın beli kırılırmış.” Ogri 4*

Tay algençe at algin, Türkistan,

*Bay **ölgünce** tat algin, Türkistan!*

“ ‘Toy alacağına at al, Türkistan,

Zengin öleceğine tat al, Türkistan!’” Millir Şe’rlerden 3

Berçinaydey kütgenin qani?

Zerdabü qan yutgenin qani?

*Ümr yilide ta **yumgünce** köz,*

Bir – birge ketgenin qani?

“Berçin gibi beklediğin hani?

Kan, irin yuttuğun hani?

Hayat yolunda yumuncaya kadar göz,

Birlikte yaşadığın hani?” Ölimlerden Hetleb 2

Açılar baharde, bilsefi, gül gonca
*Yurt eğesi boldim özifi **kilgunce**,*
Sendey hizmet kılar mene her neçe,
Yurtge pağşa boldi mendey ayimęe,
Halin bilmey ne iş kılar bir neçe,
Bir keler mölcelifi aytgin, hanzade.
“Açılır baharda, bilsen, gül, gonca,
Yurt sahibi oldum, sen gelinceye kadar
Senin gibi hizmet ederim ben de öyle,
Yurda padişah oldu benim gibi asil kız
Hâlini bilmeden ne iş yapar böyle
Bir gelecek tasarımı söyle, hanoğlu.” Destandan Parça 3

Özbek Türkęesinde “-günęä (-künęä, qunęä)” zarf-fiil ekinin olumsuzu ekin önce getirilen “-mä” olumsuzluk ekiyle yapılır.

Yer **toy-mä-günęä**, *el toymäs*. “Yer doymayınca, halk doymaz.” Maqällär 273

Felekkim, ey birader, heç bir ademge vefa qılmes,
Deme yoğ sakinin dami beliyetdin reha qılmes.
Qilib nakam daim ehli sıddıqu muhabbetni,
*Ki ta can **bermegünce** maqsudi karnin reva qılmes.*
“Felek ki, ey kardaş, hiçbir adama vefa göstermez,
Adım yok oturanımı bela evinden kurtarmaz.
Eyleyip talihsiz daima doğruluk ve muhabbet ehlini,
Ta can vermeyince mutluluk ehline ulaştırmaz.” Çit’aler 5

Özbek Türkęesinde kullanılan “-günęä (-kunęä, -qunęä)” zarf-fiil ekini **Türkmen Türkęesinde** “-ınca, -ınęa” şeklinde görürüz.

Açılınca; bolınca “olunca”; *galınca* “kalınca” Çağdaş Türk Lehęeleri 96

*Ol Ankara universitetiniğ türkologiya **boyunca** professorıdır.* “O, Ankara Üniversitesi’nde Türkoloji profesörü.” Karşılaştırılmal Türk Lehęeleri Sözlüğü 1125

Özbek Türkçesinde gördüğümüz ‘-günçä (-künçä, -qunçä)’ zarf-fiil ekini *Azerbaycan Türkçesinde* ise ‘-ınca / -unca’ şeklinde görürüz.

Gelince; yeyince; baxınca; oxuyunca; görünçä... Türklerin Dili 216

Azerbaycan Türkçesinde iki ünlü harf yan yana gelemediğinden ‘-ınca / -unca’ zarf-fiil eki sonu sesli bir harf ile biten fiillere eklendiği zaman fiil ile ek arasına ‘-y’ koruyucu ünsüzü girer.

Oxu – y – unca

Ye – y – ince

Alınca; gelince; géyince... Çağdaş Türk Lehçeleri 61

Hanlar bunu deyince

Başkalar ses verince

‘‘At ağızlı Beğ Uruz’’

Ağ sakkal elde kopuz

İki dizüste çökür,

Düşünür teybir tökür: Kazan Han’ın Evinin Yağmalanması’ndan 64

Elesger, serrafsan göheri tanı,

Dostlara gurbandı düşmanın canı.

Comerdin kissesi, merdlerin nanı,

İnşallah, ölünce az olmaz – olmaz. Olmaz – Olmaz 77

Kâmil ovçu ölmeyince usanmaz,

Elden goymaz bele serhoş maralı.

Eşg oduna yanan aşkâra yanmaz,

Pünhan – pünhan benim kimi saralı. Yaslı – Yaralı 78

Laylay dedim yatınca,

Gözlerem ay batınca,

Canım cezana geldi,

*Sen hasile **çatınca**,
Balam, laylay, a laylay,
Gülüm, laylay, a laylay! Laylalar 125*

*Laylay dedim, can dedim,
Yuhudan oyan dedim,
Sen yuhudan **durunca**,
Canımı gurban dedim.
Balam, laylay, a laylay,
Gülüm, laylay, a laylay! Laylalar 126*

*Malın mal **olunca**, bazarın bazar olsun. Ata Sözleri 131*

Bu zarf-fiil eki ***Türkiye Türkçesinde*** ise “-ınca, -ince” şeklinde görülür. “-ınca / -ince” zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde, kendisinden sonra gelen eylemin ya da eylemsinin, hemen, kendisinin ardı sıra yapıldığını, yapılacağını gösterir. Bu yüzden bu zarf-fiil ekine *artçıl ulaç* da denilmektedir.

*Kapıyı **actınca** karşımda onu gördüm.*

*Uzaktan **bakınca** kim olduğunu anlayamadım.*

*İşten **gelince** beni mutlaka aramalısın.*

“-ınca, -ince” zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde kullanılan diğer eylemsilerde görüldüğü gibi yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olur.

Yüksek sesle konuşunca çevresindeki insanlar tarafından uyarıldı.

Yan Cümle

Temel Cümle

Uzaktan bakınca kim olduğunu anlayamadım.

Yan Cümle

Temel Cümle

UYARI: Özbek Türkçesinde “-günçä (-künçä, -qunçä)” ve “-gäç (-käç, -qaç)” zarf-fiil ekleri *Türkmen, Azerbaycan* ve *Türkiye Türkçesine* “-ince / -inca” şeklinde aktarılmaktadır. Ancak “-günçä (-künçä, -qunçä)” zarf-fiil eki bu kullanımın yanı sıra “-incaya kadar, -inceye kadar, -unceye kadar, -ünceye kadar; -unca, -unce” şekillerinde de aktarılabilir.

“-gändä (-kändä, -qandä)” Zarf-Fiil Eki

“-gändä (-kändä, -qandä)” zarf-fiil eki, Özbek Türkçesinde sıfat-fiil eki olan “-gän” ve ismin bulunma hali eki olarak kullanılan “-dä” ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu ek, “-diği zaman, -dığı zaman; -diğinde, -diğında” anlamlarına gelir. Özbek Türkçesinde kullanımı yaygın bir ektir.

Çinnigül yärim yolgä yetgändä toxtäb qayrildi. “Çinnigül yarı yola geldiği zaman durup eğildi.” Kök Çıraqlar 15

Ağdäm şähri oqqa tutilgändä ävväl komändirlär qaçtilär. “Ağdam şehri ateşe tutulduğu zaman önce komutanlar kaçtılar.” Şahidlär Mâzäri 60

“-gändä (-kändä, -qandä)” zarf-fiil eki *zaman anlamlı* bir ektir. Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere “-gändä” zarf-fiil ekini almış olan sözcük eylemin yapılış zamanını bildirmektedir.

Ulär qarsdän çıqqandä Ğıyäsiddin kiçkinä bağdä bir bek bilän ayâq üstidä turib sühbät qurär edi. “Onlar kasırdan çıktığı zaman Ğıyasettin küçücük bağda bir bey ile ayak üstü sohbet ediyordu.” Bâlälär Ädäbiyâti 86

Zebining kiprikläri endi bir-birigä tekkändä mingbäşi birdänigä dähşätli bir tävuş çıqardi. “Zebi'nin kirpikleri o an birbirine değdiğinde binbaşı birdenbire korkunç bir ses çıkardı.” Yänä Äldim Sâzimni 252

“-gändä” ekindeki “-g” ünsüzü eklendiği kök veya gövdenin sonundaki ünsüzle ton bakımından benzeşerek “-k” ve “-q” ünsüzlerine dönüşür ve “-kändä” veya “qandä” şekillerini alabilir.

Äcâyib kişilär bilän uçraşib, tengdâşlärimiz bilän **dostläşgändü** esä könglimizdän älläqandâyılıq bir tuyğu ötdi. “İlgi çekici kişilerle karşılaşıp, yaşitlarımızla dostluklar kurduğumuzda ise yüreğimizi değişik ılık bir duygu kapladı.” Tili Bâyning Özi Bây 252

Bir gäpni yärmini özbekçä, qälgänini tâcîkçä yâki başka tildäki sözlärni işlätib, şuningdek, rusçä **gäpirgändü** özbekçä söz, özbekçä **gäpirgändü** rusçä sözni äräläştirib gäpirädigänlärigä nimä deysiz? “Bir cümleinin yarısı Özbekçe, kalanı Tacikçe veya başka dillerdeki sözleri katarak, yani Rusça konuştuğunda Özbekçe kelime, Özbekçe konuştuğunda Rusça kelime karıştırarak konuşmalarına ne dersiniz?” Tili Bâyning Özi Bây 253

Xalqımızning yänä bir äcâyib ädäti ädämâxunlik, insânpärvärlik, äyniqsä kişi müşkül äxvâldä **qälgändü** ungä müriüvvät körsätişdir. “Halkımızın güzel bir âdeti de âlicenaplık, insanperverlik, özellikle insan müşkül durumda kaldığında ona iyilik etmektir.” Dosting Bolsä Bemâr... 258

Çünki, xalq ibâräsi bilän **äytgändü**, “därd **kelgändü**, därmân qâçädi” kişi tâlıqadi, incıq, bâ’zi hällärdä ümidsizlikkä tüşib qälädi. “Çünkü, halk arasında, “Derd geldiğinde derman kaçar.” denir. Böyle olunca insan yorgun düşer, kaprisli olur, bazı durumlarda ümitsizliğe düşer.” Dosting Bolsä Bemâr... 259

Bemâr yänidä ehtiyâtlık bilän sözläşilgän, xalq ibâräsi bilän **äytgändü**, “Sâvuq söz”lär äytilmägän. “Hastanın yanında dikkatli konuşulur, halkın dediği gibi “soğuk söz”ler söylenmez.” Dosting Bolsä Bemâr... 259

Färäsätsizlik **degändü** oylämäy-netmäy gäpiriş, işni ästâydil mehr, ıxlâs bilän emäs, bälki şunçäki “xocä körsingä” bəcäriş hâvliqış, uquvsizlik, idrâk etişdän yirâqlık, mühäkämäsizlik kâbilär tüşünilädi. “Anlayışsızlık denildiğinde; düşünmeden konuşmak, işi sevgi ve samimiyetle değil, belki eğlenmek maksadıyla “öylesine” yapmak, acele etmek, anlayışsızlık, idrakten uzaklık, muhakemesizlik gibi şeyler akla gelir.” Tecämli Bâlâ – Becämli Bâlâ 268

At **mingende** kuşlar kebi uçğuvçı,
Erkin-erkin havalarnı kuçğuvçı,
At **capgende** uçar kuşnı tutkuvçı,
Uçar kuşdey yaş yigitler kayerde?
“At bindiğinde kuşlar gibi uçucu,
Erkin erkin havaları kucaklayıcı,
At sürdüğünde uçan kuşu tutucu,
Uçan kuş gibi genç yiğitler nerede?” Buzılğan Ölkeke 330

Akga **kömülgende** şunçalar gözel
Menden de gözeldir, künden de gözeli!
“Beyaza gömülü halde o kadar güzel ki
Benden de güneşten de güzel!” Güzel 336

Hürriyät **bolgändä** sen keldiñ,
Minäyin semirgän âtgä deb,
Äyziñgä ‘mällälär’ bir tebdı,
“Mä’rifät xarâmdur sartgä”, deb...
“İhtilâl olduğı zaman geldin sen,
Bineyim besili ata diye,
Ağzına bir yumruk indirdi “Sarılar”,
Eğitim haramdır Sart’a diye...” Özbegim 584

Bu sözni bir ümr äytmäy yaşädım,
här şädlik **kelgändä** yürdim sekinrâq.
“Bu sözü söylemedim ömrüm boyunca,
Yürüdüm yavaş her mutluluğumda.” Baxt Sözi 357

Rucu kılmadiler Hazret Peyğambar
Ne yüksek sarayge, ne altın tahtge.

*Kaygedir takılıb **etgende** sefer
Süyenib dem aldi bir tüp derahatge.
“Aldanmadı Hazret-i Peygamber
Ne yüksek saraya ne altın tahta
Bir yerlere yorgun ederken sefer
Yaslanıp dinlendi bir ağaca.” İbret 637*

*Savukkanlikni kılmey kende
Bolse hemki diydem kattık taş.
Nege sizge könglim **tökkende**
Öz-öziden közde kalkar yaş!
“Soğukkanlılığı etmeden terk
Olsa da gözlerim kaskatı taş.
Niye size gönlümü açtığında
Kendi kendime gözümünden çıkar yaş.” Anemge 964*

*Belki sening kabring üzre
Kökergende gül-çeçek,
Astanemge kadem koyar,
Sen istegen kelinçek.
“Belki senin kabrin üzre
Yeşerdiğinde gül çiçek,
Eşiğime adım atar,
Senin istediğin gelincik.” Anecân 629*

—*Sen cim tur, Miryâqub! Biz keräk **bolgändä** sorâq soräyimiz, keräk **bolgändä** qârälâş
nutqı bilän ortägä çıqamiz. “Sen sakin ol, Miryakub! Biz gerektiğinde soru sorarız,
gerektiğinde karalama kampanyasıyla ortaya çıkarız.” Yänä Âldim Sâzimni 165*

*Biz **kelgändä** hämmängiz dâng qâtib uxlägän edingiz... “Biz geldiğimizde hepiniz
derin uykudaydınız.” Yänä Âldim Sâzimni 63*

Özbek Türkçesinde kullanılan “-gändä (-kändä, -qandä)” zarf-fiil ekinde “-gän” ekinden sonra *iyelik ve bulunma hâli ekleri* gelebilir.

Kir-gän-im-dä *keçki âvqatni yeb bolgän ekän.* “Girdiğimde akşam yemeğini yemişti.”
Yänä Äldim Sâzimni 194

*Sen yânimdä **bolgäningdä**, başimgä bu künlär tüşmäsmidi!..* “Sen yanımda olduğunda, başıma bu günler gelmez miydi!..” Miñ bir Qıyâfä 17

*Keçä **çaqırtırganımızdä** kelmäsälär, bugün çağırtırsäk, älbättä kelişädi.* “Gece davet ettiğimizde gelmezler bile, bugün davet etsek, mutlaka gelirler.” Yänä Äldim Sâzimni 48

Özbek Türkçesinde “-gändä (-kändä, -qandä)” zarf-fiil eki *Türkmen Türkçesinde* “-anda / -ende” şeklinde görülür. Bu ek sıfat-fiil eki olan “-an” ekine bulunma hâli eki getirilmesiyle oluşur.

Açılanda “açıldığında”; *alanda* “aldığında”; *bitende* “bittiğinde”; *gelende* “geldiğinde”; *görende* “gördüğünde”; *işläände* “çalıştığında”; *yaldıraanda* “ışıldadığında” Türkmençe 55

Beğenende “beğendiğinde”; *çıkaraanda* “çıkardığında” Çağdaş Türk Lehçeleri 96

Her giice yıldızlar yaldıraanda “Her gece yıldızlar ışıldadığında” Türkmençe 58

Mazaarımıñ üstüne ot bitende “Mezarımın üstünde ot bittiğinde” Türkmençe 58

Ääyneğñ giice

Ayrıp **yatañda**,

Näädip düyş göryäñ

Ukaa **batañda**?

“Gözlüğünü gece

Çıkarıp yattığında,

Nasıl düş göryyorsun, uykuya daldığında? Ääynek 86

*Baar, aydalı, **bolaayanda** hem meniñ gövrääm tutuşlığına yeke yumrukça daa yook aahırın. “Haydi var kabul edelim; olduğunda bile benim gövdemin bütünü tek yumruk kadar bile yok sonuçta.” Akıllı Guşçağaz 88*

Özbek Türkçesinde “-gändä (-kändä, -qändä)” şeklinde görülen bu ek *Azerbaycan Türkçesinde* de “-anda / -ende” şeklinde görülür. Yine “-an” sıfat-fiil eki ile “-da” bulunma hâli ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

***Alanda**; **gelende**; **verende**; **çıxanda**... Çağdaş Türk Lehçeleri 61*

***Yapanda**; **axanda**; **gelende**; **baxanda**... Türklerin Dili 215*

*Heyder Baba ıldırımlar **sahanda***

*Seller, sular şakkıldıyub **ahanda***

*Kızlar ona saf bağlyub **bahanda**. Heyder Baba’ya Selâm 50*

*Heyder Baba kehliklerün **uçanda***

*Köl dibinnen davşan kalhub **kaçanda***

*Bahşalarun çiçeklenüb **acanda**. Heyder Baba’ya Selâm 50*

*Bayram yeli çardahları **yihanda***

*Novruz güli, kar çiçeği, **çihanda***

*Ağ bulutlar köynekerin **sihanda**. Heyder Baba’ya Selâm 50*

*Kâmil ovçu **itirende** maralı,*

Gezer dağı, olmazsebri, geralı,

Elesgerem, düşdüm yardan aralı,

Çekildi sineme bu dağlar benim. Bu Dağlar Menim 78

Menden salam olsun ecem oğluna,

*Meydana **girende**, meydan benimdi!*

Gıratım köhlendi, özüüm gehreman,

Çalaram gılıncı, düşmen benimdi! Menden Salam Olsun 92

Bu ek **Türkiye Türkçesinde** ise “-dığında / -diğinde” şeklinde görülür ve kendinden sonra gelen yüklem için hangi vakitlerde yapıldığını belirtmeye yarar. Bu yüzden bu tür ulaçlara (zarf-fiil) *zaman ulacı* da denilir.

*Kadın karşısındaki insanla **konuştuğunda** açılıyordu.*

*O sözleri **yazdığına** yaşı henüz on sekiz idi.*

*Bu konuyu her **anlattığına** seni düşünüyorum.*

Türkiye Türkçesinde kullanılan diğer eylemsilerde görüldüğü gibi “-dığında / -diğinde” zarf-fiil eki de yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümle için yüklemi olur.

***Beni tanıdığına** kendinden utanacaksın.*

Yan Cümle Temel Cümle

***O sözleri söylediğinde** kırılacağını pek tahmin etmemiş.*

Yan Cümle Temel Cümle

***Görüşmeler olumsuz sonuçlandığında** sınırları bozuluyordu.*

Yan Cümle Temel Cümle

“-gändä (-kändä, -qandä)” zarf-fiil eki Türkiye Türkçesine “-ınca / -ince” şeklinde de aktarılabilir.

2.2.3 İSİM-FİLLER

İsim-fiiller, hareket ifadesini kaybetmeden geçici olarak isimleşen fiillere denir. Bir başka deyişle isim-fiiller, eylemlere gelerek onları ad yapan eklerdir. Özbek Türkçesinde kullanılan isim-fiiller, eylemler gibi kişi ve zaman eklerini alabilirler. Bunun yanı sıra ad-eylemler için durum (hâl) eklerini de alarak cümle içinde özne, nesne, yer tamlayıcısı ve yüklem gibi görevler üstlenebilirler. Özbek Türkçesinde kullanılan başlıca isim-fiil ekleri “-(i)ş, -mâq ve -(u)v” ekleridir. Bu ekleri sırasıyla inceleyecek olursak;

“- (i)ş” İsim-Fiil Eki

Özbek Türkçesinde istisnasız olarak bolca kullanılan bir isim-fiil ekidir. Sonu sesli bir harf ile biten eylemlere “-ş” sonu sessiz bir harf ile biten eylemlere ise “-(i)ş” şeklinde eklenir.

Özgäriş “değişme”; bolış “olma”; köriş “görme”; âliş “alma”; beriş “verme”; oqış “okuma”... Çağdaş Türk Lehçeleri 125

Märdlik vâ qahrämânlikni uluğlâvçi, öz dävriñing ählâq qodeksi sifätidä cäränğlâvçi näsihâtâmüz bu misrälärni dâstân mündäricäsüdän sirä äcrätis mümkün emäs.

“Mertlik ve kahramanlığı yücelten, kendi edevrinin ahlâki vasıflarını hatırlatan nasihate benzer bu mısraları destan muhtevasından ayırmak asla mümkün değil.” Özbek Xalq Äğzäki poetik icâdi 240

Uning bir äğiz “hä” yäki “yoq” devisi qız beçäräning behäd quvnâb yäyräşigä yâxud, xazân yäprâğidäy bir näfäsä solib nâbud boluvigä yärämäydimi? “Onun bir kerecik “evet” veya “hayır” demesi zavallı kızın çok mutlu olmasına veya hazan yaprağı gibi bir nefesde solup ümitsizliğe düşmesine sebep olmayacak mıydı?” Yänä Äldim Sâzimni 52

Zebi şu tâpdä yänä qaytib qolidä süpürgi alışni... “Zebi, o anda yine dönüp eline süpürgeyi almayı...” Yänä Äldim Sâzimni 24

Sälti ertä sähärä munaqa hällâslâb kelişining säbâbini häli äytgäni yoq edi. “Salti ertesi gün seher vakti böyle nefes nefese kalıp gelişinin sebebinin henüz söylememişti.” Yänä Äldim Sâzimni 22

Bu çâpib kelis vâ hädemäy yänä âtgä ätlänib... “Bu aceleyle geliş ve çok geçmeden yine ata atlayıp...” Yänä Äldim Sâzimni 235

Mämläkätning tarixı, ädäbiyätigä äid qımmätbähâ äsârlärni tekingä beris... “Memleketin tarihi, edebiyatına ait kıymetli eserleri boşuna veriş...” Yänä Äldim Sâzimni 184

..., yüzläridä hânüz oşä **külisning** älängäsi ilä... “..., yanaklarında henüz o gülüşün alevi ile...” Yänä Äldim Sâzimni 64

*Menge ne kerekdir bu yalğız **kalış**?*

Sensiz alalmasmen asla men nefes.

*Ölimden ağırdır senden **acralış**,*

Targine kalbimge keng dünya kafes.

“Bana ne gerektir bu yalnız kalış?

Sensiz alamam asla, ben nefes.

Ölümden ağırdır senden ayrılış,

Daracık kalbimde koca dünya kafes.” Sevgi 926

*Qabilä bâşqa qabilälärdän bäländ **bolış** üçün küräşädi.* “Kabile başka kabilelerden daha yüksek olmak için mücadele veriyor.” Vätän Mänsiz, Män Vätänsiz 82

*U, mehnät ählini eksplyatatsiya **qulis**, maddiy vä mä'näviy qullikkä **sâlis** äsâsigä qurilgändir.* “O, iş ehlini faydalı kılma, maddi ve manevi kulluğa kazandırma esası üzerine kurulmuştur.” Tänlängän Äsârlär 5

*Bu, cähân halqning pâqı zâtläridän **yärätılışdü** cävâhir sıfät bolmişdir.* “Bu, cihan halkının temiz soyları yaratılıştan mücevherat gibi olmuştur.” Sâddi İskändäriy 217

*...qız beçärä, bu **külüşläarning** nimäligini ängläyâlmäsdän häyrân bolib däm ânäsigä, däm kiçik buvisigä qarärdi...* “...zavallı kız, bu gülüşlerin ne olduğunu anlayamadan şaşırıp bazen annesine, bazen de küçük ninesine bakıyordu.” Yänä Äldim Sâzimni 64

*Sälti ertä sähärdä munaqa hälläsläb **kelışining** sâbäbini häli äytgäni yoq edi.* “Salti ertesi sabah böyle aceleyle gelişinin sebebini henüz söylememişti.” Yänä Äldim Sâzimni 22

*“Millätçi unsur Erkin Miräbbäsävni yigirmä beş yil äzâdlikdän mährum **qulis**” haqidägi üç kişidän ibärät häy'ätning qarârini yâzä başlädi.* “Milliyetçi Erkin

Mirabbasov'un yirmi beş yıl hapse mahkum edilmesi'' hakkındaki üç kişiden ibaret heyetin kararını yazmaya başladı.'' Âdâm Âvi 66

—*Ehliyât şart, xocäyin! Âdâb **beris** qaçmäydi...* "İhtiyat şart, efendim! Edebimi vermek gerek..." Yänä Âldim Sâzimni 77

*Şu **âcilisdän** dädillänib bolsä keräk Xadiçaxân yänä e'tirâz qıldı.* "Şu açılıştan cesaretlense gerek Haticehan yine itiraz etti." Yänä Âldim Sâzimni 94

*...yolgä **ciqış** âldidä içkilikdän özingni äsrägäysän, zerâ, ertängi kün âldingdä kättä vazifälär turibdi!* "...yola çıkmadan önce kendini içkiden koruyasın, zira yarın önünde büyük vazifeler var." Sâddi İskändäriy 19

Özbek Türkçesinde *gereklilik kipinde*, "keräk" kelimesi kullanılarak, fiil kök veya gövdesine "(i)ş" eki eklenir. Bu kullanım, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın yapılmasının gerekli olduğunu bildirir.

*Yoq, uning taqdiri başqaçä **bolışı keräk**...* "Hayır, onun takdiri başka olmalı..." Kök Çırâqlär 33

*Frantsiya, angliya mämläkätlärigä, hättâ dünyaning näriği çekkäsidadı amerikagä yubarib **oqutış keräk**.* "Fransa, İngiliz memleketlerinde, hatta dünyanın öteki tarafındaki Amerika'ya gönderip okutmalı." Yänä Âldim Sâzimni 188

Özbek Türkçesinde *gereklilik kipinin hikâyesinde* "keräk" kelimesiyle birlikte, fiil kök veya gövdesine "-(i)ş" ekiyle iyelik ekleri ilâve edilir.

*İşläрни **bitirişim keräk edi**.* "İşleri bitirmeliydim." Yänä Âldim Sâzimni 159

*Lekin häliği ikkävining ädäbini **beris keräk edi**.* "Lâkin, o ikisinin edebini vermeliydi." Yänä Âldim Sâzimni 102

Özbek Türkçesinde *gereklilik kipinin rivayetinde*, fiil kök veya gövdesine isim-fiil eki "-(i)ş" ilâve edilir ve "keräk" kelimesinden sonra "ekän" getirilir.

Kelişim keräk ekän ‘‘Gelmeliymişim’’; **kelişläri keräk ekän** ‘‘gelmeliymişler’’;
kelişim keräk emäs ekän ‘‘gelmemeliymişim’’; **kelişim keräk emäs ekänmi**
‘‘gelmemeli miymişim’’ Özbek Türkçesi Grameri 173

Özbek Türkçesinde ‘‘-(1)ş’’ isim-fiilinin *olumsuzu* ‘‘-mä’’ ekiyle yapılır.

Yaz-mä-ş ‘‘yazmama’’; *al-mä-ş* ‘‘almama’’; *oqı-mä-ş* ‘‘okumama’’ Çağdaş Türk
Lehçeleri 125

Bu ek ***Türkmen Türkçesinde*** ise ‘‘(1)ş’’ şeklinde görülür. Ancak diğer hareket adları kadar işlek değildir. Türkmen Türkçesinde de ‘‘-(1)ş’’ isim-fiil eki isim durum ve iyelik eklerini alabilir.

Aydış ‘‘söyleyiş’’; *boluş* ‘‘oluş’’; *kiriş* ‘‘kiriş’’; *nalış* ‘‘inleyiş’’; *yörüş* ‘‘yürüyüş’’...
Çağdaş Türk Lehçeleri 96

—*Aasuunda yaaşayın diyseñ, öözüñi işleriñ gidisine uyğunlaşdırğın.* ‘‘Huzurlu yaşamak istiyorsan, kendini işlerin gidişine uydur.’’ Anuşirvanıñ Nesihatları 110

Bu ekin ***Azerbaycan Türkçesinde*** de kullanımı ‘‘(1)ş’’ şeklindedir. ‘‘-(1)ş’’ isim-fiil eki Azerbaycan Türkçesinde *isim durum ve iyelik eklerini* alır. Aynı zamanda cümle içersinde nesne veya tümlec görevinde de kullanılabilir.

Gediş; gülüş; uçuş; açılış; çıkış; çağırış; bildiriş... Çağdaş Türk Lehçeleri 61

Şirin dil, inci dişli

Gözel kehlik verişli

Dodağı pühre balı

Dosta gül, ya da çalı. Kazan Han’ın Evinin Yağmalanması’ndan 63

‘‘-(1)ş’’ isim-fiil eki ***Türkiye Türkçesinde*** de aynı kullanımda görülür. Türkiye Türkçesinde ‘‘-(1)ş’’ isim-fiil eki ad durum eklerini alırlar ve cümle içersinde nesne veya tümlec görevinde kullanılırlar.

Bu **bakış** açısıyla *her şeyi yanlışt değerlendiriyor.*

Yaşadığı olay karşısında yüzündeki gülüş bir anda dondu.

Eser, matematik bir problemin mantiki açıklığı ve keskinliği ile kendi olusuna adım adım yürümüştür.

“- (1)ş” isim-fiil eki Türkiye Türkçesinde kullanılan diğer eylemsilerde görüldüğü gibi yan cümle kurarak kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olur.

Onun yemek hazırlayışını gördün mü?

Yan Cümle

Temel Cümle

Bu parkta sabah yürüyüşü yapıyorum.

Yan Cümle

Temel Cümle

Türkiye Türkçesinde “-(1)ş” ekini alarak bir eylemin değil bir varlığın, bir kavramın adı olan sözcükler isim-fiil değil isim olurlar. Bilindiği üzere eylemsiler eylem anlamlarını devam ettirdikleri halde, isimlerde böyle bir kullanım görülmez.

Görüşlerinizi bir kâğıda yazabilirsiniz.

İsim

Bu, çocukların annesini son görüşleri oldu.

İsim-fiil

Derste yağış türlerini inceledik.

İsim

Onun bir gülüşü insana canlılık veriyordu.

İsim-fiil

“-mâq” İsim-Fiil Eki

Kullanımı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Özbek Türkçesinde “-mâq” isim-fiili ad durum eklerini alabilir ve cümle içersinde özne, nesne, yer tamlayıcısı ve yüklem görevlerini üstlenebilirler. “-mâq” isim-fiilinin olumsuz şekli ise esasen “-maslik” veya kısmen de olsa “emäs, tügil” sözleriyle yapılır.

Oqımâq “okumak”; *sevmâq* “sevmek”; *bilmâq* “bilmek”; *gaplaşmâq* “konuşmak”... Çağdaş Türk Lehçeleri 125

Buning üçün ne qılmâq keräk? “Bunun için ne yapmak gerek?” Uluğbek Xazinäsi 39

... ällänärsälärni *oylä-mâq-dä* bolgän Miryâkub yänä çöntägidän säätini âlib qarädi.
“...bir şeyleri düşünmekte olan Miryâqub yine cebinden saatini alıp baktı.” Yänä
Âldim Sâzimni 106

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde “-mâq” isim-fiil ekinden sonra *ismin bulunma hâli eki olan “-dä”* getirilebilir.

Köpçilikkä dünyâviy bilimlärdän tä’lim bermâq lâzim. “Çoğuna dünyevi ilimlerden öğretmek lazım.” Qqlblär Sevgilisi 25

Yänä cädidlär bilän köp sözläsmâq keräk. “Yine ceditlerle çok konuşmak gerek.”
Yänä Âldim Sâzimni 283

Ul balant, zor tağların nega tosalmas yav yolun?

Yok mudur ötkür kılıç kes-mak-ga, yavların kolun?

Biz bütün ağız zaif, bağı ezilgan sen üçün

Bul kadar kanlar töküldü, ol dahi da sen üçün. Güzel Fergana 11

Üç âyginä dövâm etä âlmiş bu mäktäb millät bälälärinä âz-dä bolsä âq-qâräni
tünitdirmâq-ga muvaffaq bolmiş edi. “Üç aycık devam edebilmiş bu mektep, millet çocuklarına az da olsa akı karayı tanıttırmağa muvaffak olmuştu.”
Yänä Âldim Sâzimni 93

Dikkat edilirse yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde bazı durumlarda “-mâq” isim-fiil ekinden sonra *ismin yönelme hâli eki olan “-gä / -kä / -qa”* getirilebilir.

Lekin mingbâşi dâdhâning äcdär kepätäli iştähäsini bir âz toxtätmäq lâzim edi. “Lâkin binbaşının olağan üstü iştahımı biraz dizginlemek lazımdı.” Yänä Âldim Sâzimni 103

Şu gadälgän närsäni çıqarib yubarmâq üçün özini zorläb bolsä häm, bir-ikki märtä qattıq-qattıq yötäldi. “Bu takılan şeyi çıkarmak için kendini zorlamış ise de (olsa da), bir iki defa sert sert öksürdü.” Yänä Äldim Sâzimni 247

Hâlbuki, häli yâş edim vä yäsämâq istärdim! “Hâlbuki henüz gençtim ve yaşamak istiyordum.” Yänä Äldim Sâzimni 197

—Demäk, Cäkâb men bilän äyrilişmäq istäydi. “-Demek, Cekab benden ayrılmak istiyor.” Yänä Äldim Sâzimni 193

Bu bulutli hävâni açmâq faqat ânäning väzifäsi edi. “Fakat, bu kederli havayı açmak annenin vazifesiydi.” Yänä Äldim Sâzimni 24

İşçi erler gülşeni,

Yaşnesin, türlük!

Berme, erkingni kolden,

***Yaşamak** çağing!*

Yerning şeridir sening

Mülkü Çarbağing.

“İşçi erler gülşeni,

Yeşersin, türlüce!

Verme, hürriyetini elden,

Yaşamak çağın!

Yeryüzünün cennetidir

Mülkü Çarbağın.” Berme Erkingni Kolden 915

Bu ek, **Türkmen Türkçesinde** ise “-mak / -mek” şeklinde karşımıza çıkar. Türkmen Türkçesinde “-mak / -mek” isim-fiili ad durum eklerini alabilir ve cümle içerisinde özne, nesne, yer tamlayıcısı ve yüklem görevlerini üstlenebilirler.

Aytmak “söylemek”; **övmek** “öğrenmek”; **yvmak** “yıkamak”... Çağdaş Türk Lehçeleri 96

*Gör iinciği iincecik,
Suv diyip köp yörmekden.
Mahruum etcek sen niçik,
Onu kanal görmekden?
“Bak bacağı incecik,
“Su” deyip çok yürümekten
Nasıl mahrum edersin
Onu kanal görmekten?” Aavçı Atma Cereni 90*

—*Seytmek meniñ hääsiyetim de, gurbaağa doost, diyip coğaap beripdir. “Böyle yapmak benim âdetim, kurbağa kardeş, diye cevap vermiş.” Gurbağa ve İçyaan 92*

*Güli gooramakdan vasp etmek yeñil.
Gülleri gooramak baağbaana baağlı.
Ter gülüñ yaprağna değse de teğmil,
Gül bilen baağbaanıñ yüreği daağlı.
“Gülleri korumaktan övmek kolay
Gülleri korumak bahçivana bağlı.
Taze gülün yaprağına değerse leke,
Gül ile bahçivanın yüreği dağlı.” Biirine Daaş Değse... 96*

*Dünyääñ bir uucundan tutaşan aataş,
Buu gün vatanıma yetmekde meniñ.
Küle dööndermääge yovuz aataşı,
Gardaşlarım hüciüm etmekde meniñ.*

“Dünyanın bir ucunda tutuşan ateş,
Bu gün vatanıma erişmekte benim.
Küle döndürmek için azgın ateşi,
Kardeşlerim hücum etmekte benim.” Şaahırıñ Kasamı 102

Görmek için gözelleriñ seresin,
Sura sura geldim ıřkıñ deresin.
Buuz bilen köözi men gördüm bu gaapda
İnanmadık señ gözüñe garasın.
‘‘Görmek için güzeller güzelini,
Geçe geçe geldim aşkın deresini.
Buz ile közü ben gördüm bir kapta
İnanmayan senin gözüne baksın.’’ Rubaayılar 112

Özbek Türkçesinde görülen ‘‘-mâq’’ isim-fiil eki *Azerbaycan Türkçesinde* ise ‘‘-mag / -mek’’ şeklinde görülür. Azerbaycan Türkçesinde de ‘‘-mag / -mek’’ isim-fiili ad durum eklerini alabilir ve cümle içersinde özne, nesne, yer tamlayıcısı ve yüklem görevlerini üstlenebilirler.

Çalışmag; işlemek; deyişmek; almag; oxumag; söylemek... Çağdaş Türk Lehçeleri 62

*Hasret bahan doymaz ağ gabağından,
Şahmar zülf tökülüb solu sağından.
Öpen ölmez onun gül yanağından,
Emmek üçğn dil – dodağı şirindi. Şirindi 77*

Göz var **görmek** için,
Ağıl var **bilmek** için. Ata Sözleri 131

*İgid meydana girende,
Gaynayıb **coşmag** gerek.
Eger olsa hagg vergisi,
Gismetden **gacmag** gerek. İgid Meydana Girende 92
Goç Köroğlu çıhar düze,
Bahmaram elliye, yüze;
Men deliden öyüd size:
Heddinden **aşmag** gerek. İgid Meydana Girende 92*

Bu ek, *Türkiye Türkçesinde* ise “-mak / -mek” şeklinde görülür. “-mak / -mek” isim-fiil eki Türkiye Türkçesinde ad durum eklerini alabilir ve cümle içersinde özne, nesne, yer tamlayıcısı ve yüklem görevlerini üstlenebilirler.

*Onu yakından **tanımak** istiyorum.*

*O şimdi romanını **bitirmekle** meşkuldür.*

Türkiye Türkçesinde “-mak / -mek” ekini alıp bir eylemin değil de bir varlığın, bir kavramın adı olan sözcükler isim-fiil değil *ad* olurlar.

*Bu **yemek** çok lezzetli olmuş.*

İsim

*Sebze **yemek** insan vücuduna dinçlik verir.*

İsim-fiil

“-mak / -mek” isim-fiil eki Türkiye Türkçesinde kullanılan diğer eylemsilerde olduğu gibi yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlelerin yüklemi olur.

***Okumak** tutkuların en soylusudur.*

Yan Cümle Temel Cümle

*Romanı tarihle bir **tutmak** sadece yaratışın ne demek olduğunun bilinmesidir.*

Yan Cümle

Temel Cümle

*İnsanları **sevmek** yaşama bakış açımızı değiştiren en önemli etmendir.*

Yan Cümle

Temel Cümle

“(u)v” İsim-Fiil Eki

Özbek Türkçesinde bu ekle oluşan fiil biçimlerini de isim-fiillere dâhil etme anlamı vardır. İsim-fiil olarak kabul edilen “-(u)v” eki Özbek Türkçesinde isim çekim eklerini (hâl ekleri, iyelik eki, çoğul eki vb.) alabilir ve cümle içersinde çeşitli görevler üstlenebilir. Bu ek aynı zamanda Türkiye Türkçesine genellikle “-ma / -me” şeklinde aktarılır.

Yüzuv “yazma”; oquv “okuma”; köruv “görme”... Çağdaş Türk Lehçeleri 125

Heç biri bolmäs edi, gär bolmäsä, zinhâr oguv. “Hiçbiri olmazdı, eğer olmasa, hiç okuma.” Bâlälär Ädäbiyâtı 72

Keyin qançä ucräş-uv-lär, vä'dälär... Nähâtki hämmäsi uçdi-ketdi!.. Beväfä... “Sonra türlü buluşmalar sözler... Ne gariptir ki, hepsi uçtu gitti!.. Vafasız...” Kök Çırâqlär 87
Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde “-(u)v” isim-fiil ekinden sonra isim çekim eklerinden birtanesi olan “-lär” çoğul ekini getirilebilir.

Xalq dâstânläri vä ertäklärini ixçäm, ämmâ ötkir mäzmunli maqallärini, bir-ikki söz bilän äläm-äläm mä'nälärni ifädälävçi hikmätli sözlärini, äcäyib xalq ibârälärini, qayraqı sözlärini, äforizmlärini bilmäy, ulärning äsl vä köçmä mä'nälärini änglämäy turib nihâyät mehnätkäş xalqning tarixını, mäişiy häyätini täbiät vä cämiyät väqä-hâdisälärini, äyrim kişilärning xulqätväri äks etgän, mä'rifiy-tärbiyävii, pänd-näsihät vä estetik tüşünçälär ifädälängän xalq äğzäki icâdini bilmäy turib, tilni bâyitiş, çirâyli sözläş-uv-ni örgäniş qıyin. “Halk destanları ve masallarını, kullanışlı fakat derin manalı atasözlerini, bir iki kelimeyle pek çok anlam ifade eden hikmetli sözleri, ilginç halk deyimleri ve vecizelerini, derin manalı sözleri bilmeden, onların asıl ve mecaz manalarını anlamadan, son derece çalışkan ve gayretli halkın tarihini, hayatını, tabiat ve cemiyet hadiselerini, bazı kişilerin huy ve tavırlarını yansıtan ve eğitici, terbiye edici öğütler ve estetik anlamlar ifade eden halkın sözlü edebiyatını kavramadan dili zenginleştirmek ve güzel konuşmayı öğrenmek zordur.” Tili Bâyning Özi Bâ 256
Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde “-(u)v” isim-fiil ekinden sonra ismin yüklem hâli eki olarak kullanılan “-ni” eki getirilebilir.

Sarıg gül ayrılık

Kızıl gül ucrasuv degeni emes.

“Sarı çiçek ayrılık

Kırmızı çiçek kavuşma demek değil.” Sevgilim 968

9 sentyabr küni àqşamdä Enver beylärning üyidä kättä bir **kutlav** keçäsi bolädi. “9 Eylül akşamı Enver Bey’in evinde büyük bir kutlama olacak.” Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1165

*Bu àqşam ulär häm **kutlav** täntänäsigä kätinäşädilär.* “Bu akşam onlar da kutlama törenine katılacaklar.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Özbek Türkçesinde “-(u)v” isim-fiil ekini almış olan sözcük isim tamlamasında tamlayan görevinde kullanılmıştır.

Kutlav keçäsi: Kutlama gecesi

Kutlav täntänäsi: Kutlama Töreni

Özbek Türkçesinde kullanılan “-(u)v” isim-fiil eki **Türkmen Türkçesinde** ise “-ma / -me” şeklinde görülür. “-ma / -me” isim-fiil eki Türkmen Türkçesinde isme getirilen çekim eklerini alır. Aynı zamanda “-ma / -me” isim-fiil ekini almış olan sözcükler cümle içersinde çeşitli görevler üstlenebilirler.

Burma “örgülü”; **çatma** “çadır”; **çekdirme** “kavurma”... Çağdaş Türk Lehçeleri 96

*Buu daana aadam birden **gülmesini** goyup aağlamaağa başlaapdır.* “Bu bilgin insan birden gülmesini kesip ağlamaya başlamış.” Hem Gülki Hem Gözyaş 84

Esenğuluñ guzlarınıñ

Dokma darağnıñ sesi;

Çapıp gelyään atlarıñ

Göüyää ayağnıñ sesi.

“Esenğulı’nın kızlarının

Dokuma tarağının sesi.

Sanki koşup gelen atların, ayağının sesi.” Dükür Dükür At Gelyäär 88

Gören vağtı yaarıñ husnı cemaalı,

Yañakları övşün atdı gül yaalı.

*Bahar diyip, **öymesine** bakamda,*

Gaaşlarından ösdi gışnıñ şemaalı.

“Görününce yârin güzel yüzü,
Parladı gül gibi yanakları.
Bahar diye yazmasına baktığımda,
Kaşlarından esti kışın rüzgârı.” Rubaayılar 112

“-ma / -me” eki Türkmen Türkçesinde *olumsuzluk eki* olarak da kullanılabilir. Bu kullanımı isim-fiil eki olan “-ma / -me” ile karıştırmamak gerekir.

—*Birinciden-ää, hiiç vağt geçen işe **ökünme**, ikincidenem, ööz gövniñne sığmadık söze **ınanma**, üçüncisini bolsa meni goybereniñden soñ aydayın, diyipdir.* “Birinci olarak, hiçbir zaman geçen işe üzülme; ikinci olarak, mantığının kabul etmediği söze inanma; üçüncüsü ise, beni bıraktığın zaman söyleyeyim, demiş.” Akıllı Guşçağaz 86

Daşa çıkdım.

Seretdim;

*Atlaa gözüm **düşmedi**.*

Sesi gelyäär.

Öözüne

*Aslaa gözüm **düşmedi**.*

“Dışarı çıktım.

Bakındım;

Atlıya gözüm ilişmedi.

Sesi geliyor,

Kendine

Asla gözüm ilişmedi.” Dükür Dükür At Gelyäär 88

Bu ek, *Azerbaycan Türkçesinde* de “-ma / -me” şeklinde görülür. “-ma / -me” isim-fiil eki Azerbaycan Türkçesinde *isim çekim eklerini* alır ve cümle içersinde çeşitli görevler üstlenebilir.

Yarma; işitme; çekme; süzme; bölme; donma... Çağdaş Türk Lehçeleri 62

Şengülava yurdu, âşık alması
Gâh da gidüp orda konak kalması
Daş atması, alma, heyva, salması. Heyder Baba'ya Selâm 51

Köksü kızıl düymeli
Kapkırı sürmeli
Seherin dan ulduzu
Yanahlar, al kırmızı. Kazan Han'ın Evinin Yağmalanması'ndan 62

Bir atadan kâş olaydığ,
Bir – birinden hoş olaydığ,
Doğmaca gardaş olaydığ,
Giziroğlu Mustafa Bey. Giziroğlu 95

“-ma / -me” eki Azerbaycan Türkçesinde *olumsuzluk eki* olarak da kullanılabilir. Bu kullanımı isim-fiil eki olan “-ma / -me” ile karıştırmamak gerekir.

Ay gız, çöle çihma, seni göreller,
Yahandaki gönçe gülü dereller,
Özgesine getsen mene güleller,
Ölürem, a ceyran balam, hey balam,
Yanıram, a ceyran balam, hey balam. A Ceyran Balam 107

Gorhum yoh paşadan, sultandan, handan,
Gelsin menem deyen, keçirdim candan,
Erler daldalanıb gorhmasın gandan,
At sürsün, govğaya merdana gelsin!.. Gıratı Getirdim 93

Özbek Türkçesinde “-(u)v” isim-fiil eki *Türkiye Türkçesinde* ise “-ma / -me” şeklinde görülür. “-ma / -me” isim-fiil eki Türkiye Türkçesinde *isim çekim eklerini* alır ve cümle içersinde çeşitli görevler üstlenebilir.
Günlerce suyun akmasını bekledik.

Gülme ve ağlama insanlara özgü bir duygudur.

Ürperme verir hayale sık sık, her bir kapıdan giren aydınlık.

“-ma /-me” ekini alan kimi sözcükler isim-fiil değil, yalnızca *addır*. Bunlar eylemsi sayılmazlar.

En sevdiğim ucurtma buydu.

Annem yermekte harika bir dolma hazırlamıştı.

“-ma /-me” eki Türkiye Türkçesinde *olumsuzluk eki* olarak da kullanılır. Bu kullanımı isim-fiil eki olan “-ma /-me” ile karıştırmamak gerekir.

Sana, bir daha buraya gelme, demiştim.

“-ma /-me” isim-fiil eki Türkiye Türkçesinde kullanılan diğer eylemsilerde görüldüğü gibi yan cümle kurar ve kurduğu bu yan cümlenin yüklemi olur.

Size gelmeyi ben de çok istemiştim.

Yan Cümle Temel Cümle

Gülmeyi yaşadığı kötü olaylardan sonra unuttuğunu söyledi.

Yan Cümle Temel Cümle

Türkiye Türkçesinde isim-fiiller (-ma / -ış) ad tamlamalarında tamlayan veya tamlanan görevlerinde kullanılabilir.

Okumanın yararları: Belirtili isim tamlaması

Çocuğun anlatışı: Belirtili isim tamlaması

III. BÖLÜM

SONUÇ

XX. yüzyıla kadar Türk dünyasında Oğuz ve Çağatay Türk yazı dilleri hâkimdir. Bu yazı dilleri dil birliğine önem veren Türk aydınları tarafından yaşatılmaya çalışılmış; ancak bu girişimler 1924 yılında Sovyet Rusya'nın gerçekleştirdiği bazı hamleler ile son bulmuştur. 1924 yılında Türkistan; Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan olmak üzere beş ayrı cumhuriyete ayrılmış ve her birine birbirinden uzak, daha çok konuşma diline dayanan yazı dilleri benimsettirilerek Türk dünyası içerisinde mevcut bulunan ortak yazı dili unutturulmaya çalışılmıştır. Bu tarihten sonra Özbekistan'da Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilen Özbek Türkçesi kullanılmaya başlanmıştır.

Yapmış olduğumuz bu çalışmada geniş bir topluluğa hitap eden Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsileri Batı Türkçesindeki (Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi) eylemsiler ile mukayeseli olarak incelemeye çalıştık. Bu çalışmayı gerçekleştirirken pek çok metin incelemesi yaparak bu metinlerden aldığımız kelime, kelime grupları ve cümleleri kullandık. Yaptığımız bu tarama sonucunda başta Özbek Türkçesi olmak üzere Türkmenistan, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde kullanılan mevcut eylemsileri özellikleri ile tanıtmaya çalıştık. Tez çalışmamızda önemli bir yere sahip olan Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsileri sıfat-fiiller (sifâtdâş), zarf-fiiller (râvişdâş) ve isim-fiiller olmak üzere üç grupta inceledik. Özbek Türkçesinde kullanılan başlıca sıfat-fiilleri “-gän, -(ä)digän, -(ä)yâtgän, -mäs, -miş, -äcäk, -r, -är, -ğusi, -uvçi”, zarf-fiilleri “-ä, -y, -(i)b, -mäy(in), -kän, -gäç, -gäli, -gäni, -mäsdän, -gänçä, -gängä, -günçä, -gändä”, isim-fiilleri ise “(i)ş, -mâq ve -(u)v” şeklinde gruplandırdık ve incelediğimiz bu eklerin Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde kullanılan sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiil ekleri ile mukayesesini gerçekleştirdik. Yapmış olduğumuz bu mukayese çalışmasında Özbek Türkçesinde kullanılan “-gän” sıfat-fiil ekinin Türkmen Türkçesinde “-an, -en; -yan, -yen”, Azerbaycan Türkçesinde “-an, -en”, Türkiye Türkçesinde ise “-an, -en” şeklinde kullanıldığını yine aynı şekilde Özbek Türkçesinde kullanılan “-mäs” sıfat-fiil ekinin Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde “-maz, -mez”, “-miş” sıfat-fiil ekinin Türkmen Türkçesinde “-dık”, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde ise “-miş”, “-äcäk” sıfat-fiil ekinin Türkmen Türkçesinde “-cak, -cek”,

Azerbaycan Türkçesinde “-acag, -ecek”, Türkiye Türkçesinde ise “-acak, -ecek”, “-r, -är” sıfat-fiil ekinin Türkmen ve Azerbaycan Türkçesinde “-ar, -er”, Türkiye Türkçesinde ise “-r, -ar,-er” şeklinde kullanıldığını gördük. Özbek Türkçesinde kullanılan “-ğusi (-güsi, -kusi, -qusi)” sıfat-fiil ekinin ise Türkmen ve Azerbaycan Türkçesinde kullanımı bulunmazken bu ek Türkiye Türkçesinde “-ası, -esi” şeklinde kullanıldı. “-uvçı, -uçı” sıfat-fiil ekinin de Türkmen ve Azerbaycan Türkçesinde kullanımı bulunmazken, Türkiye Türkçesinde “-ıcı, -ici” şeklinde görüldü. Özbek Türkçesinde kullanılan zarf-fiil eklerinin Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanılan zarf-fiil ekleri ile mukayesesinde de Özbek Türkçesinde kullanılan “-ä, -y” zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesinde “-a, -y”, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde “-a, -e”, “-(i)b” zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesinde sonu ünsüz harf ile biten fiiller üzerine “-(i)p” sonu ünlü harf ile biten fiiller üzerine “-p”, Azerbaycan Türkçesinde “-ıb, ub”, Türkiye Türkçesinde ise “(ı)p”, “-kän” zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesinde “-kaa / -kää”, Azerbaycan Türkçesinde “-kän”, Türkiye Türkçesinde de “-ken (iken)”, “-gäç” zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesinde “-ınca, -ınça”, Azerbaycan Türkçesinde “-ınca, -unca”, Türkiye Türkçesinde ise “-ınca, -ince”, “-gäli” zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde “-alı, -eli” şeklinde görülüp Azerbaycan Türkçesinde ise bu tür bir kullanımın görülmediğini, “-gäni” zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanımının bulunmadığını, “-mäsdän” zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesinde “-maan / -mään”, Azerbaycan Türkçesinde “-madan / -mädän”, Türkiye Türkçesinde ise “-madan / -meden”, “-gänçä” ve “-gängä” zarf-fiil eklerinin Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kullanımının bulunmadığını, “-günçä” zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesinde “-ınca / -ınça”, Azerbaycan Türkçesinde “-ınca / -unca”, Türkiye Türkçesinde ise “-ınca / -ince / -unca / -ünce, -ıncaya kadar / -inceye kadar / -uncaya kadar / -ünceye kadar”, “-gändä” zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde “-anda / -ende”, Türkiye Türkçesinde ise “-dığında / -diğinde” şeklinde kullanıldığını tespit ettik. Ayrıca çalışmamızda Özbek Türkçesinde kullanılan zarf-fiil eklerini iki grup halinde inceledik. Asıl zarf-fiil ekleri olarak adlandırdığımız grupta “-ä, -y”; “-i(b)”, “-gäç, -käç, -qaç”; “-mäy (in)”; “-kän”; “-gäli, -käli, -qalı”; “-gäni, -käni, -qani” zarf-fiil fonksiyonundaki birleşik şekiller şeklinde adlandırdığımız grupta ise

“-mäsdän”; “-gänçä (-känçä, -qançä)”; “-gändä (-kändä, -qandä)”; “-gängä (-kängä, -qangä)”; “-günçä (-künçä, -qunçä)” eklerine yer verdik. Yapmış olduğumuz mukayeseli çalışmamızda Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan isim-fiil eklerinin “(i)ş”, “-mâq” ve “-(u)v” ekleri olduğunu ayrıca “-(i)ş” isim-fiil ekinin Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde “-(i)ş”, “-mâq” isim-fiil ekinin Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde “-mak / -mek”, Azerbaycan Türkçesinde ise “-mag / -mek”, “-(u)v” isim-fiil ekinin Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde “-ma / -me” şeklinde görüldüğünü belirttik. İncelenen metinlere konu olarak baktığımızda ise iki ana temanın ağır bastığı gördük. Bunlardan birincisi daha çok XIX. Yüzyılda yetişen aydınların ele alıp incelediği vatan sevgisi, millet bilinci, aydınlanma, çağı yakalamak şeklinde Cedit hareketinin amaçladığı hedefler, ikinci ana tema ise egemen rejimle barışık yaşama yolunu seçenlerin benimsediği rejimin sanat ve edebiyat politikasına uygun tamamen güdümlü bir parti, kolhoz, komsomol edebiyatının göstergesi olan konulardır. Bu metinler dikkatli bir şekilde incelendiğinde hangisinin samimi, hangisinin bir bakıma zorla yazdırıldığı anlaşılacaktır.

Bugün Sovyet Rusya'nın yıkılması ile bu coğrafya üzerinde yaşayan Türkler bir nevi rahatlamış, dil ve edebiyat daha özgür ve siyasal baskılardan kurtulmuş olmanın verdiği rahatlık ile vücut bulmuştur. Biz yapmış olduğumuz bu çalışma ile bu sürece bir katkıda bulunmak ve edebiyat dostlarını bu konuda bilgilendirmeye çalıştık. Ortaya koyduğumuz bu eserin Özbek Türkçesinin gelişiminde ve araştırılmasında faydalı olacağını umuyoruz.

TARANAN ESERLER

Buzılgan Ölkeke, Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004

Yänä Äldim Sâzimni, Çolpan, Taşkent, 1991

Maqâllär, Özbek Türkçesi Grameri, Volkan Coşkun, Ankara, 2000

Tecämli Bälä-Becämli Bälä, Özbek Türkçesi Grameri, Volkan Coşkun, Ankara, 2000

Tarihde, Cemal Kemal “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

Feyzulla Hocayev Közleri, Cemal Kemal “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

- Özbeğim**, Erkin Vahidov, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Tufan**, Çolpan, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Türklerin Dili**, Fuat Bozkurt, İstanbul, 1992
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991
- Til**, Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri, Ahmet Buran, Ankara, 2001
- Balalık**, Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri, Ahmet Buran, Ankara, 2001
- Baht Sözi**, Şevket Rahman, “Özbek Edebiyatından Seçmeler III ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.2, Güz, Ankara, 1996
- Tâpışmâqlâr**, Özbek Türkçesi Grameri, Volkan Coşkun, Ankara, 2000
- Tili Bâyning Özi Bây**, Özbek Türkçesi Grameri, Volkan Coşkun, Ankara, 2000
- Sâdâqat Bilân Burç**, Özbek Türkçesi Grameri, Volkan Coşkun, Ankara, 2000
- Küz**, Çolpan, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Merih Yulduzıge**, Fıtrat, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Tilek Yoluda**, Fıtrat, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Yürekke**, Aman Metcan, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Bu Yağı-Sükunet**, Muhammed Salih, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Köksimde Bir Taş Bar...**, Abdülvâhid Hayıt, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Özbekistan Medhiyesi**, Abdulla Apirov, “Özbek Türklerinin Şairi: Abdulla Apirov”, Erturul Yaman, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998
- Bukün Bir Tüş Kördim, Tüşimde**, Rauf Parfi, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Bâburiylâr**, Şevket Rahman, “Özbek Edebiyatından Seçmeler III ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.2, Güz, Ankara, 1996

Yüreğinde Mekân Tutgen Kul, Erkin Vahidov, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

Ana Tilim, Abdulla Apirov, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

Sen Baharni Sağınmadingni?, Abdulla Apirov, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

Zânbuniñ Qızı, Çolpan, “Özbek Edebiyatından Seçmeler II ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998

Güzel, Çolpan, Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004

Türkistan, Elbek, Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004

San’at, Muhammed S., Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004

Âçiq Qalgän Közlär, Şevket Rahman, “Özbek Edebiyatından Seçmeler III ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.2, Güz, Ankara, 1996

Türkistânli Qardâşlarimizgü, Çolpan, “Özbek Edebiyatından Seçmeler II ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998

Sâddi İskändäriy, Älişer Nāvâiy, Taşkent, 1978

Hüräkät Dergisi, Nisan-Mayıs-Haziran sayısı, İstanbul, 1996

Kök Çırâqlär, Säidä Zünnünnova, Taşkent, 1977

Âzâdlık Qoşi, Şevket Rahman, “Özbek Edebiyatından Seçmeler III ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.2, Güz, Ankara, 1996

Bälälär Ädäbiyati, Mämäsäli Cumäbäyev, Taşkent, 1994

Yâş Köngil, Aybek, “Özbek Edebiyatından Seçmeler III ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.2, Güz, Ankara, 1996

Kozğal, Elbek, Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004

Qablär Sevgilisi, Älişer Nāvâiy, Taşkent, 1983

Türkistan, Elbek, Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004

Şadlikni Küylegenimnin Sebebi, Hamid Alimcan, Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004

Parça, Fitrat, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

Läyläk keldi, Yâz boldi, Märük Mürâdov, Taşkent, 1990

Öğüt, Batu, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–02

- Kence Batır*, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–02
- Mirza Uluğbek*, Maksud Şeyhzade, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–02
- Nävâiyiñ üdâbiyât estetik âlämi*, Hasan Kudretillayev, Taşkent, 1991
- Şâhidlär Mâzâri*, Cähângir Muhämmäd, Taşkent, 1993
- Yerliklär, häcviyâ hängâmälär*, Änvär Âbidcân, Taşkent, 1990
- Yulduzli Tünlär*, Pirimqul Qâdirov, Taşkent, 1990
- Özge Elde*, Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004
- Ötän Künlär*, Abdulla Qâdiriy, Taşkent, 1992
- Dosting Bolsä Bemâr...*, Özbek Türkçesi Grameri, Volkan Coşkun, Ankara, 2000
- Üç Gün*, Hâsiyet Babamuradova, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Tänlängün Äsârlär*, Vâhid Zâhidov, Taşkent, 1978
- Ataman*, Adil Yakubov, “Özbek Edebiyatından Seçmeler II ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998
- Qutluy Qân*, Aybek, “Özbek Edebiyatından Seçmeler III ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.2, Güz, Ankara, 1996
- Oğlum Mirvasıl’ge*, Miraziz A’tam, “Özbekistan’dan Bir Şair: Miraziz A’tam” Bayram Orak, Kardeş Edebiyatlar, Sayı.34, cilt.3–4, 1991–2000
- Ogri*, Abdulla Kanhar, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–08
- Âmir Temur Hâqudâ Rivayatlär*, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–08
- Quşlar*, Askiya, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–08
- Üzüim*, Askiya, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–09
- Nevaiy*, Aybek, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–09
- Destandan Parça*, Rüstemhan, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–09
- Tinç İş*, Abdulla Kadiriy, “Özbek Edebiyatından Seçmeler III ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.2, Güz, Ankara, 1996
- Günâhi Äzim*, Murâdcân Mänsurov, Taşkent, 1995
- Bahar Arafesi*, Aman Matcân, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Zahiriddin Muhammad Babir*, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Ahmet Bican Ercilasun, Ankara, 1993

Berdaş, Hüsniiddin Şeripov, “Bir Özbek Şairi: Hüsniiddin Şeripov”, Hümayun Mirza, Kardeş Edebiyatlar, Sayı.37, cilt.3–4, 1991–2000

EmirTemur Vasiyeti, Töre Mirza, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996

Altın Tarvuz, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–11

Nil Verim, Osman Nasır, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–11

Mäş’ül, Hamid Ğulâm, Taşkent 1988

Çinaar Bilen Naaçaar, Ata Atacanov, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000

Alaa Gaarlı Gara Daağ, Atamırat Atabayev, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000

Akıllı Guşçağaz, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000

Şaahuriñ Kasamı, Gara Seyitliyev, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000

Heyder Baba’ya Selâm, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Göyden Geden, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Sen Satacagsan, Ya Men?, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Eşşeyin Keyfi İsteyen Yere, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Hiyleger Keçi, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Şah İsmayıl Hekâyası’ndan, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Olmaz – Olmaz, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Şirindi, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Menden Salam Olsun, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Ata Sözleri, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Ver Ebamı, Verim Palanını, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Gözel Türkistan, Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri, Ahmet Buran, Ankara, 2001

Kişen, Çolpan, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

Bulut, Mirtemir, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996

Namâzşâmgül, Gülçehre Nurıllayeva, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

Özbekistan, Abdulla Apirov, “Özbek Türklerinin Şairi: Abdulla Apirov”, Erturul Yaman, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998

Sen Yetim Emesmen, Gafur Gulam, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–22

IV, Mirtemir, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–22

Söyğülüme, Sapar Öräyev, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000

Kazan Han’ın Evinin Yağmalanması’ndan, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Şâhizinde, Aman Matcân, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

Seçmeler, Avaz, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–23

Çit’aler, Avaz, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–23

Talihsizlik, Maksud Şeyhzade, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–23

Diriğâ, Hamza, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–23

Mükämmül Âsârlär Toplämi, Ğafur Ğulâm, A. S. Puşkin Nâmidägi Til ve Âdäbiyât İnstitüti, 1954–1966 arası

Anuşirvanî Nesiihatları, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000

Tapbacalar, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Özbekçe, Stefan Wurn, Türk Dünyası Araştırma Dergisi, Sayı.15, İstanbul, Aralık 1981

Koşuklarınğ Kuyası Bardır, Tahir Kanhar, “Tahir Kanhardan Şiirler”, Bayram Orak, Kardeş Edebiyatlar, Sayı.10, cilt.1–2, 1982–1991

Sevemen, Eskad Muhtar, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996

Anemge Hatler, Meşreb Babayev, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996

Bağım, Usman Nasır, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996

Türkçe Gapisir, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Ahmet Bican Ercilasun, Ankara, 1993

Mart Geler Veliin..., Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000

....., Gülçehre Nurıllayeva, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

Anecan, Abdulla Apirov, “Özbek Türklerinin Şairi: Abdulla Apirov”, Erturul Yaman, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998

Monolog, Osman Nasır, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–30

Suğdiyânä, Yävdät İlyâsov, Taşkent, 1994

Ädäbiyât Nädir, Çolpan, Taşkent, 1994

Tänri Quduğı, Erkin Sämändär, Taşkent, 1996

Gurbaağa Ve İçyaan, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000

Merd Dayanar, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Laylalar, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

Yene Kar, Çolpan, Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004

Ana Tilim Ölmeydi, Erkin Vahidov, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

Güzel Fergana, Çolpan, “Çağdaş Özbek Edebiyatının Zirvede İki Şairi: Kadiri ve Çolpan”, Baymirza Hayıt (Çev. Hüseyin Zamantılı) Türk Dünyası Araştırma Dergisi, Sayı.15, İstanbul, Aralık 1981

Hint İhtilâcileri’nden, Fıtrat, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–02

Kiçkine Armuganim, Batu, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–02

Märârifpârvär Bâbâimiz Muýtäräm İsmâil Gaspirinski Häzrâzläri Haqındä Tâ’ziyânâmâimiz, Çolpan, “Özbek Edebiyatından Seçmeler II ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998

Tâş Üy, Azim Süyün, “Özbek Edebiyatından Seçmeler II ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998

Kozğalış, Çolpan, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996

Özbek Xalq Ağzäki poetik icädi, X. Rəzzâqov, T. Mirzäyev, O. Sâbirov, K. İmâmov, Taşkent, 1980

Küçlibarlıq, Batu, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–03

Sevgi, Hamid Alimcan, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–03

Endi Sizge Nevbet, Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004

Milliy Şe’rlerden, Hamza, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–04

Adam Ävi, Tâhir Mâlik, Taşkent, 1997

Miñ Bir Qıyâfü, Âmân Muhtâr, Taşkent, 1994

Pelek, Zülfiye, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996

Şunday Vatanin Bola Turib, Muhammed Salih, Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004

Afsun, Muhammed S., Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Ali İhsan Kolcu, Ankara, 2004

Altın Beşik, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–05

Gök, Yer, Su Hakkında, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–05

Sirleşer, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Ahmet Bican Ercilasun, Ankara, 1993

Hayvanlar Hakkında, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–05

Vätän Mänsiz, Män Vätänsiz, Cihângir Muhämmäd, İstanbul, 1994

Hem Gülki Hem Gözyaaş, Türkmence, Mehmet Kara, Ankara, 2000

Rubaayılar, Türkmence, Mehmet Kara, Ankara, 2000

Säylänmä, Säid Ähmäd, Taşkent, 1988

Ana Tilimge, Abdulla Apirov, “Özbek Türklerinin Şairi: Abdulla Apirov”, Erturul Yaman, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998

Özbekistân Xalqläri Tarixı I, Märrät Bâbâxocäyev, Taşkent, 1992

Mö’cizä, Nârtoxtä Qılıçev, Taşkent, 1984

Nur Tolä Üy, Gülcähân Märdänova, Taşkent, 1992

Şiirler, Remz Babacan, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–07

Yillär, Abdulla Qanhâr, Taşkent, 1947

- Ferhâd ve Şirin*, Âlişer Nāvâiy, Taşkent, 1975
- Balalık*, Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri, Ahmet Buran, Ankara, 2001
- Xalq*, Özbek Türkçesi Grameri, Volkan Coşkun, Ankara, 2000
- Halk*, Çolpan, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Erkin Kuş*, Aybek, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Ääynek*, Kasım Nurbadov, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000
- Dükür – Dükür At Gelyäär*, Kasım Nurbadov Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000
- Yağ, Yağış*, Kasım Nurbadov, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000
- Aavçı Atma Cereni*, Rahmet Seyidov, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000
- Buu Dünya*, Berdinazar Hudaynazarov, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000
- Oğluma Nesihat*, Kerim Gurbanpesov, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000
- Bu Dağlar Menim*, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977
- Toydan Gelende de Bele Görmüşem*, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977
- Ah Beri Bah, Beri Bah*, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977
- Türkistân Bulâyı*, Azim Süyün, “Özbek Edebiyatından Seçmeler II ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998
- Bayram Hezili*, Muhammed Yusuf, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996
- Çoqqı*, Azim Süyün, “Özbek Edebiyatından Seçmeler II ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998
- Muhäbbät*, Azim Süyün, “Özbek Edebiyatından Seçmeler II ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998
- Anemge*, Halime Hudayberdiyeva, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996
- Deñiz Boyda Hayâllerim*, Aybek, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996

- Keksa Çınâr Deydiki*, Aziz Abdürezzak, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Sözler*, Rauf Parfi, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Anemni Esleb*, Aybek, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996
- Arzu*, Tahir Kanhar, “Tahir Kanhardan Şiirler”, Bayram Orak, Kardeş Edebiyatlar, Sayı.10, cilt.1–2, 1982–1991
- Mén Néçün Sévemen Özbékistannı*, Abdulla Apirof, “Çağdaş Özbek Şairi: Abdulla Apirof” Bayram Orak, Sayı.40, cilt.3–4, 1991–2000
- Işq*, Çolpan, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–11
- Layça Bilen Fil*, Hüsniddin Şeripof, “Bir Özbek Şairi: Hüsniddin Şeripof”, Hümayun Mirza, Kardeş Edebiyatlar, Sayı.37, cilt.3–4, 1991–2000
- Yash – Yaralı*, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977
- Keksalik Mehdi*, Şükrilla, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Biznin Tavus*, Batu, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–13
- Qozğal*, Elbek, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–13
- Kün Hem Batdı*, Hurşid Devran, “Çağdaş Özbek Şiiri”, Timur Kocaoğlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.1, Bahar, Ankara, 1996
- Tille Balıkçe*, Abdulla Apirov, “Özbek Türklerinin Şairi: Abdulla Apirov”, Erturul Yaman, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998
- Qâvun*, Askiya, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–14
- Nurli Çoqqılär*, Abdulla Qanhâr, Taşkent, 1967
- Doğruluk ve Egrilik*, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–14
- Yürek*, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–14
- Ertek Tapişmaq*, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–14
- Özbek Türkçesinde Edatlar*, Volkan Coşkun, Türk Dünyası Araştırma Dergisi, Sayı.104, İstanbul, Aralık 1996
- Tilki Tovuklarıñ Paatışaası*, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000
-, Atamirat Atabayev, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000

-, Berdinazar Hudaynazarov, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000
- Äbü Äli İbi Sinâ Qıssâsi*, Toxtâsin Cälâlov Tercimâsi, Taşkent, 1967
- Bâbüür*, Abdulla Apirof, “Çağdaş Bir Özbek Şairi: Abdulla Apirof”, Bayram Orak, Kardeş Edebiyatlar, Sayı.40, cilt.3–4, 1991–2000
- Vatan ve Vatanperverlik*, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–16
- Mehrabdan Cayan*, Abdulla Kadiri, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–16
- Selam Eytin*, Aybek, “Özbek Edebiyatından Seçmeler II ”, İristay Kuçkartay, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998
- Hayrlaşuv*, Hamid Alimcan, “Bir Özbek Şairi: Hamid Alimcan”, Yavuz Akpınar, Kardeş Edebiyatlar, Sayı.6, cilt.1–2, 1982–1991
- Adeti Bar*, Tahir Kanhar, “Genç Özbek Şair Tahir Kanhardan Şiirler”, Bayram Orak, Kardeş Edebiyatlar, Sayı.10, cilt.1–2, 1982–1991
- Serlevhesiz*, Remz Babacan, “Özbekistan Yazarlar Birliği Sekreteri Bir Özbek Şairi: Remz Babacan”, Bayram Orak, Kardeş Edebiyatlar, Sayı.13, cilt.1–2, 1982–1991
- Ölimlerden Hetleb*, Mırtemir, <http://www.kultur.gov.tr>, 2006–12–19
- İbret*, Abdulla Apirov, “Özbek Türklerinin Şairi: Abdulla Apirov”, Erturul Yaman, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, nr.6, Güz, Ankara, 1998
- Uluğbek Xazinâsi*, Âdil Yâqubov, Taşkent, 1994
- Berme Erkingni Kolden*, Hamza Hakimzade Niyaziy, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996
- Bürine Daaş Değse...*, Sapar Öräyev, Türkmençe, Mehmet Kara, Ankara, 2000
- İgid Meydana Girende*, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977
- Sevgilim*, Muhammed Salih, “Çağdaş Özbek Şiiri” Erturul Yaman, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Türkçe Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Sayı. 531, Ankara, Mart 1996
- Giziroğlu*, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977
- A Ceyran Balam*, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977
- Gurati Getirdim*, Bugünkü Türk Alfabeleri II, Ahmet Bican Ercilsun, Ankara, 1977

KAYNAKÇA

GÖKALP Ziya (2003), *Türkçülüğün Esasları*, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul

KAFESOĞLU İbrahim (1984), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul

A. ERCİLASUN Bican (1993), “Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları”, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ, Ankara

EKER Süer (2003), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınlar, Ankara

DÜNDAR Ali, “73. Dil Bayramında Türkçe Yaşamak”, *Türk Dili Dergisi*, Sayı:110, Eylül-Ekim 2005

ERGİN Muharrem (1993), *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım, Ankara

KORKMAZ Zeynep (2001), “Dil Nedir?”, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Yargı, Ankara

BANGUOĞLU Tahsın (1990), *Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara

AKSAN Doğan (1998), *Her Yönüyle Dil 1, 2, 3*, TDK, Ankara

İŞİNKUL Cabbar, “Dil ve Gelişme, Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını”, *Uluslararası Bilgi Şöleni Bildiriler*, 7–8 Ocak 2002, Ankara

AKSAN Doğan (2000-2001ikinci basım), *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Bilgi yayınevi, Ankara

R. ARAT Rahmeti, “Türk Lehçe ve Şiveleri”, *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil-Kültür-San’at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992

F. Sema Barutcu ÖZÖNDER, “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *Türkler*, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 481–501; Semih Tezcan “En Eski Türk Dili ve Yazını”, *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK yayınları, Ankara 1978, 271–383.

TEKİN Şinasi, “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil – Kültür – San’at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, Ankara

KAFESOĞLU İBRAHİM, “Asya Türk Devletleri”, *Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt (Coğrafya-Tarih)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2001

GÜNEŞ Sezai (2003), *Türk Dili Bilgisi*, DEÜ Rektörlük Matbaası, İzmir

KORKMAZ Zeynep (2001), “Türk Dilinin Gelişmesi ve Tarihi Devreleri”, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Yargı, Ankara

R. ARAT Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig 1*, İstanbul

A. ERCİLASUN Bican (Ocak 1990), “Türk Dilinin Dünü Bugünü Geleceği”, *Türk Kültürü*, Sayı:321, Ankara

TEKİN Talat (1997), *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg, Ankara

ATA Aysun (1997), *Kıyasü'l Enbiya (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Tıpkıbasım 1*, TDK, ANKARA

Agâh LEVEND Sırrı (1961), *Tarih Boyunca Türk Dili*, TDK, Ankara

TİMURTAŞ Faruk, “Eski Anadolu Türkçesi”, *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil – Kültür – San’at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, Ankara

ERGİN Muharrem, “Doğu Türkçesi (Çağatayca)”, *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil – Kültür – San’at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, Ankara

ERGİN Muharrem, “Osmanlıca”, *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil – Kültür – San’at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, Ankara

BURAN Ahmet (1999), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara

KARAKAŞ Şuayıp, “20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı.2, Güz, TDK, 1996, Ankara

R. ARAT Rahmeti, Temir Ahmet, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt (Dil – Kültür – San’at)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, Ankara

A. Ercilasun Bican (1990), “Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları”, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Yargı, Ankara

BÖRİBAY Ahmedov, “Özbekler” (Akt. Rıfat Gürgendereli), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 127, Temmuz 1997

GÖMEÇ Saadettin, “Özbekistan Türk Cumhuriyeti”, *Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt (Coğrafya-Tarih)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2001

BOZKURT Fuat (1992), *Türklerin Dili*, Cem Yayınevi, İstanbul

WURN Stefan, “Özbekçe”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 62, Ekim–1989

AKAR Metin (1994), *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yayıncılık Yayınları, İstanbul

KOÇAOĞLU Timur, “Özbek Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı, Dördüncü Cilt (Edebiyat- Türkiye Dışı Türk Edebiyatları*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998, Ankara

AKPINAR Yavuz, *Gaspıralı'nın Seçilmiş Eserleri I – II*

KARA Mehmet, “Türkmen Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı, Dördüncü Cilt (Edebiyat- Türkiye Dışı Türk Edebiyatları*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998, Ankara

A. ERCİLASUN Bican, “Azerbaycan Türkçesine Dair”, *Türk Kültürü*, Sayı: 315, Temmuz 1989

ERGİN Muharrem (1981), *Azeri Türkçesi*, Dergâh, İstanbul

BANGUOĞLU Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

GÜLENSOY Tuncer (2001), “Türkçede İsim Çekimleri”, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Yargı, Ankara

ÇOŞKUN Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara

AKAR Ali, “-GAn Eki”, *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20 – 26 Eylül 2004)*, TDK, Ankara, 2004

BANG W., (Çev.: İlhan Çeneli), “-Kan/-Gan Eki Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, Sayı: 34, Ankara, 1985

Tanç Mustafa, “Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde –P Zarf-Fiil Ekinin –Mağa Anlamında Kullanılışı”, *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20 – 26 Eylül 2004)*, TDK, Ankara, 2004

MENĐİ Mine (2004), *Eski Türk Edebiyatı Tarihi (Edebiyat Tarihi – Metinler)*, s 25–26, Akçağ, Ankara

Büyük Larousse Ansiklopedisi (A-Z), İstanbul, 1992

Görsel Genel Kültür Ansiklopedisi (A-Z), İstanbul, 1985

Thema Larousse Ansiklopedisi (A-Z), İstanbul, 1996

www.yeniturkeli.com, Sitemynet.com, 2006–10–02

www.turan.tc/html, 02.10.2006

www.dilimiz.com/dil/orhun_abideleri.htm, 2006–09–04

www.mavilink.com/mistik/44.htm, 2006–10–08

www.turan.tc/turktar/uygur/index.htm, 2006–10–09

<http://www.metalforum.biz/tarih/kavramlar/kutadgu.htm>, 2006–10–22

<http://tr.wikipedia.org>, 2006–10–29

http://www.kultur.gov.tr/TR/Tempdosyalar/109901_Kutb.pdf, 2006–10–31

http://www.kultur.gov.tr/TR/Tempdosyalar/109901_SeyfiSarayi.pdf, 2006–10–31

<http://www.dallog.com/devletler/ozbek.htm>, 2006–11–06

<http://www.kultur.gov.tr>, 2006–11–02